Jacqueline Russ

Metodele în filosofie

univers enciclopedic

Colecția INIȚIERI ÎN FILOSOFIE

JACQUELINE RUSS

METODELE ÎN FILOSOFIE

Coordonatorul colecției: prof. univ. dr. VASILE TONOIU

Redactor: MARIA STANCIU

Tehnoredactor: MARIANA MÂRZEA

ISBN 973-9436-14-6

JACQUELINE RUSS

METODELE ÎN FILOSOFIE

Traducere de VASILE TONOIU

univers enciclopedic
București, 1999

Jaqueline Russ, *Les méthodes en philosophie*
© Armand Colin / Masson, Paris, 1992, 1996

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin
Editurii UNIVERS ENCICLOPEDIC

CUVÂNT ÎNAINTE

„Nu ni se dă nici o indicație de metodă", se plâng studenții (*Le Monde de l'éducation*, oct. 1990).

Scopul acestei lucrări – scrisă pentru studenții care pregătesc examenele sau concursurile de intrare în Marile Școli (învățământ, comerț, politică etc., ca și D.E.U.G.*-urile de filosofie și științe umane – este acela de a aduce o metodă, principii de acțiune, reguli de muncă, destinate să călăuzească buna desfășurare a exercițiilor filosofice.

Pentru a oferi elemente de reflecție complete, am ales să explicităm un dublu demers, teoretic și practic. Teoria metodei analizează conceptul însuși de metodă filosofică, precum și diversele elemente filosofice care clarifică metoda. Partea practică este consacrată metodei concrete și, cu ajutorul unor procedee diverse (studiul fazelor pregătitoare în vederea redactării etc.), încearcă să clarifice demersul care trebuie efectuat. Considerăm necesară această dublă abordare teoretică și practică: cunoașterea fundamentelor metodei va permite studenților să adapteze mai bine regulile și procedeele practice la nevoile lor personale.

Această carte răspunde unui scop: acela de a permite studenților care studiază filosofia să înțeleagă ce strategie este cerută de natura însăși a exercițiilor filosofice. Veți găsi, așadar, explicitată în lucrarea de față tocmai această strategie.

---

* Diplomă de studii universitare generale. (Nota trad.)

Introducere

O metodă adecvată exercițiilor filosofice

Cele două exerciții fundamentale care, în Franța, permit accesul la travaliul reflecției filosofice și conducerea lui cu toată rigoarea sunt *disertația* și *comentariul de text*. Despre ce este vorba în aceste două cazuri? Despre „îndrăzneala de a gândi", despre conducerea unei reflecții autonome și personale, cum ne-o semnalează toate juriile de la concursuri și, printre acestea, corectorii probei de ordin general de intrare la „Sciences Po*": „Oricare ar fi subiectul (disertație sau comentariu), juriul așteaptă de la candidați o reflecție personală, argumentată, coerentă și dinamică, o capacitate de a evalua miza subiectului sau a textului propus și de a conchide. El reamintește exigența probei: îndrăzneala candidaților de a gândi" (1988).

Care este deci obiectivul acestei cărți? Să propună studenților de la D.E.U.G. și „Prepa"** o metodă de lucru adaptată naturii exercițiilor filosofice, să o expliciteze și s-o aplice prin intermediul unor exemple variate (disertații și comentarii de texte), ale căror pregătire și redactare sunt minuțios comentate. Studenții vor dispune astfel de un suport eficace, permițându-le „îndrăzneala de a gândi".

Exercițiul filosofic este, cum ne-o arată și numele său, un exercițiu: o activitate reglată, ordonată și complexă, care are drept scop o dezvoltare și o formare, și se bazează pe un anumit număr de reguli sau de convenții. Cartea de față își propune să expliciteze aceste reguli, să le aplice, să le lege de o funcționare logică și filosofică

---

* Științe politice. (Nota trad.)

** Clasă de pregătire pentru învățământul superior. (Nota trad.)

fundamentală. Disertația și comentariul de text – exercițiile noastre filosofice prin excelență – se supun unor reguli, unei metode și se leagă de o tematică filosofică generală care le dă sens.

Este deci riguros necesară o metodă adaptată acestor exerciții.

Strategia exercițiilor

Această metodă se bazează pe o strategie foarte simplă:

— mai întâi trebuie înțeleasă și dezvăluită cu claritate problema esențială ridicată de temă; acest efort este inseparabil de un dublu demers: trebuie, în primul rând, să descompunem și să demontăm dificultățile inerente diverselor exerciții și, în al doilea rând, să operăm o recompunere totală, astfel încât să putem sesiza sensul global al temei. Această recompunere este vitală, căci orice exercițiu (fie că este vorba de o disertație sau de rândurile prezentate într-un „comentariu") constituie o unitate care nu poate fi percepută decât sub acest unghi unitar;

— apoi, după ce natura problemei a fost astfel explicitată prin punerea în evidență a diverselor dificultăți, trebuie propusă, în cazul disertației, o soluție (nedogmatică) a problemei centrale puse în valoare. În cazul comentariului de text, se va reflecta asupra soluției aduse de autor problemei implicite ridicată de text.

Această strategie utilizează în mod fundamental:

— cunoștințe filosofice dobândite pe parcursul anului universitar, cu deosebire prin frecventarea marilor autori: de aceea vă este propusă o metodă care urmărește să dezvolte arta de a citi cum se cuvine;

— diverse instrumente în vederea comunicării ideilor voastre și a convingerii cititorului sau auditorului; în această perspectivă, vi se vor propune în egală măsură reguli de retorică precise, ca și o organizare clară pentru a vă expune gândirea: acestea sunt instrumente de metodă.

Cum se poate aplica această strategie la exerciții care par, *a priori*, de natură foarte diferită? Disertația și comentariul de text apar, sub numeroase aspecte, foarte apropiate între ele: le putem compara cu obiectul și imaginea lui ușor modificată într-o oglindă. Să spunem un cuvânt despre aceste relații fundamentale, care călăuzesc în parte metoda.

Disertație și comentariu de text

Punerea în evidență a unei probleme filosofice implicite în formularea subiectului comandă cele două exerciții. Este vorba, în ambele cazuri, de a degaja o problematică (aceasta trebuie *creată* în disertație și *relevată* în comentariu). Totuși, în pofida acestui demers comun, disertația și comentariul diferă. Într-adevăr, crearea unei problematici deschide, în disertație, calea unei mari libertăți reflexive. Studentul trebuie să expună, cu ajutorul unui ansamblu de argumente riguros organizate, punctul său de vedere asupra problemei filosofice pe care a detectat-o, problemă a cărei precizare îi va permite să răspundă la întrebarea explicită sau implicită a subiectului. În comentariu, dimpotrivă, fidelitatea absolută față de gândirea autorului, așa cum este ea exprimată în text, se dovedește a fi imperativă. Studentul regăsește propria sa libertate de gândire atunci când, într-o parte separată, pune în valoare mizele legate de problema filosofică ridicată de autor. (Acest al doilea nivel de studiu, fără a fi obligatoriu în învățământul superior, pare totuși de dorit.)

Explicitarea precisă a strategiei exercițiilor, aplicarea ei la disertație și la comentariul de text constituie elementele esențiale care au călăuzit conținutul lucrării.

Alcătuirea lucrării

Lucrarea este divizată în trei părți: o parte teoretică, în care sunt definite și explicate fundamentele metodei (cap. 1–5), o a doua parte consacrată disertației (cap. 6–11), o a treia parte care tratează despre comentariul de text (cap. 12–16).

Partea teoretică

Primele trei capitole tratează despre înțelegerea și fixarea problemelor puse de diversele exerciții. Capitolul 1, „Ideea de

metodă", insistă asupra necesității unei metode și descrie regulile ei fundamentale. Nu va surprinde inspirația foarte carteziană a acestui capitol, care tratează despre analiză, despre descompunerea dificultăților, ca și despre necesitatea recompunerii globale. La regulile generale de analiză și sinteză se adaugă reguli specifice exercițiilor filosofice: ele se referă la crearea unei problematici, ale cărei elemente esențiale (chestionare, problemă filosofică, miză, plan dinamic) sunt explicitate mai cu seamă în capitolul 2, „Regulile și conceptele specifice ale metodei" filosofice.

Capitolul 3, „Fundamentele filosofice ale metodei", este consacrat fundamentelor filosofice presupuse de capitolul 1. Într-adevăr, regulile și conceptele nu desemnează mecanisme și noțiuni arbitrare, aplicate la exerciții pur convenționale, proprii mediului universitar. În realitate, ele decurg din toată substanța gândirii filosofice. Studiul acestor baze permite resituarea regulilor și conceptelor metodologice într-o perspectivă globală și ușurează astfel înțelegerea lor.

Capitolul 4, „Retorică și filosofie", tratează despre *mijloacele de a-ți comunica ideile, în cadrul particular al exercițiilor filosofice*. De fapt, în toate exercițiile considerate, nu este suficient să se procedeze la o demontare perspicace a dificultăților inerente subiectului și să se recompună gândurile după ordinea rațiunilor: trebuie și să comunici, să transmiți un „mesaj" care îl atinge pe cititor sau auditor, de o manieră pertinentă și adaptată publicului întâlnit. Preocupați să rezolvăm această problemă de „comunicare", am întârziat îndelung asupra raporturilor dintre retorică și filosofie: este vorba, într-adevăr, de a ști să te exprimi la momentul potrivit, să scrii sau să vorbești bine, să poți domina și stăpâni limbajul în mod rațional. Sofiștii invocau aici noțiunea de *kairos*, care desemnează, la greci, momentul oportun, ocazia favorabilă. În retorica filosofică, faptul de a vorbi și a te exprima exact când trebuie, la momentul potrivit, în mod judicios, pare a fi într-adevăr, realmente capital.

Pe de o parte, acest capitol conține reguli generale de retorică (alese în funcție de posibilitatea lor de aplicare la exercițiile filosofice) și, pe de altă parte, reguli generale de organizare și prezentare a exercițiilor.

Arta de a citi. Analiza minuțioasă a dificultăților și problemei, studiul retoricii filosofice sunt binevenite, dar nu suficiente. Ne-am

interesat și de metodele de lectură, de principiile unei lecturi filosofice active, dinamice și inventive: ni se pare esențial pentru studentul care dorește să filosofeze faptul de a ști să abordeze, în mod pertinent, o carte sau un opuscul, de a sesiza cu claritate substanța lor, de a fi capabil să stăpânească tehnicile de survol astfel încât, ulterior, să poată aprofunda. Capitolul 5 este consacrat acestei „arte de a citi".

Părți practice

Capitolele 6–16 sunt consacrate disertației și comentariului de text. Am prezentat, în legătură cu fiecare tip de exercițiu:

— o definiție precisă a exercițiului considerat;

— regulile practice proprii fiecăruia dintre ele;

— metoda de pregătire;

— exemple foarte detaliate de pregătire (pregătire care permite redactarea ulterioară);

— exemple de redactare corespunzătoare acestor pregătiri, însoțite de comentarii care indică (pe margine) cum sunt aplicate regulile metodei.

Am reluat, pretutindeni unde se impunea, unele elemente din partea teoretică, pentru a reaminti, în general, puncte deosebit de importante. Părțile practice consacrate metodelor disertației și comentariului de text constituie astfel ansambluri care trimit la partea teoretică.

La capătul acestui parcurs, cititorul își poate pune întrebarea: am urmărit oare un obiectiv pragmatic și universitar ori scopul nostru esențial privește cultura în general? Noi credem că este imposibil să disociem cele două obiective, că nici o „tehnică" filosofică nu poate fi eficace fără o autentică stăpânire a culturii, că orice exercițiu școlar este și un „exercițiu spiritual", în sensul deplin al acestei expresii. (Asupra acestei teme a exercițiului spiritual, recomandăm consultarea lucrării lui P. Hadot: *Exercices spirituels et philosophie antique*.)

Prima parte

Teoria metodei

1. Ideea de metodă

De ce sunt necesare, în filosofie, reguli de lucru? De ce o metodă, adică un ansamblu de demersuri raționale pentru a ajunge la scopul urmărit? Rațiuni foarte generale, dar de asemenea universitare și, în sfârșit, proprii exercițiului filosofic ne fac să privilegiem itinerarul metodic, care se bazează pe reguli și principii de acțiune precise. Metoda filosofică (analiză, chestionare, problematică, reflecție etc.) îngăduie studentului să evite hazardul unei cercetări empirice, să procedeze printr-o abordare ordonată și sigură.

De ce o metodă?

Rațiuni generale: metodă și existență

Cartea aceasta este consacrată metodei: obiectul ei nu este, de fapt, să propună lectura unui ansamblu de exerciții filosofice redactate plecând de la teme determinate, ci să pună în lumină, pentru fiecare student, o cale de reflecție personală. Pentru a învăța să filosofezi este necesar, în sistemul nostru de învățământ, să operezi prin intermediul a două tipuri de lucrări: disertația și comentariul. Culegerile de „teme model" referitoare la aceste exerciții îl instruiesc oare pe studentul dezarmat? Nu credem. Cititorul unor asemenea culegeri – și unele sunt excelente! – va admira fermitatea analizei și

rigoarea gândirii astfel exprimate, dar fără să tragă mare folos din această experiență: pus în fața unui model, unei paradigme teoretice ale cărei reguli de realizare nu le sesizează, el rămâne, de fapt, pasiv înaintea exemplului dezvoltat. Lectura sa nu îl chestionează în profunzime și, în consecință, el se abandonează empirismului și domniei hazardului, prost sfătuitor, în teorie ca și în practică. Dominat de elemente pe care nu le poate stăpâni, studentul este astfel neputincios și nesigur în fața regulilor exercițiului filosofic.

Pentru ca studenții să nu mai aibă de suferit din pricina unei lacune în panoplia instrumentelor de lucru la dispoziția lor, ne vom consacra, împreună cu ei, metodei: căci ceea ce este necesar pentru a reuși nu constă atât în acumularea de cunoștințe și fapte, cât în a ști cum să lucrezi. Să dăm o primă, rapidă și provizorie definiție a metodei pentru a circumscrie, din capul locului, obiectul acestei lucrări.

Ce desemnează, exact, o metodă? Înainte de toate, după cum ne-o semnalează etimologia, o cale și un drum (*odos*) către (*meta*): un ansamblu de demersuri rezonabile și raționale care permit atingerea unei ținte. În această accepție foarte generală se poate astfel vorbi despre o „metodă de lucru". Să rămânem, deocamdată, la acest nivel elementar de semnificație și să facem câteva remarci în legătură cu rațiunile generale în virtutea cărora ajunge fiecare să privilegieze metoda: într-adevăr, aceasta se dovedește a fi un instrument decisiv nu doar în sfera filosofică și teoretică, ci în toate comportamentele. Atunci când o activitate umană nu se desfășoară după un plan deliberat și determinat dinainte (ceea ce ține de esența metodei), ea este, în majoritatea cazurilor, sortită eșecului. Departe de a fi circumscrisă într-un câmp restrâns, metoda desemnează un instrument universal cerut de exigențele înseși ale vieții și existenței. Astfel, pentru a duce la bun sfârșit studii și concursuri, trebuie să fie explicitată o strategie eficace: planul chibzuit, integrat printr-o voință perseverentă, duce atunci la succes. Aceste teme ale bunei direcții și ale strategiei juste apar fundamentale în întreaga existență omenească, subordonată, dacă vrea să fie rațională și eficace, ideii unui plan deliberat care se supune unor etape. Acest lucru este adevărat pentru o carieră, o întreprindere economică, realizarea unei cărți etc. Departe de a fi izolată în sfera teoretică, noțiunea de metodă se confundă, de fapt, cu întreaga organizare a existenței, în măsura în care ea este modelată de lucrarea spiritului și a inteligenței. Nu

există viață, practică, lucru care să nu ceară și să nu pretindă „un drum către", adică o metodă. Fără îndoială, putem să ocultăm acest aspect, să-l eludăm, să-l punem între paranteze. Dar această repudiere sau această uitare ne sortesc atunci neputinței. Cum să devii muzician sau pictor fără să cunoști regulile jocului? Pentru a duce la bun sfârșit un proiect, oricare ar fi el, trebuie să te supui la un ansamblu de procedee și reguli destinate să asigure stăpânirea rezultatului final.

Rațiunile foarte generale care fac indispensabilă metoda, în fiecare împrejurare, se înrădăcinează, de fapt, în însăși condiția omului, această ființă de meditație, care se definește prin producerea unor intermediare, prin parcurgerea unor etape ce asigură o legătură între diferitele momente ale discursului său ori ale existenței sale. Experienței nemijlocite, destul de rară, i se substituie, în cazul omului, ființă hărăzită acțiunii și făptuirii, o experiență și o practică mediate, care presupun verigi, etape reglate și itinerarii laborioase. A trăi înseamnă a acționa și orice acțiune cere plan și mijlociri.

Rațiuni universitare

La aceste cauze foarte generale se adaugă rațiuni universitare specifice. Metoda – adesea explicitată în clasele de „Prepa" – nu e totdeauna explicitată în U.F.R.*-uri și regulile jocului rămân, în consecință, necunoscute. Așadar, această carte se adresează tocmai studenților doritori să cunoască regulile jocului universitar (în domeniul filosofiei), reguli adesea implicite: trebuie să dezvăluim normele și principiile neformulate care guvernează pregătirea examenelor și a concursurilor, să ne întoarcem reflexiv la operațiile active în exercițiile filosofice, să analizăm procedeele elementare pe care trebuie să le cunoască orice student.

Fie că se află în „Prepa" sau în universitate, studentul experimentează, după bacalaureat, fie un regim de mare libertate (în universitate), fie un regim sever de competiție (Prepa), ceea ce reclamă, în ambele cazuri, cunoașterea drumului bun.

---

* Unitate de formare și cercetare. (Nota trad.)

Raţiuni specific filosofice

Metoda este indispensabilă atât din raţiuni generale şi universitare, cât şi din raţiuni care ţin de însăşi natura exerciţiului filosofic, care îl poate descumpăni pe student.

Specificitatea acestui exerciţiu ţine de însăşi esenţa filosofiei, care nu constituie, propriu-zis, un mod de cunoaştere, ci o invenţie de concepte: filosofia creează concepte abstracte, le mânuieşte, operează deci prin intermediul unor reprezentări care nu sunt extrase direct din realul ca atare. Cum scrie Gilles Deleuze: „Filosofia constă întotdeauna din a inventa concepte [...]. [Ea] are o funcţie care rămâne perfect actuală, să creeze concepte [...]. Conceptul este ceea ce împiedică gândirea să fie o simplă opinie, o părere, o discuţie, o flecăreală". (*Pourparlers*, éd. de Minuit, pp. 186–187.)

Dar cum să mânuim şi să organizăm aceste concepte? Pentru a face acest lucru, filosofia utilizează un raţionament riguros, în care înlănţuirea logică joacă un rol major. Exerciţiul filosofic se înscrie în această dublă perspectivă: ca travaliu al conceptului care se efectuează printr-o înlănţuire riguroasă. Or, acest tip de abordare (ireductibil la o cunoaştere şi la o ştiinţă) îi poate dezorienta pe mulţi studenţi din clasele preparatoare şi din D.E.U.G. şi cere un tip de metodă şi un ansamblu de reguli adaptate dificultăţilor exerciţiului filosofic conceput în natura lui abstractă.

Dar care sunt postulatul şi esenţa acestei metode filosofice? Să încercăm o primă descriere.

Postulatul „voluntarist" al metodei filosofice

Mulţi studenţi cred că reuşita exerciţiului filosofic nu este dată tuturor: ducerea lui la bun sfârşit ar constitui privilegiul câtorva naturi „bine dotate". Dificil în sine, travaliul filosofic nu ar fi accesibil decât „elitei", capabile să conceptualizeze şi să conducă cu justeţe analiza abstractă şi conceptuală.

Contrar acestor vederi pe cât de răspândite pe atât de naive, travaliul metodic se bazează pe un postulat optimist: a te sprijini pe o metodă înseamnă a postula, de fapt, că reușita este o chestiune de voință și de muncă; prin actualizarea unor reguli, acestea permit rezolvarea succesivă a problemelor. În această optică, departe de a reprezenta exerciții dificile, disertația și comentariul de text filosofic devin o chestiune de răbdare și muncă. A lucra cu metodă înseamnă a presupune că fiecare poate domina dificultățile. Tocmai acesta este postulatul metodei, așa cum apare el la Descartes sau Alain: „există vreun om, oricât de mediocru l-am considera, care să nu pună stăpânire pe geometrie, dacă procedează după o anumită ordine și nu se descurajează?" (Alain, *Propos sur l'éducation*, P.U.F., pp. 52 și urm.)

Metoda filosofică se bazează deci pe un postulat „voluntarist": nu este vorba de a improviza, de a pune în joc aptitudini sau calități înnăscute, ci de a stăpâni una câte una dificultățile, procedând gradual și ajutați de voință. Aplicând regulile, fiecare își poate duce demersul la bun sfârșit. Principiul metodei afirmă că orice individ înzestrat cu rațiune poate deveni stăpân pe exercițiul filosofic, oricare i-ar fi nivelul de abstracție.

Esența metodei filosofice: a ne conduce bine rațiunea prin intermediul unor reguli

A practica metoda filosofică înseamnă, în primul rând, a ne conduce bine rațiunea și gândirea prin intermediul câtorva reguli fundamentale, pe care le vom schița înainte chiar de a le explicita în capitolul consacrat „Fundamentelor filosofice ale metodei" (cap. 3).

A ne conduce bine rațiunea: suntem aici în miezul metodei carteziene. Faptul de a avea un spirit înzestrat nu poate fi niciodată suficient, întrucât ceea ce contează este să-l conducem cum se cuvine. În *Discurs despre metodă*, rațiunea – aptitudinea de a distinge adevărul de fals – este în mod firesc egal distribuită tuturor oamenilor. Dar nu toți se folosesc la fel de fericit de acest instrument! „Căci nu e suficient să ai spirit fin, important este să-l utilizezi bine."

(Descartes, *Discours de la méthode*[*], în Descartes, *Oeuvres, Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, p. 126.)

Dar cum să ne conducem bine raţiunea şi gândirea? Acest act nu se poate efectua în chip magic: el poate fi realizat, dar nu este uşor, nici dat. Actul se creează, se organizează, se efectuează prin intermediul a ceea ce numim reguli. Ce este o regulă? Ea desemnează o formulă prescriptivă care indică drumul de urmat pentru atingerea unui anumit scop, o nouă directivă care prescrie cum să procedăm pentru a ajunge la un rezultat. Regulile sunt obligatorii, dacă se urmăreşte un anumit rezultat, dacă ne supunem unui obiectiv determinat în funcţie de o ţintă definită. Să dăm câteva exemple: Tragedia clasică se supune regulii celor trei unităţi; disertaţia franceză (ca şi cea filosofică) se supune unor reguli gramaticale şi ortografice; relaţiile dintre oameni se supun regulilor de politeţe etc. Ideea de a ne conduce raţiunea supunându-ne unor reguli se înscrie deci într-un context foarte general, foarte bine pus în evidenţă de Kant, în introducerea din *Logică*. Totul în natură, atât în lumea fără viaţă cât şi în cea vie, se produce după reguli, chiar dacă noi nu le cunoaştem întotdeauna. A constata absenţa unor reguli înseamnă numai a spune că ele ne sunt necunoscute (şi acesta este, de altminteri, cazul exerciţiului filosofic. Studentul care crede că regula nu există în filosofie, o ignoră pur şi simplu). „Chiar şi exercitarea facultăţilor noastre se face după anumite reguli, pe care le urmăm la început inconştient [...]. Intelectul, asemenea tuturor facultăţilor noastre în ansamblu, depinde în acţiunile sale de reguli pe care le putem cerceta." (Kant, *Logique*[**], Vrin, p. 9.)

Dar ce desemnează, mai precis, regula, formula prescriptivă? Condiţia generală care permite unificarea unui conţinut. În faţa unui dat, trebuie găsită o condiţie de organizare posibilă. Regula este, în fond, o structură posibilă. Atunci când ni se propune o temă filosofică – fie că este vorba de un comentariu de text sau de un titlu de disertaţie – ni se prezintă o anumită diversitate. Regula filosofică reprezintă condiţia care permite unificarea, punerea în formă a acestui conţinut.

---

[*] Vezi şi Descartes, *Discurs despre metoda de a ne conduce bine raţiunea şi a căuta adevărul în ştiinţe*, trad. Daniela Rovenţa-Frumuşani şi Alexandru Boboc, Editura Academiei Române, 1990, p. 114. (Nota trad.)

[**] Vezi şi Imm. Kant, *Logica generală*, trad. Alexandru Surdu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985, p. 64. (Nota trad.)

Regulile generale și fundamentale ale metodei

1. Delimitarea precisă a oricărui concept

Să enumerăm rapid și să schițăm câteva reguli constitutive ale metodei, câteva principii de organizare care țin de intelect și permit punerea în formă a datului. Vom aprofunda aceste teme în capitolul 3 („Fundamentele filosofice ale metodei") și în tot restul lucrării.

Prima regulă, care provine din operațiile intelectului și pe care o vedem acționând în matematici, în litere, în drept etc.: trebuie să procedăm la determinarea limitelor oricărui obiect al gândirii și oricărui concept esențiale. Această regulă a delimitării și definirii este riguros imperativă și constitutivă metodei. Determinarea esenței și a comprehensiunii ne permite să identificăm corect conceptele aflate în joc, să producem sensu(l)rile lor, ca să nu ne rătăcim pe căi străine textului sau temei propuse. Acest demers este cerut de altfel de toate juriile. Un exemplu: „Ansamblul temelor arată aceeași deficiență [...], lipsa analizei conceptuale, fie că este vorba de analizele de detaliu sau de cele ale termenilor din enunțul subiectului".

Veți regăsi aici calea trasată de marii maeștri, de Aristotel, în *Metafizica*, sau de Spinoza, în *Etica* (vezi exemplul de mai jos).

Spinoza: câteva definiții

„I – Prin cauza de sine înțeleg lucrul a cărui esență include existența sau a cărui natură nu se poate concepe decât ca existentă.

II – Lucrul care poate fi mărginit de un alt lucru de aceeași natură cu el îl numesc finit în genul său. Se zice, bunăoară, că un corp este finit, pentru că totdeauna concepem un alt corp mai mare. Tot astfel, o gândire este mărginită de altă gândire. Dar corpul nu ese mărginit de gândire, nici gândirea de corp.

III – Prin substanță înțeleg ceea ce există în sine și este conceput prin sine; adică acel lucru al cărui concept nu are nevoie de conceptul altui lucru, din care să trebuiască să fie format.

IV – Prin atribut înțeleg ceea ce intelectul percepe în substanță ca alcătuindu-i esența.

V – Prin mod înțeleg schimbările substanței; cu alte cuvinte, ceea ce se află în alt lucru, prin care este conceput.

VI – Prin Dumnezeu înțeleg existența absolut infinită, adică substanța alcătuită dintr-o infinitate de atribute, fiecare dintre ele exprimând o esență eternă și infinită.

(Sursă: Spinoza, *Ethique**, prima parte, în *Ouvres de Spinoza*, Garnier, Flammarion, vol. III, p. 21.)

Regula producerii unor definiții și unei delimitări precise a conceptelor trimite ea însăși la reguli de analiză și de sinteză despre care trebuie să spunem câteva cuvinte.

2. Demersul analitic

În fața unui subiect de disertație sau a unui comentariu se impune o abordare analitică, instrument teoretic fecund aici, ca în întreaga organizare a existenței. Ce să facem exact? Să procedăm mai întâi la descompunerea enunțului sau a fragmentului dintr-o anumită lucrare în elementele sale constitutive. A conduce un demers analitic înseamnă deci a separa părțile, a sesiza deja raporturile care le comandă (ceea ce ne arată că sinteza este deja prescrisă în analiză) și a pregăti astfel materialele de bază pentru stadiile ulterioare. Această descompunere în elemente constitutive reprezintă nervul oricărei cercetări și, în particular, al travaliului și exercițiilor filosofice.

3. Demersul sintetic

Analiza – asupra căreia vom reveni adesea în această lucrare – nu ar avea valoare fără un demers sintetic, care urmărește să reconstituie un întreg plecând de la elementele sale simple. Una din regulile metodei constă, evident, în a proceda sintetic: stabilind legături, punți, medieri între diversele elemente analizate.

Un exemplu simplu ne poate ajuta să sesizăm esența acestei reguli a sintezei. Fie un enunț despre „ordine și dezordine". Demersul

---

* Vezi și Spinoza, *Etica*, trad. Al. Posescu, Editura Științifică, 1957, pp. 39–40. (Nota trad.)

analitic adâncește fiecare noțiune luată separat. Dar regula sintezei e cea care ne permite (pe parcursul pregătirii) să gândim în unitatea și corelațiile lor cele două concepte. Același lucru are loc și pe durata unei explicații de text. Dacă treceți prin sită conceptele și elementele diverse, n-ați făcut decât o parte a travaliului. Comentariul urmărește să reconstituie dinamic jocul și strategia unei gândiri. Prin aceasta, el reclamă din plin aplicarea regulii de sinteză.

De fapt, demersul sintetic este mereu activ în exercițiul filosofic. În orice activitate de elucidare conceptuală, ceea ce se cere este determinarea relației unui concept cu un altul și cu celelalte. La fel, într-o disertație, ceea ce interesează este legătura între părți, fraze, capitole etc. Modul de înaintare în sinteză dă sens, sub un anumit unghi, demersului analitic: regula sintezei o clarifică pe cea a analizei.

4. Demersul ordonat

Regula sintezei este inseparabilă de regula ordinii. Aceasta din urmă se definește ca dispunere și aranjare conforme cerințelor rațiunii. A realiza un bun exercițiu filosofic înseamnă a proceda în mod ordonat, mergând de la mai simplu la mai complex. Întreaga metodă constă în ordinea și dispunerea conceptelor și elementelor diverse (cf. capitolul 3 referitor la „Fundamentele filosofice ale metodei"). Această regulă, care se aplică în mod constant, este cu deosebire vădită în exercițiul disertației (dar și în cel al comentariului), care presupune o legătură ordonată între idei. Calitatea oricărui exercițiu filosofic și mai cu seamă a disertației depinde de ordinea stabilită între idei și de modul de organizare al acestora.

5. Referirea la o idee directoare care aduce o unitate

Dar de unde provin rigoarea și lumina ordinii? Din unitatea ideii care organizează orice dezvoltare și orice exercițiu filosofic. Vă aflați aici în fața unei reguli de metodă decisive: a proceda metodic înseamnă a te referi la o unitate esențială, cea a unei idei care organizează întreaga desfășurare. O disertație sau un comentariu nu au valoare decât dacă sunt unificate de această idee. Una din regulile metodei se poate deci enunța astfel: pentru a duce la bun

sfârșit un exercițiu filosofic trebuie să fii atent la ideea organizatoare care permite înaintarea judicioasă și rațională până la concluzie. Această idee oferă, într-un fel, șarpanta filosofică a ansamblului: ea unifică, totalizează, sintetizează; îi vom consacra mai multe dezvoltări în această lucrare. Sub un anumit unghi, ideea și metoda nu se disting.

6. Organizarea unei dinamici interne a conceptelor înseși

Termenii filosofiei desemnează concepte și trimit la probleme. Aceste cuvinte, polisemice, mobile, rareori cer definiții imuabile și absolute. Cât despre probleme, cum o să vedem în capitolul 2, ele nu se rezolvă niciodată complet, ci se transformă și se restructurează. Dar ce înseamnă această mobilitate? Ea trebuie să trimită, în profunzime, la mobilitatea gândirii, la producerea de concepte care se nasc în mod natural unele din altele.

Dezvăluirea acestei dinamici constituie un act metodologic decisiv, act creator de un raționament care se supune unei dezvoltări naturale și atrage astfel după sine convingerea cititorului: înlănțuirea ideilor și argumentărilor va apărea, în consecință, riguros lipsită de orice caracter artificial sau arbitrar.

Dar toate aceste reguli de metodă – delimitare, analiză, sinteză, ordine, căutare a ideii directoare, organizare a unei dinamici interne – constituie tot atâtea norme sau formule prescriptive valabile în numeroase exerciții intelectuale. Dacă vrem să ajungem la un rezultat pozitiv în litere, istorie, drept etc., aceste demersuri se dovedesc decisive. Care sunt atunci regulile mai specific filosofice?

Nucleul specific filosofic al metodei: problematică și reflecție

Problematica exercițiilor

Fundamentul realmente specific al metodei exercițiilor filosofice este constituit de regula stabilirii unei problematici. Este vorba de un

demers și de o construcție care vor permite o înaintare ordonată a gândirii în direcția unui obiectiv de cercetare precis și a unei structuri exact adaptate scopului și deci perfect adecvate.

Întreaga problematică se bazează pe această idee esențială: oricare ar fi tipul de exercițiu, tema propusă – fie că este vorba de un subiect de dizertație sau de un text de comentat – conține, sub aparența unei întrebări sau a unui raționament riguros care demonstrează o propoziție, o adevărată problemă filosofică ce trebuie descoperită. O dată identificată și recunoscută, problema permite determinarea demersului gândirii și organizarea care vor susține desfășurarea temei, de la început până la exprimarea unei soluții. Problematica poate fi definită ca arta și știința de a dezvălui problema filosofică, apoi de a încerca rezolvarea ei. (Vom vedea mai departe – capitolul 2 – că problema propriu-zisă, care nu este niciodată rezolvată cu adevărat, persistă și în „soluție".)

Dar la ce bun să cauți și să identifici o problemă, de vreme ce formularea temei pare a o prezenta prin ea însăși?

În realitate, ceea ce vi se dă în mod vădit constituie o simplă întrebare care interoghează lumea, întrebare formulată, în dizertație, în moduri foarte diverse (examinate în detaliu în capitolul 7). În comentariu, textul prezentat constituie o demonstrație care stabilește validitatea unui răspuns la o întrebare explicită sau implicită. În ambele cazuri trebuie să se treacă de la întrebare la problemă, căci nu se poate răspunde la întrebare decât prin mijlocirea rezolvării problemei filosofice: aceasta din urmă desemnează o aporie, o dificultate fundamentală, o „întrebare a întrebării", pe care întrebarea inițială o sugerează sau o cheamă. Căutarea unei soluții la problemă – soluție care va oferi ea însăși elemente de răspuns la întrebare – va constitui astfel structura exercițiului propus studentului. Această structură se va traduce într-un plan, care ne va îngădui să desfășurăm cu rigoare raționamentul și argumentarea care duc la soluție. De acest ordin este fundamentul dizertației. În cazul comentariului, trebuie relevată problema subiacentă textului și care întemeiază desfășurarea sa. Și în acest caz căutarea problemei va structura exercițiul.

Să dăm un exemplu. Vom trata mai departe un subiect de dizertație intitulat: „Pot exista adevăruri parțiale?" Acest subiect pune o întrebare aparent foarte precisă asupra cunoașterii de către noi a lumii. Dar cum să răspundem la o asemenea întrebare dacă anumite

interogații privind natura însăși sau posibilitatea adevărului (Este el universal? Este unic? Are el măcar realitate sau existență? Pot exista lucruri care să fie în același timp adevărate și false? etc.), care constituie tot atâtea probleme filosofice, adică dificultăți fundamentale inerente gândirii, se sustrag analizei care ne permite să răspundem cu precizie la întrebarea pusă? Astfel, rezolvând sau determinând una din problemele citate mai sus, vom organiza structura exercițiului și vom fi în măsură să dăm un răspuns la întrebare. Problema e cea care dă sens întrebării sau enunțului și finalizează întreaga discuție.

Pentru a ajunge la problemă trebuie folosită o metodă care constă în „chestionarea chestiunii", în stabilirea unei „chestionări", a unui joc de chestiuni organizate, al cărui punct de plecare îl constituie analiza subiectului.

Pe de altă parte, problema poate fi judecată în funcție de importanța ei – pentru gândire, reflecție, practică etc. –, de câmpul său de bătaie etc.: aceasta constituie miza exercițiului.

Problema, chestionarea, miza, planul constituie cele patru elemente specifice interne problematicii filosofice. Importanța lor se dovedește a fi atât de hotărâtoare pentru a duce la bun sfârșit un exercițiu filosofic, încât vom consacra capitolul 2, „Regulile și conceptele specifice ale metodei filosofice", în întregime, primelor trei elemente.

A patra fază, stabilirea structurii exercițiului filosofic (plan), care rezultă dintr-o rezolvare prudentă a problemei în cazul disertației, depinde atât de strâns de forma exercițiului, încât va fi tratată în capitolele 8, 13 și 16, dedicate disertației și comentariului.

Dar problematica – asemeni, de altfel, întregii activități a gândirii filosofice – se bazează pe un proces de reflecție, despre care trebuie să spunem aici câteva cuvinte.

A proceda prin reflecție

Ansamblul demersurilor precedente, fie ele generale (analiză, sinteză, ordine etc.) sau mai specific filosofice (chestionare, problematizare) nu dobândește o adevărată semnificație decât prin actul reflecției filosofice. În semnificația sa filosofică, demersul reflexiv constă în parcurgerea drumului de la obiectele exterioare până

la subiectul gânditor, adică în practicarea actului de întoarcere asupră-și: subiectul regăsește, plecând de la o activitate aparent obiectivă, plecând de la valori sau fapte care se prezintă în „exterioritatea" lor, subiectul gânditor, acel „Eu gândesc", principiul unificator al *cogito*-ului. Prin această mișcare, cel ce se folosește de metoda reflexivă merge din exterior în interior și de la lume la eul gânditor. De fapt, în orice exercițiu filosofic bine condus, această metodă reflexivă apare într-un fel sau altul. *Să definim reflecția*, împreună cu Paul Ricoeur, înainte de a da câteva exemple: „Reflecția este acel act de întoarcere la sine prin care un subiect regăsește, în claritatea intelectuală și responsabilitatea morală, principiul unificator al operațiilor între care el se dispersează și uită de sine ca subiect". (Paul Ricoeur, în *L'Univers philosophique*, P.U.F., p. 68.)

Ni se va spune că acest demers nu este constitutiv oricărei filosofii. Totuși metoda reflexivă, cu Descartes și Kant, a marcat atât de puternic un întreg curent de gândire încât este greu să-l eludăm în construcția exercițiilor noastre filosofice. Un exemplu: analizând reprezentările, Kant notează că „Eu gândesc" trebuie să le poată însoți. Dar putem analiza și științele zise pozitive (fizică etc.), urcând până la subiectul uman care le creează și le întemeiază. Astfel, o temă privind activitatea științifică este în măsură să pună în joc demersul reflexiv. În definitiv, în analiza oricărui enunț trebuie să încercăm să *urcăm până la principiul unificator al gândirii*.

Concluzie: repudierea „tonului de mare senior"

Dacă rezumăm esențialul metodei, nu se poate spune că ea se bazează, înainte de toate, pe repudierea „tonului de mare senior"? Să-l ascultăm aici pe Kant: „Într-un cuvânt, toți își dau aerul de seniori în măsura în care se cred scutiți să muncească; și urmând acest principiu, s-a ajuns recent atât de departe pe această cale încât vedem că se anunță în mod deschis și declarat o pretinsă filosofie pentru care nu este defel nevoie să muncești: e de ajuns să asculți oracolul din forul tău interior și să profiți de el ca să-ți asiguri posesiunea deplină

a întregii înțelepciuni care se poate aștepta de la filosofie". (Kant, *D'un ton grand seigneur adopté naguère en philosophie*, Vrin, p. 90.)

Asta înseamnă metoda: nici un oracol lăuntric nu ne poate scuti de muncă, judicios condusă de voința deliberată.

Tablou recapitulativ al regulilor esențiale ale metodei

De evitat	*De respectat*
A proceda fără identificarea clară a termenilor puși în joc.	A produce definiții destinate identificării conceptelor majore.
A proceda fără să diferențiezi.	A analiza și a descompune orice enunț identificându-i elementele.
A uita ideea unei legături conceptuale.	A stabili medieri conceptuale și relații.
A-ți dispersa gândirea. A juxtapune paragrafele sau părțile.	A opera, în orice exercițiu filosofic, cu o idee directoare care aduce o unitate fundamentală. A pune în acțiune dinamica internă a conceptelor.
A specula și a lucra fără organizare, nici înlănțuire, în dezordine conceptuală.	A proceda după ordinea rațională.
A rămâne la o analiză „descriptivă", „afirmativă" sau „dogmatică".	A te supune regulii „chestionării", a pune orice temă sub formă de interogație.
A uita problema filosofică, distinctă de întrebare.	A problematiza: urcând de la întrebări până la problema fundamentală.
A rămâne „scufundat" în obiect, după o abordare „pozitivistă" sau „reistă".	A pune în joc o activitate reflexivă, mergând de la obiect la subiect.

2. Regulile și conceptele specifice ale metodei filosofice

În esență, conceptele și elementele specifice ale metodei filosofice sunt: chestionarea, problema, miza, planul conceput ca prelungire a acestor date. Ele constituie componentele problematicii pe care am definit-o în capitolul precedent ca arta și știința de a dezvălui problema filosofică subiacentă enunțării exercițiului, apoi de a propune o soluție nedogmatică problemei astfel desprinse.

Acest capitol este consacrat primelor trei elemente ale problematicii.

Importanța problematicii

Juriile de concursuri subliniază în unanimitate importanța punerii în evidență a problematicii și problemei. Citățm aici câteva rapoarte ale juriilor. Toate deplâng absența unei problematici organizate și o situează în centrul exigenței lor.

Rapoarte asupra disertației

„Candidații care [...] au scris cele mai bune exemplare sunt cei care au fost capabili să susțină un proiect filosofic, liber, coerent și nuanțat, într-o problematică precisă și explicită."

„Subiectul propus – « Este oare Natura un principiu de legitimare?» – a provocat la candidați o anumită confuzie. Trebuie totuși să reamintim că principiul unei probe cu program nu exclude nicidecum să se ceară de la candidați, în afara cunoștințelor tehnice necesare, o facultate a reflecției care permite să le adapteze unei problematici particulare putând conține o parte de neprevăzut."

„Alăturarea nonproblematică a unor dezvoltări asupra dreptului și societății, asupra drepturilor omului, tratarea pseudoistorică a întrebării sau analiza ei pur empirică nu sunt acceptabile. Candidații trebuie să justifice afirmațiile pe care le enunță, să-și organizeze și să ierarhizeze ideile în funcție de problema pusă, să ducă o argumentare până la capăt cu rigoare și metodă." (Subiect: „Pentru a avea drepturi, trebuie să fii demn de ele?")

„Atunci când cunoștințele există [...] se constată totuși o dificultate fundamentală de a construi o problematică." (Subiect: „Libertatea cere dovezi?")

„Aparența ușurință a subiectului a putut spori riscurile de banalitate și platitudine. O asemenea întrebare ar fi trebuit să stimuleze reflecția asupra ideii de subiect al istoriei, cu două aspecte esențiale. Pe de o parte, interogația asupra capacității de inițiativă a subiecților umani pune problema libertății în raportul ei cu eventuale determinisme istorice [...]. Pe de altă parte, aspectul colectiv [...] n-ar fi trebuit să fie neglijat [...]. În jurul acestor axe, își puteau găsi loc diverse problematici." (Subiect: „Facem noi istoria?")

Rapoarte asupra comentariului

„A comenta un text înseamnă a identifica perspectiva textului, problematica sa."

„Numeroși candidați ar avea interesul să-și amintească de faptul că obiectivul principal al explicației constă în a degaja problema filosofică pusă sau ridicată de text. Și nu este niciodată de prisos să se arate în ce anume această problemă este o problemă pentru noi, pentru a atesta că această lectură este o lectură pentru noi. Tocmai determinarea problemei centrale trebuie să ne ajute la trasarea axei explicației și la marcarea etapelor ei, ceea ce exclude un mers pur liniar și condamnat să nu recunoască ideile decât după hazardul lecturii."

Sensul problematicii

Problematică și exerciții filosofice

Constatăm mai întâi că juriile nu diferențiază, în ce privește problematica și problema, disertația de comentariul de text, în pofida formei lor foarte diferite. Într-adevăr, în ambele cazuri, este pusă sau ridicată o întrebare, evidentă sau implicită, în legătură cu lumea și cu lucrurile. Ea constituie obiectul de reflecție al studentului, fie prin mijlocirea subiectului disertației, fie prin cea a textului (unde, uneori, este adus și un răspuns). După cum am văzut, această întrebare presupune, pentru a fi realmente tratată, un efort de elucidare a problemei filosofice fundamentale pe care o ridică (problemă implicită în enunțul disertației sau în text).

În cazul disertației, studentul trebuie să identifice problema și să se străduiască să o rezolve, fără a o face niciodată să dispară, printr-o argumentare organizată. În cazul comentariului, se oferă cititorului mai întâi o argumentare: ea trebuie demontată pentru a dezvălui problema subiacentă textului. Disertația și comentariul de text nu dobândesc deci sens decât în raport cu problema filosofică ce le susține.

Importanța problematicii – care trebuie să ne ajute la desprinderea problemei – decurge din această relație de dependență și din această legătură strânsă: exercițiul filosofic nu poate niciodată „să uite" problema, în lipsa căreia ar ajunge la o soluție generală abstractă (cf. Gilles Deleuze, *Différence et répétition**, P.U.F., p. 211).

Ce este problematica?

Stabilirea unei problematici presupune un efort pregătitor de analiză a subiectului sau a textului, pe care îl vom trata pe larg în capitolele 9 și 15. După acest efort, devine posibilă instalarea unei problematici.

---

* Vezi și Gilles Deleuze, *Diferență și repetiție*, trad., Editura Babel, 1995. (Nota trad.)

Să insistăm, din nou, asupra organizării elementelor care o compun, înainte de explicitarea în detaliu a acestora.

Primul element fundamental este reprezentat de o serie de întrebări organizate sau de o „chestionare"; în legătură cu enunțul clar analizat și înțeles, studentul trebuie să dezvolte și să organizeze un joc de întrebări ordonate, legate între ele, care se înlănțuie în mod logic plecând de la întrebarea pusă. Departe de a fi arbitrar, acest joc de întrebări provine din subiectul însuși; el va fixa ulterior desfășurarea disertației (ar trebui, într-adevăr, ca întreaga discuție să răspundă acestui joc). Bineînțeles, nu este vorba de a îngrămădi întrebările unele peste altele, de a le suscita la întâmplare de o manieră pur cantitativă, ci de a pune în evidență un anumit număr de întrebări importante care vor duce ulterior la punerea problemei (al doilea element fundamental al problematicii). Cum să definim problema și ce anume o diferențiază în raport cu întrebările? Problema desemnează „întrebarea întrebării", aporia fundamentală care răstoarnă toate evidențele, întrebarea nu doar dificilă, ci aproape de negândit și care, firește, nu poate fi complet rezolvată: misterul și enigma temei propuse. Jocul unor întrebări organizate dezvăluie astfel existența unor întrebări care interoghează subiectul însuși și îl pune în cauză, întrebări „stânjenitoare" (o *aporie* înseamnă, în greacă, o încurcătură sau o incertitudine, mai cu seamă în cazul unei cercetări sau al unei dispute) care se ridică în fața noastră și pe care nu le putem eluda. Vom analiza îndată noțiunea de problemă într-un mod mai explicit. Să remarcăm, de pe acum, că problema desemnează întrebarea pe care nu putem nici s-o descompunem nici s-o pulverizăm. Putem asocia acestei probleme o judecată de valoare privind importanța ei, ponderea, interesul etc. în istoria filosofiei, în gândirea autorului etc.: această judecată de valoare constituie miza exercițiului. Explicitarea problemelor filosofice pe care le conține implicit subiectul desemnează o operație fundamentală: încercând să rezolvăm una din problemele astfel ridicate vom conferi exercițiului filosofic o structură eficace, care se exprimă într-un plan de discuție, clar și riguros.

Atingem acum, cu planul, al patrulea element fundamental al problematicii. Ce desemnează el? O dispunere și o organizare a părților: un cadru și o șarpantă, un soi de canava. Or, prea adesea, planul este considerat dintr-un punct de vedere static și inert.

Dimpotrivă, trebuie să vedem în el o structură dinamică ce reflectă și exprimă chestionarea și problema filosofică. Adevăratul plan conturează o mișcare a gândirii și nu se poate reduce la o osatură fără viață, cum o să vedem în capitolele 8, 13 și 16. Să analizăm în detaliu primele trei elemente ale problematicii.

Regula chestionării

Chestionarea desemnează o regulă capitală, care trebuie să opereze și să organizeze ansamblul exercițiilor filosofice. Fără ea, nici nu există travaliu filosofic propriu-zis. Trebuie de fiecare dată, în cadrul enunțului considerat, chiar dacă forma lui nu pare, la prima vedere, a se preta la așa ceva, să procedăm la „punerea în interogație" a ceea ce se prezintă ca analiză simplu „descriptivă" sau „afirmativă".

Toate astea se rezumă într-un cuvânt: chestionarea. A vedea întrebarea înapoia enunțului, interogația sub afirmație, dificultatea sub aparenta evidență, înseamnă deja a filosofa. Despre ce este vorba? Despre transformarea datului sau a formulatului aparent afirmative sau „dogmatice" în interogație și în întrebare. Este știut că în filosofie întrebarea, într-un fel, contează mai mult decât răspunsul. Oricare ar fi genul filosofic particular – disertație, comentariu sau lecție –, tocmai chestionarea ne semnalează că demersul filosofic se efectuează. Vom regăsi această regulă fundamentală în legătură cu disertația (p. 137) și comentariul de text (pp. 222 și 245). Nu există disertație fără această punere în interogație: fie că enunțul apare sub formă de întrebare (ex.: „Ce este o idee?"), sub formă de lecție (ex.: „Adevărul în științe") sau sub formă imperativă (ex.: „Definiți conceptul de hazard"); în toate cazurile, regula transmutării enunțului în întrebare este riguros imperativă. Eludarea ei ne oprește la stadiul „chestiunii de curs" sau al „travaliului-recitare", fără să ajungem la demersul filosofic specific, la „chestionarea" definită ca serie de întrebări organizate.

A face operă filosofică înseamnă mai întâi a pune o serie de întrebări ordonate, imanente subiectului și nerepetitive. Această regulă se înrădăcinează în chiar actul de naștere al filosofiei. Într-adevăr,

aceasta s-a născut, pe plan istoric, în cetățile ioniene, în secolul al VI-lea î.Hr., din „chestionarea" miturilor și a principiilor de explicare a lucrurilor prin intermediul unor ființe care încarnează, sub formă simbolică, forțele naturii. Thales, Anaximandros etc. substituie miturilor o explicație rațională. Mai târziu, cu Socrate, „chestionarea filosofică" se constituie ca atare, în radicalitatea ei. Socrate își întreba interlocutorii asupra unor chestiuni de ordin etic („Virtutea se învață?", „Ce este curajul?", „Ce este dreptatea?"), estetic („Ce este frumosul?") etc. Adresând întrebări la care aparent era ușor de răspuns, el își punea interlocutorii în încurcătură. Ironia socratică desemnează așadar, prin esență, un demers de chestionare și interogare care ajungea foarte adesea la aporii, dificultăți de nedepășit. În *Hippias Maior*, de exemplu, definiția așteptată a frumosului nu este până la urmă descoperită: ne aflăm în fața unui tip de demers aporetic, care schițează abordarea filosofică în nucleul ei constitutiv.

Chestionarea pare astfel constitutivă filosofiei înseși. Care este finalitatea ei pe plan pedagogic? Chestionând, urmărim, în realitate, două obiective: facem să apară problema, centrul exercițiului filosofic, și dezvăluim, organizând jocul întrebărilor, seria argumentelor sau demonstrația ulterioară. Să începem cu explicitarea primului obiectiv.

Problema în exercițiile filosofice

Regula referitoare la problemă

Toate juriile vorbesc despre ea, ca și cum cei mai mulți dintre candidați nu ar reuși să se conformeze acestei exigențe și să aplice această regulă. Iată un exemplu: „În mod evident, mulți candidați «nu văd problema» și nu înțeleg că interesul a ceea ce au ei de spus depinde în mare măsură de capacitatea lor de a discrimina (a discrimina idei, cazuri, exemple, noțiuni, argumente...); mulți se mulțumesc cu un nivel de exigență intelectuală destul de slab. Trebuie să cultivăm simțul problemei: așa ceva nu se inventează în ziua de concurs; dezvoltarea acestui simț trebuie să constituie unul din obiectivele studiilor superioare".

În ce constau această regulă și acest obiectiv? Orice exercițiu și orice chestionare filosofică trebuie să ajungă la o „întrebare a întrebării", absolut esențială. „A problematiza" înseamnă a urca de la un ansamblu de întrebări ordonate până la problema constitutivă a subiectului, înseamnă a lega chestionarea filosofică nu de o dificultate punctuală și provizorie, ci de o enigmă fundamentală care elucidează ansamblul conceptual considerat, înseamnă a degaja însuși centrul unei interogații și al unei chestionări ordonate.

A problematiza înseamnă a constitui un câmp interogativ unificat de o problemă, adică o aporie a aporiilor, o dificultate constitutivă, fundamentală, cvasimetafizică, pe care nu o putem contura. A problematiza înseamnă a converti dificultăți (parțiale) într-o dificultate aproape de neclintit, care în nici un caz nu trebuie erodată, nici dezagregată. A nu vedea problema înseamnă deci a rămâne fixat asupra unor întrebări parțiale, fără a merge la esențial: a uita însuși centrul exigenței filosofice.

Definirea problemei

Atingem, cu problema, nucleul dinamic și propriu filosofic al exercițiului filosofic. Din păcate, se vădește că mulți candidați și studenți nu-l observă și nu înțeleg că interesul a ceea ce au ei de spus depinde de capacitatea lor de a-l atinge. De aceea îl vom studia îndelung. Dobândirea simțului problemei, comandă, într-adevăr, calitatea reflecției.

În mod normal, jocul întrebărilor organizate trebuie să ajungă la una sau mai multe probleme centrale, subiacente organizării înseși a întrebărilor. Analiza subiectului și chestionarea fac astfel să apară câteva întrebări fundamentale și pare logic atunci să privilegiem o aporie, un obiect central al problematicii, care se definește, în cele din urmă, în funcție de acea aporie, de acea enigmă care este problema, acea „întrebare a întrebării". Problema e cea care aduce dezbaterii adevăratul ei fundament filosofic: acest nucleu ultim al înțelegerii constituie baza solidă a exercițiului, firul său conducător și euristic. Grație problemei ansamblul este unificat de o idee totalizatoare, care îl guvernează și îl comandă, de la introducere până la concluzie (cf. pp. 42 și 58, analiza consacrată ideii totalizatoare). Rezolvarea prudentă, nedogmatică și foarte echilibrată a problemei

constituie calea regală a reflecției filosofice care organizează disertația, și tot ea comandă textul de comentat, în sânul unei adevărate strategii.

Dar trebuie să explicităm mai mult aceste noțiuni complexe și, în special, să distingem între problema filosofică și problema științifică (asupra acestei teme, cf. excelenta carte a lui Hubert Grenier, *La Connaissance philosophique*, Masson, pp. 120–142).

Problemă filosofică și problemă științifică

Ce este o problemă științifică? Ea desemnează o chestiune de rezolvat, referindu-se fie la un rezultat necunoscut care trebuie găsit plecând de la anumite date, fie la determinarea metodei de urmat pentru a obține un rezultat presupus cunoscut. De acest fel sunt problemele de geometrie și algebră. În științe este vorba deci mereu de rezolvarea unei probleme. În *Logica* sa, Kant a dat o definiție a problemei conformă acestei abordări și trimițând la ideea de rezolvare. Evident, avem aici de-a face cu o formulare (privind natura problemei) foarte îndepărtată de orice „problemă-aporie" și care poate clarifica problema zisă științifică. „Problema comportă: 1. chestiunea, care conține ceea ce trebuie realizat; 2. în mod vădit, rezolvarea, care conține modul în care se poate ajunge la rezultat; 3. demonstrația, faptul că, dacă voi proceda așa, va rezulta ceea ce se cere." (Kant, *Logique**, Vrin, p. 123.)

Aparent, problema filosofică nu ține cu adevărat de definiția kantiană. Ea desemnează nu o chestiune care cere o rezolvare, ci o aporie fundamentală susceptibilă de a conduce la o strategie de cercetare și nu la o „soluție" în sens propriu. Într-adevăr, conceptul de „soluție" pare dificil de aplicat itinerarului filosofic și demersului disertației. Orice problematică desemnează punerea unei serii de întrebări ordonate având a conduce la o dificultate fundamentală pe care o dezvăluie întrebările. Dar rezolvarea problemei filosofice nu constă în „a rezolva o dificultate", a te debarasa de problemă. În timp ce știința tinde să rezolve problema și în acest fel s-o înlăture, filosofia poate numai să risipească anumite obscurități, să organizeze o

* Vezi și Kant, *Logica generală*, *op. cit.*, p. 165. (Nota trad.)

desfășurare mai clară decât este ordinea obișnuită a întrebărilor, să opereze distanțarea de prejudecăți sau părtiniri, să substituie o raționalitate conceptuală iluziei sensibile sau opinici. Dar nici o problematică filosofică nu poate dezagrega complet una sau mai multe probleme. Problema desemnează „întrebarea întrebării", misterul sau paradoxul întrebării. Ea nu ține niciodată de o „rezolvare" în sens propriu. „Din ce în ce mai puține probleme, din ce în ce mai multe soluții – acest destin nivelator nu aparține filosofiei." (Hubert Grenier, *La Connaissance philosophique*, Masson, p. 134.)

În această perspectivă, în cadrul unei concepții mai mult problematice decât dogmatice, al unei viziuni deschise care respinge dezagregarea problemelor filosofice, ideea de soluție trebuie să fie, dacă nu repudiată, cel puțin mânuită cu cea mai mare prudență. Este vorba, de-a lungul întregii desfășurări, de a substitui o pluralitate analizabilă unui ansamblu complex și încâlcit, iar nu de a pulveriza problema: acest demers ar fi antifilosofic. „Filosofia este o știință a problemelor insolubile sau, cel puțin, a problemelor nerezolvate, cum spunea Brunschvicg" (Clément Rosset, *Le Principe de cruauté*, éd. de Minuit, p. 35.)

În științe, problema poate să dispară în soluția ei. În filosofie, ea persistă până și în „soluția" pe care o implică. Departe de a desemna un obstacol de care te debarasezi, problema reprezintă o aporie care persistă în ansamblul conceptual analizat și clarificat.

Problema filosofică există cu adevărat?

Am definit problema filosofică drept întrebarea întrebării, aporia, enigma esențială care organizează strategia cercetării și persistă încă în soluție sau în pluralitatea analizabilă.

Există însă cu adevărat problema filosofică? În vederile lui Gabriel Marcel problema este doar științifică. Dincolo de problema științifică s-ar afla „metaproblematicul" (care se situează dincolo de orice problematizare). Am fi atunci în domeniul „misterului", nu al „problemei". Părăsind lumea obiectului pentru a ne întoarce la profunzimea subiectului și a spiritului, am abandona problema pentru a atinge misterul, am abandona întrebarea ale cărei date sunt exterioare eului pentru un „metaproblematic" care s-ar contopi cu misterul. Cu alte cuvinte, întâlnești problema: ea poate fi conturată

și este susceptibilă de a fi redusă, în timp ce misterul nu poate fi situat idealmente în fața eului, ca un obiect. „Acolo unde există problemă, lucrez asupra unor date situate în fața eului meu, dar în același timp totul se întâmplă ca și cum n-ar trebui să mă interesez de acest eu care lucrează. Nu la fel se întâmplă în cazul în care interogația poartă asupra ființei [...]. Pătrundem pe această cale în metaproblematic, adică în mister. Un mister este o problemă care uzurpă propriile sale date, care le invadează și se depășește astfel ca problemă." (G. Marcel, *Être et avoir**, Aubier, p. 250.)

Trebuie oare să negăm, împreună cu Gabriel Marcel, existența și realitatea problemei filosofice și să restrângem astfel problema doar la câmpul cunoașterii științifice? În această optică, problema ar desemna o dificultate punctuală și provizorie pe care ar rezolva-o, în cele din urmă, cunoașterea științifică. Filosofia n-ar mai avea de-a face decât cu misterul. Nu-l putem urma pe Gabriel Marcel în aceste analize datorită conotației teologice a însuși termenului de mister, care desemnează, originar, acea doctrină revelată căreia credinciosul îi dă adeziunea sa. Pe plan filosofic, termenul de mister vehiculează un arierplan (mistic, religios etc.) pe care unii îl pot respinge.

Acesta este motivul fundamental pentru care vom menține ideea de problemă filosofică, concepută ca aporie centrală care ne permite să organizăm dezbaterea și să analizăm ansamblul conceptual considerat.

Dar ce desemnează această aporie, cu care problema filosofică tinde să se confunde, aporie care trebuie să se afle în centrul dezbaterii filosofice? Pentru a-i sesiza mai bine esența, să ne întoarcem la Platon.

Aporia fundamentală (exemple platoniciene)

Există într-adevăr aporie în sânul problemei: la un anumit moment, într-o mișcare frecventă în dialogul platonician, falsele evidențe se dezumflă, adevărurile sau definițiile inițiale sunt puse în chestiune, vechile certitudini sunt înlăturate. Socrate pune chestiuni

---

* Vezi și Gabriel Marcel, *A fi și a avea*, trad. Ciprian Mihali, Apostrof, Cluj, 1997, p. 186. (Nota trad.)

care par ușor de rezolvat, la care nu se reușește a se răspunde (așa se definește, cum se știe, ironia socratică) și își aduce, în cele din urmă, interlocutorii într-o stare de aporie, care desemnează încurcătura produsă de ironie. Descumpănirea interlocutorului ne semnalează că o problemă se degajă, că Socrate este acel daimon care îi tulbură din liniștea lor pe atenieni și îi pune în contradicție cu ei înșiși, așa cum remarcă Menon: „Socrate, auzisem eu înainte chiar de a te întâlni că nu faci altceva decât să te pui pe tine însuți și pe alții în încurcătură. Iar acuma parcă mi-ai făcut o vrajă, niște farmece, parcă m-ai robit pe de-a întregul unui descântec, în așa fel încât mi-e plină mintea de nedumerire. Dacă putem glumi un pic, îmi pare că semeni leit, și la chip și altfel, cu peștele acela mare și turtit care trăiește în mare și se cheamă torpilă. Căci și el amorțește pe oricine se apropie de el și îl atinge, cum simt că faci tu cu mine acum". (Platon, *Ménon**, 80 a, Budé-Belles Lettres, p. 248.)

Torpilă care amorțește, potrivit cuvintelor din *Menon*, Socrate aduce interlocutorilor săi acea încurcătură, acea aporie, atât de apropiate de dificultățile sau enigmele interne problemei filosofice pe care o analizăm. La un moment dat ipotezele emise încep, într-adevăr, să „se rotească în cerc" și cel ce răspunde este „cuprins de amețeală". Încurcătură, amețeală, confuzie: totul vădește că nu ne aflăm în fața unei dificultăți anecdotice sau neesențiale, ci în fața unei realități care barează calea, drumul și trecerea unei „probleme-aporie", constitutivă itinerarului filosofic.

Să dăm și alte exemple platoniciene, pentru a face ca sensul acesteia să fie mai bine sesizat. În dialogul *Euthyphron*, întrebarea esențială pusă de Socrate lui Euthyphron (prezicător public la sfârșitul secolului al V-lea) se referă la natura pietății. Ce desemnează ea exact? Sunt propuse atunci mai multe definiții, în particular următoarea: ceea ce e plăcut zeilor e pios, ceea ce le displace este nepios (a doua definiție, pusă în chestiune), și a treia, foarte subtilă: ceea ce este condamnat de toți zeii este nepios, ceea ce este aprobat de toți este pios și, în sfârșit, ceea ce este aprobat de unii și condamnat de alții, nu este nici pios nici nepios. Această a treia definiție

* Cf. *Menon*, trad. Liana Lupaș și Petru Creția, în Platon, *Opere*, vol. II, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 386. (Nota trad.)

conduce, în cele din urmă, la un moment aporetic, în care prezicătorul nu mai știe să-și exprime gândul: „Vezi, Socrate, îmi vine greu să-ți spun ce am în minte; parcă ne scapă mereu ceea ce ne propunem și nu vrea să stea unde-l așezăm". (Platon, *Euthyphron**, 11b, Budé-Belles Lettres, p. 198.)

În *Hippias Maior*, definiția generală căutată de Socrate se referă la esența frumosului. Sofistul Hippias oferă trei definiții: frumosul este fecioara frumoasă; frumosul este aurul; frumosul este o viață fericită. Socrate le respinge și propune el însuși câteva: potrivirea („convenabilul"), în particular. Frumosul nu ar desemna oare o potrivire și o armonie? Această definiție, puțin satisfăcătoare, duce la o aporie, diagnosticată de Socrate: „Cum așa? Înseamnă atunci că știința noastră despre frumos se duce și ne scapă [...]. Hippias: – Pe Zeus, Socrate, și mie mi se pare nespus de ciudat". (Platon, *Le Grand Hippias***, 294e, în Platon, *Oeuvres complètes*, „La Pléiade", Gallimard, vol. I, p. 40.)

Multe dialoguri platonicene sunt astfel marcate de momente în care se exprimă descumpănirea interlocutorului, chiar și a lui Socrate. Vom defini acest moment în care individul este confruntat cu un obstacol fundamental drept momentul aporiei sau al problemei, acela în care gândirea se izbește de o dificultate insurmontabilă. La fel, exercițiul filosofic autentic trebuie să pună în evidență acest nod inextricabil al gândirii. Dar el trebuie să meargă mai departe și să ajungă la ideea unei gândiri problematice.

Împotriva imaginii dogmatice a reflecției: gândirea problematică

Dialogurile platoniciene ne trimit astfel, în mod frecvent, la o sferă enigmatică în care gândirea se încurcă și se angajează pe căi derutante și deconcertante, cea a aporiei sau a problemei filosofice. Totul ne semnalează deci că nu ne aflăm cu adevărat în fața unor chestiuni de rezolvat în sens propriu, ci a unor dificultăți constitutive

---

* Cf. *Euthyphron*, trad. Francisca Băltăceanu și Petru Creția, în Platon, *Opere*, vol. II, p. 273. (Nota trad.)

** Cf. *Hippias Maior*, trad. Gabriel Liiceanu, în Platon, *Opere*, vol. II, p. 90. (Nota trad.).

omului ca „ființă-în-lume". În chiar esența ei, problema filosofică respinge ideea unui răspuns ultim unde orice chestiune s-ar șterge în sânul unei soluții finale, unde totul ar fi absolut clar și rezolvat.

Cu alte cuvinte, în filosofie se exprimă o gândire problematică, aflată la mare distanță de folosirea dogmatică a reflecției. Demersul filosofic nu constă în a face, progresiv, ca problema să dispară într-un „răspuns" sau o „soluție", produsă în mod dogmatic la capătul unui itinerar. Ce s-ar întâmpla atunci? Soluția ar deveni un rezultat fix, o producție determinată și înțepenită: problema s-ar converti într-un soi de chestionare care cheamă o „tratare", un „răspuns". De aceea, împotriva acestei imagini dogmatice, trebuie să avansăm ideea unei gândiri problematice, necesară pentru înțelegerea esenței problemei filosofice, problemă care nu comportă, propriu-zis, soluție definitivă. De fapt, în filosofie nu există răspuns ca atare. Trebuie astfel respinsă orice imagine dogmatică a gândirii, cum o spune atât de bine Gilles Deleuze: „Unii vor să ne convingă în același timp că problemele sunt date gata făcute și că ele dispar în răspunsuri sau soluții [...]. Vor să ne convingă că activitatea de gândire și, de asemenea, adevărul și falsul în raport cu această activitate nu încep decât cu căutarea soluțiilor, nu privesc decât soluțiile". (G. Deleuze, *Différence et répétition*, P.U.F., p. 205.) Gilles Deleuze remarcă pe bună dreptate dimensiunea infantilă a unei imagini dogmatice a gândirii.

Studentul care își pregătește disertația și desprinde problematica având a fi structurată, trebuie deci să se lepede de o prejudecată: profesorul nu a dat o problemă, pe care va trebui s-o rezolve, o „autoritate puternică" asigurând atunci deosebirea adevărului și falsului. Împotriva acestei imagini, totodată dogmatică și infantilă – problema fiind concepută ca un obstacol și studentul ca un copil – gândirea problematică repudiază ideea de soluție definitivă. Ea se consacră de la început problemei sau aporiei pe care o privilegiază: „O problemă nu există în afara soluțiilor sale. Departe însă de a dispărea, ea insistă și persistă în aceste soluții care o ascund". (G. Deleuze, *op. cit.*, p. 212.)

Bilanț: problema ca Idee și ca act viu, nucleu al gândirii problematice

Astfel demersul și gândirea problematice nu constau defel în a rezolva aporia aducându-i o soluție, ci în „a lucra la rezolvarea ei". În acest sens, demersul problematic se consacră problemei, concepută și considerată ca un act viu care nu dispare niciodată în răspuns. La urma urmei, există totdeauna în problema filosofică autentică o dimensiune universală și de nedepășit, care se situează dincolo de orice abordare parcelară. De aceea – dacă încercăm să facem un bilanț final privind problema care operează în sânul problematicii – putem apropia problema și Ideea. Problema nu ar fi o „Idee", cum au arătat-o atât de bine Kant și Deleuze? Într-adevăr, în *Critica rațiunii pure*, Kant arată că Ideea transcende experiența fenomenală; ea este o exigență de desăvârșire a conceptelor noastre. Ideea desemnează nu o cunoștință propriu-zis, ci o direcție; acesta este cazul, bunăoară, al ideilor de Suflet și Dumnezeu. Or, dacă există o folosire nelegitimă a Ideii – atunci când cred a cunoaște aceste „lucruri în sine" – există și o funcție regulatoare a acesteia: atunci când consider Ideea nu ca obiect de cunoaștere, ci în calitatea ei de organizatoare a cunoașterii. Ideea presupune atunci constituirea unui câmp de cercetare unitar: ea dirijează gândirea în efortul său de sistematizare și o împiedică să fie vreodată mulțumită. În definitiv, există o înrudire profundă între Idee și problemă. Problema nu ar fi oare o Idee și problematizarea nu constă în referirea la Idee, concepută în folosirea ei regulativă? „Kant ne amintește mereu că Ideile sunt în mod esențial «problematice». Invers, problemele sunt Ideile însești [...]. Ideile, potrivit naturii lor critice bine înțelese, au o întrebuințare perfect legitimă, numită «regulativă», potrivit căreia ele constituie adevărate probleme sau pun probleme bine întemeiate." (G. Deleuze, *op. cit.*, p. 218.)

În concluzie, problema se definește ca „întrebarea întrebării", aporia sau Ideea totalizantă, paradoxul sau enigma metafizică nedispărând niciodată în răspunsuri sau în soluție. Punerea sub formă de problemă a întrebărilor desemnează deci momentul filosofic prin excelență, pentru că această operație ne face să atingem ceva „radical", legat de „ființa-noastră-în-lume". Această punere sub formă de problemă este legată de exercitarea unei gândiri problematice, definită ca reflecție atașată de dificultăți existențiale și care nu escamotează niciodată aporia.

Regula mizei

Cerința juriilor

Cerință pe cât de frecventă pe atât de nesatisfăcută, diferitele jurii recomandă candidaților să indice miza unui enunț (sau a unui text) în introducerea lucrării lor. Așa, de pildă, la proba generală de intrare în anul pregătitor al Institutului de studii politice din Paris: „Oricare ar fi subiectul (disertație sau comentariu [...], juriul așteaptă de la candidați o capacitate de a evalua miza subiectului sau a textului propus" (1989). De asemenea, la C.A.P.E.S.* de filosofie, juriile insistă, an de an, asupra erorilor de metodă reprezentate de „introducerile insignifiante care repetă pur și simplu enunțarea subiectului fără să-i determine sensul și miza" (1981).

Dar ce desemnează această „miză" („enjeu") a cărei punere la punct apare decisivă în desfășurarea disertației și a comentariului?

Definiția mizei

Acest concept provine, cum se știe, din expresia „en jeu" („în joc"). El reprezintă, la origine, banii care sunt puși în joc la începutul partidei și care trebuie să revină câștigătorului și, prin extindere, ceea ce se poate câștiga sau pierde într-o competiție, o întreprindere etc.

Dacă proiectăm miza în câmpul filosofiei, ce desemnează ea? Unii văd aici problema filosofică implicată în subiect și o confundă cu ea. Această confuzie a mizei și problemei ni se pare inadmisibilă. Miza nu reprezintă nici întrebarea, ci importanța problemei ridicate sau a întrebării enunțate, ce anume conțin ele în mod decisiv pe planul reflecției sau al practicii, însemnătatea unei idei, caracterizată prin aptitudinea sa de a produce efecte: ce am câștiga sau pierde, în ordinea reflecției, dacă răspundem la cutare sau cutare întrebare, la cutare sau cutare problemă.

---

* Certificat de aptitudini pentru predarea în învățământul secundar. (Nota trad.)

Regula de stabilire a mizei

Regula care se referă la miză constă deci în a trata despre importanța unui enunț sau a unei problematici: ce anume ne fac ele să câștigăm (sau să pierdem). Cu alte cuvinte, anumite enunțuri conțin teme sau răspunsuri mai mult sau mai puțin consistente, ne angajează în întrebări, direcții și axe de cercetare mai mult sau mai puțin rodnice. Miza unei întrebări este decisivă atunci când aceasta din urmă acoperă teme de reflecție importante. Un enunț pune în joc, de fapt, concepții teoretice, etice, politice. Acest „în joc" (implicit) trebuie să fie determinat. El nu este niciodată formulat în mod explicit: trebuie deci să fie degajat plecând de la o analiză minuțioasă a datelor conținute în titlu.

Exemple

Subiect: „Nu există adevăr decât în știință?" Știința, care este obiectivitatea însăși, duce la eliminarea oricărui acces subiectiv la adevăruri esențiale omului? Aceasta este una din problemele ridicate de titlul subiectului. Or, răspunsul afirmativ la întrebare și la problemă antrenează repudierea trăirii considerate ca experiență fundamentală a adevărului. În consecință, acest răspuns afirmativ ne-ar orienta pe calea pozitivismului sau a scientismului: luând locul oricărei alte forme de gândire, știința ar avea o valoare absolută; religia, arta s-ar șterge, pentru că sunt subiective.

Miza desemnează aici tot ce conțin important întrebarea și problema:

— respingerea subiectului;

— angajarea pe calea pozitivistă sau scientistă. Trecerea la un soi de idolatrie scientistă;

— estomparea și repudierea răspunsului adus de religie și artă;

— privilegiul exclusiv acordat cercetărilor științifice și tehnologice;

— deviația mitologică a științei: este legitim ca ea să vireze astfel în mit?

— etc.

Subiect: „Există o plăcere în a guverna?" Această formulare ridică problema rădăcinii voinței de guvernare: căutarea plăcerii, banii, satisfacția dată „voinței de putere". Dar dacă este subliniată astfel plăcerea inerentă puterii, nu se ocultează în cele din urmă specificitatea problemei politice?

Miza desemnează aici importanța răspunsului la întrebare, ce teme și probleme decisive conține formularea:

— rădăcinile puterii sunt oare esențial psihologice?

— „guvernarea" nu s-ar pierde astfel într-o puzderie de evenimente (mentale)?

— politicul nu s-ar reduce la un ansamblu de motivații și de epifenomene psihice?

— etc.

Miza desemnează, într-un titlu sau text, importanța fie a enunțului, fie a răspunsului care trebuie dat la întrebare sau la problemă: ce anume conțin titlul sau textul decisiv pe plan speculativ sau practic (înțelepciune), ce anume cutare gând pune în joc, ne face să câștigăm în câmp reflexiv (teoretic).

Problematica în disertație și comentariu: tablou comparativ

Disertație.	Comentariu de text.
Chestionare (de creat).	Chestionare (a textului).
Problemă (de descoperit în chestionare).	Problemă (de descoperit în text prin intermediul chestionării).
Miză.	Miză: deși face parte din problematică și se atașează la introducere, ea face loc unei explicitări în interiorul bilanțului critic (eventual) privind însemnătatea textului.
Plan (având o idee directoare).	Plan dinamic (înaintarea raționamentului autorului). Idee directoare (teză).

În rezumat, problematica disertației trebuie creată. În comentariu, ea trebuie dezvăluită (cf. cap. 9 și 15, consacrate pregătirii).

3. Fundamentele filosofice ale metodei

A filosofa înseamnă a opera o cercetare rațională și a produce o argumentație riguroasă. Dar cum să procedezi cu rigoare? Este necesar aici să pătrundem mai mult în bazele filosofice ale metodei și să explicităm precepte de cercetare doar schițate în capitolele precedente: ordinea, evidența, principiile dialecticii etc. constituie tot atâtea instrumente care permit celui ce recurge la ele să ajungă la rigoarea demonstrației sau argumentației.

Introducere: regulile filosofice se bazează pe simple convenții?

Trebuie să vedem în regulile care guvernează exercițiile filosofice simple convenții universitare? Asta ar însemna mai cu seamă să nesocotim fundamentele filosofice și logice ale metodei. De fapt, regulile jocului care comandă exercițiile filosofice s-au născut din marile sisteme în care s-a elaborat gândirea occidentală. Ele presupun o temelie teoretică foarte solidă, pe care o exprimă cu toată claritatea. Dacă studentul vrea să evite confuzia în fața regulilor care i se par artificiale, uneori chiar șubrede, el trebuie deci să ia cunoștință de aceste principii sau procedee care susțin gândirea noastră. Sesizând atunci aceste baze și observând această arhitectură logică ce

guvernează reflecția, el este în măsură să pătrundă în miezul metodei.

Un scurt exemplu, chiar înainte de a intra în această expunere: mulți studenți nu depășesc caricatura planului dialectic și se mulțumesc cu un ritm ternar foarte artificial, prin teză, antiteză și sinteză, puțin mecanic (cf. *infra*, pp. 120 și 121). Or, adevăratul plan dialectic presupune, pentru a fi dus la bun sfârșit – ca sinteză autentică – cunoașterea dialecticii, în semnificația ei hegeliană, ca mișcare de autodepășire a gândirii, care neagă și păstrează în același timp momentele anterioare. Sesizarea procesului în care fiecare moment este în același timp negat și integrat, depășit și conservat, proiectează astfel asupra exercițiilor filosofice o lumină puternică. Acest exemplu, printre multe altele, ne semnalează că nu există o simplă „tehnică" a disertației sau comentariului filosofie fără o reflecție asupra însești legilor gândirii. Doi mari gânditori ne vor ajuta aici: Descartes și Hegel.

Metodă și ordine: moștenirea carteziană

Definiția carteziană a metodei

• *Evitarea hazardului.* Fără metodă, suntem supuși hazardului; de aceea ea se dovedește a fi riguros indispensabilă. Fără îndoială, putem descoperi adevărul grație întâmplării, dar cercetarea noastră depinde atunci de elemente independente de noi, pe care nu le putem stăpâni. „Oameni de rând sunt dominați de o atât de oarbă curiozitate încât adeseori ei își conduc mintea pe căi necunoscute, fără nici un motiv de speranță, ci numai pentru a vedea dacă ce caută ei nu ar exista, precum cineva care ar fi cuprins de o dorință atât de nebunească de a descoperi o comoară, încât ar străbate necontenit drumurile, să vadă dacă, din întâmplare, nu va găsi ceva care fusese pierdut de un călător [...]. Nu neg, de bună seamă, că uneori ei nu merg astfel la nimereală cu suficient noroc ca să găsească vreun adevăr; acesta nu este totuși un motiv ca să recunosc că ei sunt mai iscusiți, ci doar că sunt mai norocoși." (Descartes, *Règles pour la direction*

*de l'esprit**, regula IV, în *Oeuvres, Lettres*, „La Plćiade", Gallimard, p. 46.)

Cercetarea rațională și înaintarea metodică spre adevăr ne vor face deci să evităm vicisitudinile hazardului și să găsim „comori", nu datorită „norocului" sau „șansei", ci, în mod sigur, grație unei respectări scrupuloase a regulilor. Acesta este obiectivul studenților care vor urma aici învățătura lui Descartes.

• *„Reguli sigure și ușoare"*. Metoda, necesară pentru a ajunge în mod sigur la adevăr, desemnează o atitudine rațională, respectarea scrupuloasă a unor reguli sau principii indicând calea de urmat pentru a ajunge la un rezultat pozitiv: o derulare transparentă și dominată care ne permite să conjurăm iraționalul sau necunoscutul unei experiențe sau unei cercetări. Metoda nu este nimic altceva decât travaliul spiritului care ne îngăduie să economisim energia omenească și să progresăm în chip rodnic și sigur. Să nu încredințăm șansei sau hazardului conducerea întreprinderilor noastre. Să ne înzestrăm, dimpotrivă, cu unelte bune. „Prin metodă, înțeleg reguli sigure și ușoare, grație cărora toți cei care le respectă cu exactitate nu vor presupune niciodată drept adevărat ceea ce este fals și vor ajunge – fără să se osteneasca în eforturi inutile, ci sporind treptat știința lor – la cunoașterea adevărată a tot ce pot ei atinge." (Descartes, *op. cit.*, p. 46.)

Cele patru precepte ale Discursului despre metodă

• *Enunțarea celor patru reguli.* Aceste „reguli sigure și ușoare", care corespund folosirii normale a rațiunii și despre care Descartes ne vorbește în *Reguli pentru îndrumarea spiritului*, sunt reduse, în *Discurs despre metodă*, la patru precepte care fixează trăsăturile distinctive ale adevăratei metode raționale (cf. tabloul de la pp. 53–54). Să enumerăm și să analizăm pe scurt aceste procedee: ele se dovedesc a fi valoroase pentru orice student și orice inteligență care caută adevărul, pentru că Descartes dezvăluie aici însăși funcționarea minții, în efortul ei metodic, atunci când gândirea, autonomă și activă,

*Vezi și Descartes, *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului*, trad., Editura Științifică, 1964. (Nota trad.)

se purifică de toate proastele opinii anterioare, de tot ce fusese conceput fără ca ea să-l creeze cu adevărat. Iată deci cele patru precepte:

1. să nu admitem nimic care să nu fie evident;
2. să procedăm pe calea analizei;
3. să ne conducem în ordine gândurile mergând de la mai simplu la mai complex;
4. să facem o enumerare completă a datelor problemei studiate.

• *Prima regulă privește evidența*, intuiție intelectuală a ideii clare și distincte. Adeziunea spontană la conținuturile reprezentării este îndepărtată: trebuie să ne suspendăm judecata și să nu primim ca adevărat decât ceea ce este evident, cu alte cuvinte clar și distinct. Nu trebuie să confundăm evidența rațională cu pseudotransparența evidenței empirice.

O idee clară este aceea care e prezentă și evidentă pentru o minte atentă, în opoziție cu domeniul obscurului. O idee distinctă este aceea care e atât de precisă și diferită de toate celelalte încât nu cuprinde în sine decât ceea ce pare evident celui care o consideră cum se cuvine. (Descartes, *Principes de la philosophie*, I, 45 în *Oeuvres, Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, p. 591.) Ideea distinctă nu poate fi deci confundată cu nici o altă idee. Ea se opune ideii confuze.

Regula evidenței conține două remarci fundamentale pentru noi: trebuie să evităm graba – neajuns care constă în a judeca înainte de evidența deplină, precum și prejudecata – persistența unor judecăți nereflectate care provin din copilăria noastră. Aceasta din urmă reprezintă, de fapt, sursa a numeroase dificultăți sau erori. Pentru că am fost copii înainte de a fi maturi, am acumulat prejudecăți care ne guvernează încă, de unde această exigență fundamentală: suspendarea judecății pentru a ne îndepărta de ceea ce a fost considerat ca adevărat sub imperiul prejudecății inițiale, fără ca noi să-i fim autorul liber și responsabil, care își creează adevărurile în lumina și claritatea ideii.

•*A doua regulă este cea a analizei:* mintea noastră trebuie să împartă noțiunile complexe în elemente simple și în chestiuni elementare și să descompună astfel întregul, refractar la gândire, în părți constitutive: mintea reduce astfel necunoscutul la probleme

parțiale, mult mai ușor de rezolvat fiecare în parte decât în complexitatea lor inițială.

În fața unui enunț dificil și complex, a unei întrebări ce pare ambiguă sau echivocă, să procedăm la împărțirea dificultăților în câte părți socotim că este util și să ne străduim să rezolvăm fiecare problemă parțială care, astfel analizată, pare mai puțin refractară spiritului nostru. Acțiunea de a desface și de a transforma un întreg în părțile sale se dovedește aici a fi unul din procedeele cele mai bune pentru studentul care caută o metodă. Bineînțeles, regula analizei cheamă al patrulea precept (enumerarea) și nu-și dobândește adevărata semnificație decât prin regula ordinii.

• *Regula ordinii.* Metoda lui Descartes reprezintă, de fapt, o punere în ordine. Cu această idee, atingem un element decisiv pentru subiectul nostru, căci nu există exercițiu filosofic coerent și orientat care să nu presupună practicarea ordinii. Să ne amintim că, sub raport etimologic, „ordine" vine din latinescul *ordo*, șir, dispunere regulată, succesiune. Ordinea desemnează astfel o succesiune de termeni satisfăcătoare pentru rațiune. Despre ce ordine este vorba în *Discurs*? Tocmai despre o organizare regulată a gândurilor, mergând de la mai simplu la mai compus. Mintea reconstituie deci complexul plecând de la mai simplu și presupunând ordine acolo unde ea nu există.

După cum se vede, ordinea este introdusă de gândire. Mai mult construită și creată decât constatată, ea exprimă inițiativa neștirbită a minții, forma însăși a rațiunii, puterea gândirii autonome în căutarea adevărului. Ordinea și metoda reprezintă deci două noțiuni inseparabile și se cheamă una pe alta. Practicarea ordinii constituie nucleul metodei: ea formează spiritul în mod riguros și sigur, pe calea sa rațională spre adevăr.

În *Reguli pentru îndrumarea minții*, Descartes insistase deja asupra acestei dimensiuni formatoare. Nu toate spiritele sunt la fel de înclinate „să descopere în mod spontan lucrurile prin propriile lor forțe". Unele inteligențe rămân pasive. Pentru a le exersa și perfecționa, trebuie ca ele să fie modelate de ordine. Studiul sistematic al dependențelor seriale – fie și foarte modeste – constituie un sfat bun: în exercițiile filosofice, un asemenea studiu obișnuiește spiritele să lucreze după rațiune. „Pentru ca spiritul să dobândească

înțelepciune, trebuie să-l exersezi în cercetarea a ceea ce a fost descoperit deja de către alții, și în parcurgerea cu metodă a tuturor meseriilor oamenilor, chiar și a celor mai puțin importante, dar mai ales a celor care explică ordinea sau o presupun. [...] Nu trebuie să te ocupi imediat de lucrurile mai dificile și arzătoare, ci [...] să aprofundezi în primul rând artele cele mai puțin importante și cele mai simple, mai ales pe cele în care ordinea stăpânește cu precădere." (Descartes, *Régles pour la direction de l'esprit*, regula X, în *Oeuvres, Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, pp. 69–70.)

Înaintarea în ordine desemnează astfel o „deprindere intelectuală care trebuie dobândită" (Gilson), prin diferite exerciții simple. În *Reguli*, Descartes ne dă câteva exemple: a lua în considerare ordinea care stăpânește în arta meșteșugarilor care fac țesături sau covoare sau cea care operează în broderiile femeilor. La fel, studentul în filosofie va lua în considerare arta de a discerne trecerea progresivă de la simplu la compus și o va considera a fi cu totul altceva decât o simplă rețetă: ca formă intelectuală care trebuie stăpânită în mod progresiv și dobândită prin diferite exerciții sau cazuri simple. De ce să nu te atașezi de enunțurile sau textele filosofice cele mai puțin complexe și să te exersezi astfel în observarea ordinii din aceste cazuri pe cât de simple pe atât de rodnice? La fel, examinarea seriilor matematice nu ar fi inutilă pentru dobândirea unui mecanism intelectual riguros. Atunci când ordinea se sustrage, când se disimulează vederii, imaginația este chemată să inventeze succesiunea indispensabilă rezolvării problemei. Descartes subliniază, în *Reguli*, această necesitate a unei puneri în ordine născută din imaginație și spirit; așa se întâmplă în cazul descifrării unui scris (exemplu deja mai complex decât cele date anterior).

• *Un exemplu: cogito*-ul, *ca principiu al ordinii*. Trebuie, spune Descartes, să plecăm întotdeauna de la noțiuni simple, pentru a ne ridica, progresiv, până la noțiunile mai compuse, a căror cunoaștere depinde de cele precedente. Aici, *cogito*-ul ne aduce o ilustrare foarte clară a demersului cartezian. El desemnează un element (conștiința mereu identică) mult mai simplu decât conținuturile complexe și diverse. Acest principiu reprezintă deci un punct de plecare solid, evident, clar și distinct. De acest prim principiu se vor atașa, după ordine, toate celelalte adevăruri. *Cogito*-ul desemnează primul

adevăr care se prezintă unui spirit ce gândește în mod ordonat. Faptul de a pleca de la acest prim principiu este absolut conform cu a treia regulă din *Discurs*. Acesta este începutul itinerarului progresiv de la simplu la complex: principiul simplu, care trimite la ordinea gândurilor, este *cogito*-ul.

• *Ideea de sinteză.* Al treilea precept exprimă deci plenar necesitatea ordinii, așa cum ne-o semnalează exemplul *cogito*-ului. Dar el explicitează deopotrivă noțiunea de sinteză. În timp ce a doua regulă este, într-adevăr, cea a analizei – împărțirea problemelor în elemente separabile –, a treia face apel la deducție, adică la înlănțuirea propozițiilor, ca și la sinteză, operație intelectuală care procedează plecând de la elementele simple până la consecințe, reunificând progresiv aceste idei simple.

Reconstituirea complexului plecând de la simplu, pe o cale sintetică, reprezintă un demers central în filosofie. În filosofie, ca și în orice activitate riguroasă, științifică, artistică etc., sinteza este îndeobște practicată.

Unii gânditori, precum Leibniz, vor privilegia, din când în când, analiza, văzând în ea firul conducător pentru a găsi drumul în labirintul cunoașterii. „Adeseori se ajunge la adevăruri importante prin sinteză, mergând de la simplu la compus; dar în cazul în care trebuie să găsim tocmai mijlocul de a face ceea ce ni se propune, de obicei sinteza nu este de ajuns [...]. Așadar, analiza trebuie să ne ofere un fir conducător în acest labirint atunci când lucrul este posibil." (Leibniz, *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, Garnier, Flammarion, cartea IV, cap. 2 § 7, p. 291.)

În pofida acestei restricții, sinteza, ca și analiza, desemnează un demers fundamental al gândirii, care operează în orice exercițiu filosofic. A doua descompune întregul în elementele sale și prima reunește elementele simple. În absența practicării acestor două procese nu există organizare logică și intelectuală.

• *Al patrulea precept: numărătoarea sau enumerarea.* Această a patra regulă din *Discurs* constă în enumerarea diverselor părți ale unui întreg, în trecerea de la o judecată la alta printr-o mișcare continuă a gândirii, astfel încât să clarifice ansamblul.

Înainte de *Discurs*, *Regulile pentru îndrumarea minții* insistaseră asupra acestui travaliu al gândirii continuu și neîntrerupt, destinat să

elimine orice intervenție a memoriei și să permită a concepe în mod distinct mai multe lucruri în același timp, strângând ansamblul într-o intuiție. În regula XI, Descartes dă exemplul unei serii de raporte. Fie descoperirea unui raport existent între o primă și o a doua mărime, între a doua și a treia etc. Cum se ajunge în mod clar la raportul între prima și ultima? Numărătoarea sau enumerarea garantează adevărul ansamblului. Este necesar să parcurg lungul lanț deductiv „prin intermediul gândirii, până ce am trecut de la primul [raport] la ultimul destul de rapid ca să mi se pară că văd totul în același timp prin intuiție, fără a lăsa memoriei nici un rol". (Descartes, *Règles pour la direction de l'esprit*, regula XII, în *op. cit.*, p. 74.)

Această regulă răspunde unei exigențe de fecunditate: ea sporește puterea și amploarea spiritului pentru că ne îngăduie să concepem distinct mai multe elemente în același timp și să sesizăm astfel adevărul unor lungi înlănțuiri deductive. Prin enumerare, studentul în filosofie va conferi unui ansamblu deductiv și refractar înțelegerii și rațiunii o claritate, transformându-l într-un obiect al cunoașterii care poate fi stăpânit. Parcurgerea, într-o mișcare continuă a gândirii, a diverselor articulații din *Meditații* sau din *Etica* ne permite să strângem astfel întregul într-o intuiție clară și distinctă, luminată de evidența spirituală.

Dar regula enumerării îngăduie de asemenea să conchidem că nu a fost omis nimic. Într-adevăr, o dată rezolvate numeroase chestiuni, cum să garantăm că nu ne-a scăpat nimic? Prin enumerare se efectuează o cercetare sistematică a totalității noțiunilor puse în joc. În fața unei lungi înlănțuiri, singură operația enumerării ne poate asigura că nici un punct parțial – dar fundamental – nu a fost uitat. În strategia disertației mai cu seamă, regula enumerării apare deci înzestrată cu o mare fecunditate și cu o putere de verificare absolut remarcabilă.

Descartes: cele patru precepte ale *Discursului despre metodă*

„Prima era de a nu accepta niciodată un lucru ca adevărat dacă nu-mi apărea astfel în mod evident; adică de a evita cu grijă precipitarea și prejudecata și de a nu introduce nimic în judecățile mele decât ceea ce s-ar prezenta clar și distinct spiritului meu, neputând nicicum să fie pus la îndoială.

A doua, de a împărți fiecare dificultate analizată în câte fragmente ar fi posibil și necesar pentru a fi mai bine rezolvate.

A treia, de a-mi conduce în ordine gândurile, începând cu obiectele cele mai simple și mai ușor de cunoscut, pentru a mă ridica puțin câte puțin, ca pe niște trepte, la cunoașterea celor mai complexe și presupunând o ordine chiar între cele care nu se succed în mod firesc.

Și ultima, de a face peste tot enumerări atât de complete și revizuiri atât de generale, încât să fiu sigur că n-am omis nimic."

(Sursă: Descartes, *Discours de la méthode**, partea a II-a, în *Oeuvres, Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, pp. 137–138.)

Procedeele și instrumentele carteziene

Îndoială metodică:	Refuzul de a afirma sau nega în absența oricărei evidențe.
Evidență:	Ceea ce se prezintă clar și distinct.
Claritate:	Cunoștință prezentă și vădită unei minți atente.
Distincție:	Cunoștință diferită de toate celelalte.
Intuiție:	Concepție a unui spirit pur și atent.
Analiză:	Descompunere a unei dificultăți în elementele ei constitutive.
Sinteză:	Reconstituire graduală plecând de la elemente.
Deducție:	Operație prin care din una sau mai multe premise inferăm propoziții necesare.
Ordine:	„Ordinea constă numai în aceea că lucrurile propuse a fi cele dintâi trebuie să fie cunoscute fără ajutorul următoarelor, și că următoarele trebuie apoi să fie astfel dispuse încât să fie demonstrate numai prin lucrurile care le preced." (Descartes, *Secondes Réponses, în Oeuvres, Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, p. 387.)

Bilanț privind metoda carteziană

Prin ce anume această metodă reprezintă pentru student un instrument de lucru indispensabil în orice cercetare sau elaborare filosofică?

---

* Cf. René Descartes, *Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe*, *op. cit.*, p. 122. (Nota trad.)

• *O invitație la gândire proprie.* Întreaga metodă se confundă cu o punere în ordine, cu impunerea personală a ordinii, născută din funcționarea autonomă și riguroasă a minții. Pentru a găsi ordinea sau, mai degrabă, pentru a o inventa și imagina, e nevoie de antrenament în recurgerea la propriile tale forțe, la intelectul și rațiunea ta. Departe de a se reduce la un ansamblu de rețete, metoda desemnează deci un proces de dobândire a ordinii logice, un mod de înaintare de la simplu la complex, mod infinit rodnic și euristic pentru studentul aflat în căutarea unui instrument de formare în exercițiul reflecției filosofice.

Metoda carteziană, invitație la gândire prin sine însuși, la elaborarea personală a unor judecăți riguroase care se desfășoară după ordinea rațiunilor, constituie deci una din bazele lucrărilor filosofice. (Cf. tabloul procedeelor carteziene, p. 54.)

• *În centrul metodei – intuiția și deducția.* Orice metodă ne permite, prin destinație, să susținem judecăți ferme, să ne exercităm spiritul în mod sigur. De aceea ea trimite la două acte ale intelectului, prin care putem cunoaște fără nici o teamă de eroare: intuiția și deducția. Să definim aceste două operații în accepția lor carteziană. Ambele joacă un rol fundamental în efortul și exercițiile filosofice. Intuiția desemnează un mod de cunoaștere imediat și rațional, concepția unui spirit pur și atent, care se naște doar din lumina rațiunii (cf. Descartes, *Règles pour la direction de l'esprit*, regula III, *op. cit.*, pp. 43–44). Această imediatețe a cunoașterii intuitive, departe de a fi dată, este cucerită printr-un îndelung travaliu al subiectului (îndoială metodică și atenție). Cât privește deducția, ea reprezintă mișcarea spiritului, care înaintează de la o intuiție la alta astfel ca termenii extremi ai seriei să se găsească uniți printr-o legătură necesară. Deducția este caracterizată de succesiune, în timp ce intuiția este dintr-o singură bucată. Regula enumerării permite reducerea propozițiilor deduse la o adevărată intuiție, la o sesizare nemijlocită.

Punând accentul pe intuiție și deducție, Descartes se situează în centrul metodei, cum bine o semnalează regula III: „Cu privire la obiectele propuse studiului nostru trebuie să cercetăm nu ce au gândit alții sau ceea ce presupunem noi înșine, ci lucrul a cărui intuiție clară

și evidentă o putem avea sau ceea ce putem deduce cu certitudine, căci știința nu se poate dobândi altfel". (Descartes, *op. cit.*, p. 42.)

De la sinteza rațională la sinteza dialectică: dialectica și metoda ei

Trecerea la dialectică: necesitatea de a o studia

În regulile și preceptele din *Reguli* și *Discurs*, sinteza rațională – demers care procedează gradual și după ordinea rațiunilor –, joacă un rol capital. Or, exercițiile filosofice cer și pretind de asemenea sinteza dialectică, al treilea moment al unui proces care realizează unitatea primelor două momente (teză și antiteză). Acest nou tip de sinteză desemnează una din categoriile centrale care guvernează praxisul filosofic. Ajungem astfel, acum, la un nou fundament filosofic al metodei: dialectica.

De ce să acordăm interes acestui mod de gândire? Pentru că el comandă accesul la o unificare reală, acordând între ele elemente dispersate și organizându-le într-o totalitate spirituală. Iar această cerință și acest proiect sunt decisive pentru a duce la bun sfârșit exerciții sau lucrări filosofice. Într-adevăr, din punct de vedere filosofic interesul rezidă într-o dezvoltare globală și într-o sinteză reală: a gândi, nu înseamnă oare mai întâi a unifica și a reflecta într-o totalitate ceea ce părea disjunct și separat?

Pe de altă parte, reflecția asupra adevăratei gândiri dialectice este cu atât mai necesară cu cât în tradiția noastră școlară și chiar universitară domnește, cam peste tot, așa cum am văzut deja (cf. p. 46), o imagine caricaturală a faimosului plan ternar, prin teză, antiteză și sinteză: redus la o palidă schemă lipsită de viață, la o triadă sumară, acest plan domină prea adesea, tristă caricatură a adevăratei dialectici hegeline. Astfel, pentru a evita scolastica mohorâtă a pretinsului „plan dialectic", trebuie să ne întoarcem acum la Hegel: la ideea de progres dialectic, la noțiunea de proces. Planului ternar

trebuie să i se substituie tema unei deveniri dialectice mobile, schemei înțepenite și moarte – dinamismul vieții spirituale.

Acest dinamism și această mobilitate se confundă cu însăși neliniștea spiritului, cu autodepășirea gândirii care își exercită activitatea sa, care conservă și neagă în același timp elementele reflecției. În *Introducere* la *Știința logicii* Hegel denunța deja caricatura dialecticii, concepută ca procedeu exterior: „În general dialectica este considerată ca un procedeu exterior [...], care nu face parte din lucrul însuși". (Hegel, *Science de la logique**, Aubier, vol. I, p. 42.) Departe de a fi plăsmuitorul unui procedeu exterior și pretutindeni valabil, Hegel sesizează viața spiritului și îl educă din punct de vedere logic pe student în căutarea unei metode.

Câțiva precursori ai dialecticii: Aristotel, Kant...

Un studiu sumar asupra rădăcinilor dialecticii ne reamintește că ea a fost în general considerată ca un proces inferior al gândirii.

Astfel, Aristotel vede în dialectică o deducție plecând de la premise probabile (spre deosebire de o deducție efectuată plecând de la propoziții sigure). El opune, în această perspectivă, demonstrația și dialectica. Există „demonstrație când raționamentul este obținut din premise adevărate și prime sau din premise a căror cunoaștere derivă din premise adevărate și prime. Dimpotrivă, este dialectic raționamentul care rezultă din premise probabile". (Aristotel, *Organon*, V, *Les Topiques***, Vrin, p. 2.) Fără să desemneze cercetarea adevărului, dialectica ține totuși de acest demers, pentru că premisele sale sunt probabile.

Care este situația dialecticii kantiene? Kant are meritul – consideră Hegel – de a vedea în ea un procedeu necesar al rațiunii: într-adevăr, Kant definește dialectica drept o logică a aparenței și numește dialectice toate raționamentele iluzorii. El recunoaște totuși că dialectica este inerentă rațiunii; exigența rațiunii este să atingă necondiționatul, și această căutare duce la raționamente sofistice

---

* Vezi și Hegel, *Știința Logicii*, Introducere, trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, 1966. (Nota trad.)

** Cf. *Topica*, trad. M. Florian, în Aristotel, *Organon*, vol. II, Editura IRI, 1998, p. 299. (Nota trad.)

inerente oricărui exercițiu al rațiunii. De altminteri, această căutare a necondiționatului se poate supune unei întrebuințări regulative, care ne orientează efortul de cunoaștere. Găsim deci, în dialectica transcendentală, un germen de adevăr, cu condiția, desigur, de a ține seama de ideea unei rațiuni regulative. Întreaga analiză kantiană ne semnalează în același timp limitele și fecunditatea demersului dialectic.

Hegel expune esența pură a dialecticii și procedurile logice care i se asociază: dialectică înseamnă totalitate, negativitate și punere în evidență a contradicției (cf. tabloul de la p. 59)

Ideea hegeliană de totalitate

Gândirea dialectică se delinește în primul rând prin exigența totalității. Ceea ce înseamnă că nici un element nu poate fi înțeles în mod izolat, că ansamblul dă sens și figură fragmentelor, bucăților sau părților. Dacă distincțiile, diferențierile și determinările se stabilesc necontenit, ele se clarifică totuși prin mișcarea întregului, adică a Spiritului în formare. Ajungând, așadar, la ansamblu, gândirea și filosofia iau calea științei, a cunoașterii asigurate, globale și riguroase și se sustrag subiectivității (punctului de vedere al unui singur subiect) ca și contingenței (unor elemente nonnecesare, care provin din opinii particulare sau parcelare).

Gândirea dialectică desemnează astfel justa sesizare organică a întregului, a ansamblului spiritual global, a mișcării unitare a Spiritului sau a Ideii (înțeleasă ca formă superioară a Spiritului): „Un conținut își găsește justificarea numai ca moment al întregului; în afara acestuia însă, el este o simplă presupoziție lipsită de temei sau o certitudine subiectivă; numeroase scrieri filosofice se mărginesc să exprime în felul acesta simple convingeri și opinii subiective". (Hegel, *Précis de l'encyclopédie des sciences philosophiques**, Introducere, p. 39, Vrin.)

Aceste propoziții sunt decisive: într-adevăr, pentru a nu se dovedi van și formal, exercițiul filosofic trebuie să se expliciteze ca un proces de integrare a diferitelor momente ale reflecției, ca o totalitate în care

* Cf. Hegel, *Enciclopedia științelor filosofice*, partea întâi, *Logica*, Editura Academiei, 1962, p. 55. (Nota trad.)

fiecare contradicție este înțeleasă și depășită, în cadrul unei forme noi Travaliul filosofic rodnic se supune în întregime exigenței d unitate. Putem lua astfel exemplul disertației: dacă fiecare parte sa fragment se închide în sine fără legătură organică cu desfășurare ansamblului, pariem că cititorul va rămâne nesatisfăcut, căci, lipsit de orice metodă riguroasă și totalizantă, analiza se fragmentează părțile nesupunându-se unei unități organice. Disertația reușit reprezintă un exercițiu de aplicare a dialecticii hegeliene. O part criticată este oare cu adevărat respinsă? Dimpotrivă, se integrează î desfășurarea ansamblului și în unitatea totală a gândirii.

Regula totalității este așadar decisivă, dar presupune, ea însăși negativitatea.

„Munca negativului"

Ce desemnează această expresie celebră? Momentul diferențieri în sânul întregului proces global: fiecare realitate neagă, de fapt ansamblul în care se integrează.

Rațiunea dialectică
Procedurile hegeliene

Negativitate:	Proces de diferențiere prin care ceea ce a fost afirmat este negat și renegat.
Depășire dialectică:	Ea desemnează actul de depășire care conservă. *Aufheben:* a suprima – a conserva.
Ritm ternar al depășirii dialectice:	Teză: afirmație; antiteză: negație; sinteză: negare a negației.
Lege a totalității:	Nimic nu este izolat și separat. „Numim dialectică mișcarea rațională superioară prin care termeni în aparență separați trec unii în alții spontan, în virtutea a ceea ce sunt ei, ipoteza separației lor fiind astfel eliminată." (*Science de la logique,* Aubier, vol.I, p. 99.)
Suport și motor al dialecticii:	Conceptul.

Ceea ce o pune în mișcare este atunci negativul, dinamismul prin care orice ființă definită respinge în afara ei, dezminte și depășește ceea ce o constituie. Se efectuează astfel, în opoziție cu identitatea absolută, o sciziune internă în care partea respinge și dezminte ceea ce a fost pus înainte. Acesta este momentul rupturii și al divizării, în care se săvârșește munca riguroasă a negativului, moment al dezvoltării în care ceea ce a fost pus este confruntat cu altul al său, care îl neagă. Astfel, floarea neagă sămânța și mediul care a format-o.

„Munca negativului" este, în concepția lui Hegel, sufletul oricărei mișcări și al oricărei vieți, izvorul oricărei activități! Cum am înțelege, fără ea, prodigioasa lucrare a istoriei, necontenita trecere de la o formă istorică (negată) la alta (care se opune celei dintâi)? Negativul nu ar fi oare forța motrice a istoriei și a vieții spirituale, diavolul care îmboldește orice lucru și îl împinge să iasă din el, într-un proces neîntrerupt, care nu este o mișcare de anihilare pură și simplă, ci trecerea de la o formă inferioară la alta mai bogată? Departe de a distruge pur și simplu conținutul negat, negația respinge conținutul particular. Așa se nasc conținuturi noi, termeni mai consistenți decât precedenții, căci neagă și conservă opușii lor. Hegel numește această mișcare *„Aufhebung"*, verbul *„aufheben"*, semnificând, în germană, în același timp a conserva și a suprima.

Și aici, ocolul prin temeiul filosofic al metodei se adevărește absolut necesar: negația (antiteză) care succede afirmației (teză), trebuie – pentru a îndeplini o funcție dinamică într-un exercițiu filosofic – să fie înțeleasă ca depășire, nu ca distrugere. Fiecare moment al gândirii este astfel reintegrat și conservat în sânul unei reformulări a problemelor. Atunci când o figură se răstoarnă în contrariul său, departe de a fi negată complet, se ridică la o unitate superioară. Aceste analize și teme hegeliene au deci aici o importanță capitală. Chiar și într-o desfășurare filosofică o lucrare liniară care merge de la o teză (respinsă și falsă) la o antiteză (pusă deopotrivă ca absolut falsă) și până la o sinteză (eclectică) reprezintă o viziune eronată. Cele trei momente ale procesului dialectic se integrează, în realitate, într-o dinamică a integrării succesive.

Dar, pentru a contura mai bine aceste noțiuni, nu trebuie să reabilităm, împreună cu Hegel, contradicția?

Totul este contradictoriu!

Într-adevăr, tocmai contradicția – opoziția reală a unor termeni sau lucruri – reprezintă motorul acestei îmbogățiri permanente, plecând de la determinații inițiale; ea este cea care luminează desfășurarea dialectică; totul este contradictoriu! Departe de a apărea ca un accident al gândirii, contradicția este mai esențială decât identitatea; ea este motorul vieții, opoziția reală din lucruri. A trăi înseamnă a menține în sine contradicțiile, a le integra într-o unitate superioară. La fel, exercițiul filosofic reușit, dacă vrea să reflecte dinamismul unei vieți esențial contradictorii, nu doar exprimă contradicția, ci o duce la capătul său extrem. „Rațiunea gânditoare ascute, ca să zicem așa, diferența tocită a diversului, simpla varietate așa cum este ea concepută de reprezentare, făcând din ea o diferență esențială, o opoziție. Numai atunci când sunt împinse la culmea contradicției, variatul și multiformul se trezesc și se însuflețesc." (Hegel, *Science de la logique**, Aubier, vol. II, p. 70.)

Conflict și mișcare

A sublinia rolul fecund al contradicției nu înseamnă, în consecință, a ajunge la o definire a dialecticii ca logică a conflictului? Dacă fiecare termen îl neagă pe următorul și i se opune într-o mișcare necontenită și contradictorie, conflictul apare central. Dialectica desemnează astfel definitiv o logică a conflictului, căci fiecare termen intră în luptă cu opusul său, pe care îl neagă și îl înfruntă. Dacă ideea de contradicție este capitală, atunci lupta reprezintă sufletul a ceea ce este realmente real. În acest câmp de forțe antinomice care este universul, fiecare conștiință, fiecare termen sau determinație sunt hărăzite luptei. Filosofia hegeliană este bogată în exemple de acest fel: orice conștiință nu se afirmă oare împotriva acelui altul pe care îl neagă, orice dorință nu urmărește moartea celuilalt?

Contradicție. Luptă și conflict: totul, în dialectica hegeliană, ne sugerează ideea unui dans universal, dans al morții, al luptei și înfruntării, lung proces în care totul se mișcă și devine. Ideea devenirii

---

* Vezi și Hegel, *Știința Logicii*, trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, 1966. (Nota trad.)

prin luptă desemnează astfel prima totalitate concretă și realitatea efectivă.

Această noțiune de mișcare conflictuală este importantă pentru subiectul nostru: exercițiul filosofic desemnează, de fapt, un proces, în care fiecare moment al gândirii trebuie să reflecte fluxul mereu renăscând al vieții, seria neîntreruptă a „aparițiilor – dispariților". Imobilismului pseudoplanului dialectic i se opune deci travaliul filosofic ca proces și desfășurare a reflecției.

Mișcarea conceptului însuși

În această mișcare de apariții – dispariții, conceptul este motorul: el desemnează universala negativitate spirituală și se identifică cu metoda în sensul ei deplin, nu, desigur, ca simplu mijloc de a dobândi o cunoștință, ci ca expresia însăși a cunoașterii, ca negativitate și dinamism spritual. „În consecință, ceea ce trebuie să fie considerat aici ca metodă, este mișcarea conceptului însuși." (Hegel, *Science de la logique*, Aubier, vol. II, p. 552.)

În orice exercițiu filosofic bine condus, adevăratul motor al înaintării este conceptul, definit nu ca un simplu produs abstract al intelectului, ci ca esență profundă a actului de gândire și ca spirit viu al realității: ca negativitate absolută și putere creatoare. În *Știința Logicii*, Hegel ne vorbește pe bună dreptate despre „puterea de creație a conceptului" (*op. cit.*, vol. II, p. 277). Or, exercițiul filosofic desemnează acest proces de autodezvoltare a conceptului (pe care numai omul îl posedă).

Concluzie asupra dialecticii

Procedurile de gândire puse la punct de Hegel și noțiunile centrale ale metodei sale – ideile de contradicție, negativitate, totalitate etc. – ne permit astfel să înțelegem progresul dialectic al dezbaterii, dinamismul oricărei strategii și al oricărei dezbateri filosofice (cf. tabloul de la p. 99). Ideea de negație dialectică, integrând mișcarea precedentă, trebuie să comande și să guverneze exercițiul filosofic. A filosofa nu înseamnă niciodată a respinge, ci a înțelege și a integra.

4. Retorică și filosofie

Metoda filosofică nu se bazează numai pe fundamentele obiective (ordine, dialectică etc.) studiate în capitolul precedent. De fapt, a filosofa înseamnă a argumenta și orice argumentare se înscrie într-un travaliu retoric. Arta bunei exprimări se află în centrul acestui capitol, care se referă la strategiile persuasiunii, la figurile retorice, la diversele metafore și alegorii atât de bogate și atât de răspândite în câmpul filosofic și pe care nici un student nu trebuie să le ignore, dacă vrea să construiască o disertație sau să explice un text. Ne vom orienta însă și spre regulile retoricii (principiul nonparafrazei, al nontautologiei etc.), care se dovedește a fi nu doar un instrument mincinos, ci și o metodă filosofică.

Acest capitol tratează, de o parte, despre retorica aplicată mai ales în exercițiile filosofice și, de altă parte, despre anumite reguli esențiale care guvernează redactarea și prezentarea exercițiilor.

Introducere: retorică și filosofie, două surori gemene

De ce să ne angajăm aici într-un studiu al retoricii și al metodelor sale? Această abordare poate surprinde. Într-adevăr, până acum exercițiul filosofic ne-a apărut, în „obiectivitatea" sa, ca demonstrație, ca deducție riguroasă, legat de studiul temeliilor însești ale gândirii.

În ce măsură răspunde retorica exigențelor proprii ale reflecției? Din ce rațiune profundă studenții de la D.E.U.G. și de la „Prepa" sunt obligați să cunoască anumite reguli ale retoricii și să le considere utile și fecunde pentru conducerea și expresia exercițiilor lor filosofice? Explicitarea tehnicilor argumentării ar putea părea aici de prisos. A le expune, nu înseamnă a sacrifica ceea ce este esențial în filosofie – căutarea adevărului – artificiilor înșelătoare și iluziilor seducătoare, dar vide? De altfel, însuși termenul de „retor" pare foarte adesea peiorativ, cel puțin în limba curentă. Îl calificăm drept retor pe oratorul care sacrifică adevărul în favoarea artei discursului și vedem, în general, în retorică, o tehnică generatoare de iluzii, o artă a simulării, a vorbirii iscusite și a manipulării dibace.

Dar conceptele nu sunt niciodată nici simple nici univoce și termenul acesta de retorică se dovedește polisemic. Retorica, concepută ca artă a discursurilor înșelătoare inducând cu abilitate pe altul în eroare, nu ar fi o caricatură a adevăratei arte a argumentării, reabilitată în zilele noastre? Adevărata retorică nu este tehnica deliberată de punere în operă a mijloacelor de expresie? Nu va fi nefolositor studenților, preocupați de metodă, să cunoască regulile ce permit a exprima judicios un conținut de cunoaștere și a persuada auditorul. (Cf. O. Reboul, *La Rhétorique*, „Que sais-je?", P.U.F. și C. Perelman, *L'Empire rhétorique*, Vrin.)

Retorica activă în exercițiile filosofice se definește deci astfel: o artă de a gândi și de a te exprima bine, de a-ți desfășura argumentele în bună ordine, astfel încât să obții adeziunea spiritelor ca și a oricărui auditor. Sub acest unghi, filosofia și retorica sunt două surori gemene, a doua punând în formă ideile clare ale celei dintâi pentru ca o desfășurare judicioasă și argumentată să servească adevărului. Învățarea tehnicilor de expresie se adevărește, în această perspectivă, o necesitate absolută.

Scurt traseu istoric

Ca să înțelegem mai bine esența adevăratei retorici, să facem un scurt traseu istoric. Unde se situează actul de naștere al retoricii?

Această artă va fi apărut în Sicilia, la Syracusa, în jurul anilor 460. Doi profesori – Corax și elevul său Tisias – scriu, într-adevăr, un manual de argumentație, un tratat în care este definit obiectivul artei retorice.

O dată cu sofiștii, acei profesori de elocință care, în secolele al V-lea și al IV-lea î. Hr., se deplasează din oraș în oraș ca să predea arta de a vorbi în public precum și mijloacele de a-ți învinge adversarul într-o dispută, retorica devine o tehnică savantă a discursului, pe care Platon o condamnă ca artă iluzionistă și mincinoasă. Dezbatere rămasă centrală și despre care trebuie să spunem aici un cuvânt. Într-adevăr, cu primii retori se dezvoltă tehnica discursului eficace. Să-i citățm pe Gorgias din Leontinoi (487–380), care elaborează procedeele argumentării, și pe Protagoras din Abdera (485–411), care, și el, predă arta discursului eficace. „El a fost cel dintâi care a spus că în legătură cu fiecare subiect există două argumente opuse unul altuia; și cel dintâi care a pus în practică acest principiu al argumentării dialectice." (Diogenes Laertios, *Vies et sentences des philosophes illustres**, în *Les Sophistes*, P.U.F., p. 24.)

Sofiștilor și lui Isocrate – orator atenian care se atașează de o retorică bine temperată și vede în vorbirea adecvată semnul cel mai sigur al gândirii juste – li se opune Platon, care combate cu ferocitate retorica, mai ales în *Gorgias*. Ce desemnează ea? O producătoare de persuasiune și de credință, un șarlatanism care ține de lingușire, care urmărește să seducă prin farmecul plăcerii (Platon, *Gorgias*, 464 d). Plăcerea și lingușirea – iată obiectivele acestei discipline înșelătoare. Fără îndoială, Platon va râvni, în *Phaidros* (237 c), la o retorică demnă de filosof, care nu se bazează pe pura verosimilitudine și care desemnează arta de a vorbi și gândi cu adevărat (266 b), dar de-acum înainte pare înfăptuit divorțul între retorică și filosofie, tehnică a discursului și cale spre adevăr. Și asta în pofida aportului foarte fecund al lui Aristotel, care, distanțându-se de condamnările platoniciene, reabilitează, sub un anumit unghi, arta persuasiunii și atribuie retoricii un scop util: acela de a permite comunicarea.

---

* Vezi și Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, trad. C.I. Balmuș, Editura Academiei, 1963, p. 441. (Nota trad.)

În epoca elenistică, retorica este practicată ca exercițiu de înaltă cultură. Mult timp după Antichitate, ea rămâne vie. În cursul secolului al XIX-lea, retorica a cunoscut un declin progresiv, dar ea reapare, în zilele noastre, în câmpul reflecției și realizează o revenire în forță: ea desemnează de-acum în mod esențial o tehnică a argumentării (ilustrată de lucrările lui C. Perelman).

Ce ne arată acest scurt traseu istoric? Că retorica reprezintă un instrument ambivalent și ambiguu: un instrument de convingere a auditorului, un instrument care permite comunicarea (Aristotel), dar și un joc iluzionist și lingușitor (combătut de Platon). Noi ne vom concentra asupra instrumentului ce servește dezbaterii și expresiei: asupra teoriei argumentării care se află în centrul adevăratei retorici și luminează exercițiile filosofice.

Argumentație și demonstrație

Două concepte distincte

De ce să reflectăm aici asupra argumentației? Pentru că disertația filosofică reprezintă un domeniu privilegiat unde se poate desfășura o argumentație organizată, profund distinctă de demonstrație.

• *Demonstrația* desemnează o operație mentală care stabilește adevărul unei propoziții în mod deductiv; în algebră sau în geometrie, bunăoară, derularea logică se efectuează într-un mod pur demonstrativ: este vorba de a lega o propoziție de alte propoziții evidente, organizând propozițiile într-un ansamblu, printr-o legătură necesară. Se va demonstra, de pildă, pe această cale demonstrativă și deductivă, că suma unghiurilor unui triunghi este egală cu două unghiuri drepte (cel puțin în ce privește geometria euclidiană).

• *Argumentația* se definește, dimpotrivă, în opoziție cu demonstrația, ca un ansamblu de procedee oratorice utilizate pentru a face ca o teză să fie acceptată. Ea urmărește să obțină adeziunea spiritelor

cărora se adresează. În timp ce demonstrația conține în sine evidență și necesitate, argumentația se referă la verosimil și operează în direcția unui auditor.

Calea filosofică nu este însă numai demonstrativă: ea ține de exercitarea argumentării și se adresează unui auditor particular.

Argumentație și auditoriu filosofic

Scopul exercițiilor filosofice este să construiască o argumentație, să se adreseze unui auditoriu și să opereze în funcție de el, un auditoriu ce desemnează un ansamblu de persoane care ascultă sau citesc, care trebuie convinse ori persuadate.

În cazul nostru, auditoriul este constituit de unul sau mai mulți profesori de filosofie. De o manieră mult mai netă decât în cadrul altor jurii de examen, auditoriul filosofic se referă la „logos", la rațiunea universală, la ceea ce este valabil pentru toate spiritele. S-ar spune că la fel stau lucrurile și în cazul unui juriu de matematici sau de drept. Dar clivajul între cele două tipuri de auditoriu pare evident. În filosofie, singura formă care organizează cunoașterea este rațiunea, facultate care, în disciplina noastră, joacă un rol hegemonic. Orice obiect particular, indiferent care, este generat aici de rațiunea ordonatoare și legislatoare. Distanțându-se de orice obiect particular, filosoful îl pune sub semnul universalului.

Aceste remarci nu sunt anodine decât în aparență: exercițiul filosofic îl orientează pe student să se adreseze unui auditoriu neutru și obiectiv, străduindu-se să încarneze rațiunea și să asume universalul. Amintim, aici, un exemplu celebru, cel al personajului domnului Beulier, din *Jean Santeuil*, de Marcel Proust. Domnul Beulier îl reprezintă, în această lucrare, pe Alphonse Darlu, profesorul de filosofie al lui Proust la liceul Condorcet. Or, el încarnează perfect auditorul plin de raționalitate spre care se îndreaptă argumentația filosofică a studenților. „Jean, fără să-și poată bine imagina ce ar putea fi această clasă de filosofie, se ajuta totuși de frazele lui Renan, ale lui Barrès ca să închipuie plăcerea ei decepționată. Domnul Beulier începe să vorbească. El avea un foarte pronunțat accent al celor din Bordeaux, care l-a uimit pe Jean. Spunea „phi-lō-sō-phie", „ni-ai-zeu-rie" (niaiserie = nerozie), marcând toate cele patru silabe.

Figura lui energică și expresivă nu exprima nici scepticism, nici diletantism, nici drăgălășenie mângâietoare. Vorbea cu o rigoare cu care Jean era atât de puțin obișnuit încât resimțea oboseală." (Proust, *op. cit.*, vol. I, Gallimard, p. 241.) Domnul Beulier conturează bine acel auditor filosofic, acel profesor de filosofie doritori să supună orice fapt formei universalului. Vrând să izgonească metaforele sau imaginile ce pot fi pe placul poetului, dar nu al filosofului, personajul din *Jean Santeuil* ne reamintește necesara austeritate a discursului filosofic. Profesorul de filosofie – de felul domnului Beulier – încarnează Rațiunea și logosul universal. Tocmai de aceea, orice scriere lirică sau patetică, înclinată să comunice cititorului un tip viguros de emoție, ni se pare că trebuie proscrisă dintr-o rațiune de fond: acel „cineva" căruia i se adresează desfășurarea argumentată – profesorul de filosofie – nu se distinge, virtual, de acel „funcționar al omenirii" despre care ne vorbește Husserl în „Criza științelor europene și fenomenologia transcendentală". Auditorul vostru filosofic vrea să încarneze rațiunea și să asume ființa adevărată a omenirii, de care se simte răspunzător. Discursul său, ascultarea și lectura sa puțin „rece" mărturisesc despre acest raport cu universalitatea logosului, pe care nu trebuie niciodată să-l puneți între paranteze în lucrările voastre.

A convinge și a persuada

Argumentarea voastră filosofică se exercită deci în direcția unui auditoriu virtualmente universal, dar asta nu înseamnă deloc că ați opera numai și complet în sfera evidenței raționale. Câmpul în care vă exercitați poate să corespundă căilor demonstrative și deductive, dar și sferei verosimilului și probabilului, sferei a ceea ce este întemeiat pe rațiuni valabile, lăsând totuși să subziste o anumită marjă de eroare. Pe scurt, argumentația filosofică nu repudiază părerea adevărată sau măcar plauzibilă și demnă de a fi admisă. Ce este părerea? „Părerea este considerarea a ceva ca adevărat, având conștiința că această considerare este insuficientă atât subiectiv cât și obiectiv." (Kant, *Critique de la raison pure**, P.U.F., p. 552.) Dacă

*Cf. Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, trad. Nicolae Bagdasar, Elena Moisuc, Editura Științifică, 1969, p. 612. (Nota trad.)

deducția formează unul din orizonturile exercițiului filosofic, credința și părerea adevărată figurează și ele aici la loc de cinste și trebuie să fie structurate printr-o argumentație bine condusă.

Așadar, dacă studentul nu operează numai în modalitatea deductivă, ci și în sfera verosimilului și a credinței, ce rezultă de aici? El este nevoit să facă apel nu doar la gândirea obiectivă, dar și la arta persuasiunii. În realitate, aceasta din urmă se deosebește de convingere și arta de a persuada se deosebește de arta de a convinge, cum a arătat-o atât de bine Pascal în *De l'art de persuader**: a convinge înseamnă a obține de la cineva recunoașterea adevărului unei propoziții cu ajutorul unor dovezi pur raționale. Or, în filosofie, verosimilul constituie un câmp de reflecție privilegiat. Cine va vorbi vreodată despre Dumnezeu sau despre suflet în termeni de pură raționalitate? De aceea trebuie să convingem, dar și să persuadăm, adică să urmărim adeziunea completă – rațională și de asemenea afectivă – a interlocutorului sau auditorului. Ca să convingem, ne adresăm spiritului și intelectului, dar ca să persuadăm, avem în vedere persoana întreagă; oare Pascal, cu arta de a persuada, nu pune accentul pe o cale esențială a argumentării filosofice? A convinge înseamnă a influența intelectul și inteligența. Exercițiile filosofice vor avea ca scop, bineînțeles, convingerea cititorului sau auditorului. Dar raționamentul, ca să fie probant, va trebui să se adreseze și voinței, să intereseze și să placă. Vă veți strădui astfel să persuadați și să mișcați cu finețe sufletul celui ce vă va citi, neuitând niciodată persoana însăși a interlocutorului vostru, acel profesor de filosofie care tinde către raționalitatea universală, dar nu se sustrage ordinii inimii (definită, într-un sens pascalian, ca spontaneitate cunoscătoare).

Argumentarea filosofică se sprijină deci pe sfera verosimilului – aceea care corespunde sensului și valorilor, care nu țin de deducție – și depinde, parțial, de o retorică a persuasiunii. Să analizăm deci această retorică, și, în primul rând, câteva figuri de stil susceptibile de a atrage atenția sau spiritul auditorului, înainte de a trece chiar la principiile argumentării și la diferitele tipuri de argumente.

---

* Vezi și Blaise Pascal, *Scrieri alese*, Editura Științifică, 1967, pp. 164–177. (Nota trad.)

Figurile retorice

Definiția figurii

Fără a se reduce la arta figurilor, retorica recurge la ea ca la un instrument de persuasiune. Dar ce este figura? Fontanier i-a dat o definiție foarte reușită: „Figurile discursului sunt aspectele, formele sau întorsăturile mai mult sau mai puțin remarcabile și de un efect mai mult sau mai puțin izbutit, prin care discursul, în exprimarea ideilor, gândurilor sau sentimentelor se îndepărtează mai mult sau mai puțin de ceea ce ar fi fost exprimarea lor simplă și comună". (*Les figures du discours**, „Champs", Flammarion, p. 64.) Se disting în mod curent figurile de cuvinte, figurile de sens sau „tropi", figurile de construcție și, în sfârșit, figurile de gândire (cf. tabloul de la pp. 86–87). Printre aceste diferite figuri le citățm pe cele care sunt utile sau chiar indispensabile studentului în filosofie.

Figurile de cuvinte

Ele corespund unor procedee care utilizează substanța sonoră a limbii: bunăoară *aliterația*, repetare a consoanelor inițiale într-o succesiune de cuvinte apropiate, sau *antanaclaza*, „repetarea aceluiași cuvânt luat în diferite sensuri, proprii sau considerate ca atare" (Fontanier, *op. cit.*, p. 348). Este citată adesea în acest din urmă caz formula lui Pascal: „Inima are rațiunile ei, pe care rațiunea nu le cunoaște". (*Persées et opuscules*, cugetarea 277, Hachette, p. 458.) Jucându-se cu „rațiune" și „rațiuni", Pascal face din antanaclază un instrument al persuasiunii.

Figurile de sens sau tropii

Ce este un trop? O figură prin care un cuvânt sau o expresie sunt abătute de la sensul lor propriu: termenul sau expresia vor fi atunci întrebuințate cu o semnificație pe care nu o au în general.

---

* Vezi și Pierre Fontanier, *Figurile limbajului*, trad., Editura Univers, 1977, p. 46. (Nota trad.)

• *Metonimia* este o figură de retorică ce constă în desemnarea unui concept prin intermediul unui termen exprimând un alt concept care se unește cu primul printr-o legătură necesară. Atunci când filosoful vorbește despre Liceu, Portic sau Academie, el semnifică, uneori, doctrinele născute în acele locuri. Legătura obișnuită permite desemnarea unui obiect (o filosofie) prin numele unui alt obiect (un loc de exercitare).

• *Metafora* desemnează un trop prin asemănare. Această figură a retoricii – comparație prescurtată, se spune îndeobște – desemnează un obiect prin numele altui obiect cu care întreține un raport de analogie. Ea are o mare putere persuasivă, întrucât sugerează verosimilul și ne poate astfel călăuzi în analizele noastre. În această privință, exemplele filosofice sunt foarte numeroase. Iată ce scrie, bunăoară, Descartes în *Discursul despre metodă*: „Asemeni unui om care merge singur pe întuneric, m-am hotărât să păşesc atât de încet și să-mi iau atâtea precauțiuni în toate privințele, încât, dacă nu înaintam decât foarte puțin, mă feream cel puțin să cad". (*Op. cit.*, partea a doua, în *Oeuvres Lettres*, „La Pléiade", Gallimard, p. 136.) Sunt apropiați aici filosoful în căutarea adevărului și hoinarul singuratic: suntem la granița dintre comparație și metaforă.

Să-l citățm și pe Pascal: „Omul nu este decât o trestie, cea mai neputincioasă din natură, dar o trestie gânditoare". (În *Pensées et opuscules*, cugetarea 347, Hachette, p. 488.)

În sfârșit, Hegel, de asemenea, departe de a fi rămas la pura abstracție filosofică, s-a folosit din plin de retorică și de jocurile și seducțiile metaforei, pe care le regăsim pretutindeni pe traseele operei sale și cu deosebire în Prefața la *Principiile filosofiei dreptului*: „A recunoaște rațiunea ca fiind trandafirul în crucea suferinței prezente [...]. Bufnița Minervei nu-și ia zborul decât în amurg". (*Op. cit.**, „*Idées*", Gallimard, pp. 44–45.)

Reflecția filosofică nu se poate deci dispensa de metaforă, care pare a avea o funcție poetică, inventivă și creatoare. Regăsim astfel postulatul nostru de bază: departe de a fi o disciplină stearpă și moartă, retorica desemnează o metodă a invenției, pe care studentul trebuie s-o cunoască și s-o aprofundeze.

---

* Vezi și *Principiile filosofiei dreptului*, Editura Academiei, 1969, pp. 19–20. (Nota trad.)

Unii gânditori devalorizează metafora, al cărei statut nu ar fi realmente filosofic. De la Aristotel la G.G. Granger, regăsim această neîncredere la adresa ei, ca și cum metafora ar desemna un pericol pentru gândire. O anumită tradiție ne invită la așa ceva: „Tot ce se spune prin intermediul metaforei este obscur", ne învață Aristotel (în *Organon*, vol. V, *Les Topiques**, Vrin, § 2, 139 b, p. 227). „În ce ne privește, vedem aici unul din pericolele cele mai mari ale gândirii filosofice, în măsura în care, nevorbind despre lucruri, filosoful este necontenit somat să se exprime în imagini." (G.G. Granger, *Pour la connaissance philosophique*, ed. Odile Jacob, p. 198.) Fără a vrea să ne stabilim definitiv în metaforă, mai putem recunoaște, totuși, funcțiile ei în textul filosofic?

• *Litota* desemnează un fel de a exprima mai multă gândire într-un volum foarte mic, o figură care alterează expresia pentru a face să se înțeleagă mai mult, spunând mai puțin: în opoziție cu redundanța, acest procedeu, „în loc să afirme în mod pozitiv un lucru, neagă absolut lucrul contrar sau îl diminuează mai mult sau mai puțin, anume pentru a da mai multă energie și greutate afirmației pozitive pe care o disimulează" (Fontanier, *op. cit.*, p. 133).

Or, litota are un privilegiu atunci când trebuie să dozezi cu iscusință forța argumentelor filosofice, de-a lungul seriei argumentative. Nu ar fi oare, foarte adesea, eficace să știi să-ți moderezi gândirea pentru a persuada auditoriul? Litota se integrează astfel în ceea ce putem numi, împreună cu Perelman, „tehnicile de atenuare" (Perelman, *Traité de l'argumentation*, P.U.F., p. 618).

Prin schimbarea sau deturnarea pe care o operează în întrebuințarea unui cuvânt sau a unei locuțiuni, tropii pot deveni astfel instrumentele expresiei sau creației filosofice. Notăm că, datorită întrebuințării frecvente, ei își pierd adesea puterea și devin clișee, banalități sau locuri comune. Aici, forța lor persuasivă se estompează și studentul în filosofie le va arăta o dublă neîncredere: din punct de vedere retoric, banalitatea expresiei reprezintă o armă stângace; din punct de vedere filosofic, întrebuințarea stereotipului și a părerii gata făcute operează, evident, contrar strategiei adevărate a dezbaterii.

---

* Vezi și *Topica*, în *op. cit.*, p. 447. (Nota trad.)

Tropii sunt astfel amenințați de pericolul eroziunii și degradării. Resuscitarea tropilor prea uzuali rămâne totuși oricând posibilă, ca în cazul metaforei, pe care Kant o dezvoltă și o readuce la viață printr-un procedeu abil, îmbogățind-o progresiv: „El (Hume) nu a adus lumină în acest fel de cunoaștere, dar a făcut totuși să scapere o scânteie de la care s-ar fi putut aprinde o lumină, dacă s-ar fi găsit o materie a cărei pâlpâire să fi fost întreținută și sporită cu grija cuvenită". (Kant, *Prolégomènes à toute métaphysique future**, Vrin, p. 15.)

Să ne îndreptăm acum spre figurile de construcție.

Figurile de construcție

Aceste forme privesc sintaxa sau ordinea frazei: *elipsa*, bunăoară, operează prin suprimarea unor cuvinte, care „ar fi necesare integrității construcției" (Fontanier, *op. cit.*, p. 305). Limitându-se la un minimum de semnificanți, enunțul eliptic concentrează esențialul și evită elementele lenețe sau de prisos. El deține deci o funcție retorică și filosofică evidentă și o forță de persuasiune absolut reală. Totuși, un anumit stil eliptic și excesiv telegrafic – procedeu frecvent în lucrările studenților – sfârșește prin agasarea auditoriului datorită formei sale prea suprimate și sacadate.

• *Antiteza retorică*, diferită de antiteza filosofică, prezintă o idee inversă negând-o, cu scopul de a pune în relief ideea principală. Fontanier distinge două forme:

— antiteza retorică ce opune între ele două obiecte;

— cea care opune lui însuși un obiect, considerându-l sub două raporturi contrare.

Antichitatea gusta din plin antiteza: aceasta figurează, alături de metaforă, alegorie etc., în lista principalelor procedee retorice din dialogul *Gorgias*; ea desemnează acea comparație a persoanelor sau a lucrurilor care se opun. Mai târziu, vor fi recurs la ea Seneca și Sfântul Augustin.

---

* Cf. Imm. Kant, *Prolegomene...*, trad. M. Flonta și Th. Kleininger, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 48. (Nota trad.)

• *Chiasmul*, figură de construcție scumpă multor gânditori sau filosofi, constă în a încrucișa termeni, în „a situa în ordine inversă segmentele unor grupuri de cuvinte sintactic identice". (B. Dupriez, *Gradus. Les Procédés littéraires*, U.G.E., p. 111.) Să-l citățm aici pe Pascal, care practică această figură retorică totodată sugestivă pentru imaginație și rodnică pentru gândire: „Dacă el se laudă, îl scobor; dacă se scoboară, eu îl laud". (În *Pensées et Opuscules*, cugetarea 420, Hachette, p. 516.)

Toate aceste exemple arată că filosofia a făcut frecvent din retorică un instrument puternic. Teoria discursului persuasiv și cunoașterea figurilor par indispensabile în elaborarea argumentării filosofice și în înțelegerea marilor texte și opere oferite reflecției studentului. De-a lungul secolelor, retorica a pătruns profund gândirea. Este necesar să-i cunoaștem figurile pentru a practica în mod judicios hermeneutica textelor. Dar legătura filosofie–retorică apare indisolubilă o dată cu figurile de gândire și mai ales cu alegoria.

Figurile de gândire

În opoziție cu figurile de cuvinte sau de construcție, aceste figuri privesc în mod esențial structuri de gândire. Printre ele, *alegoria*. Pentru a o defini mai bine, să distingem *fora*, ansamblu concret și exprimat în imagini, ceea ce este realmente spus, și *tema*, ceea ce trebuie descifrat, interpretat și înțeles, într-un fel, conținutul expresiv. Alegoria desemnează un șir de elemente narative în care fiecare element corespunde detaliilor temei, ideii exprimate. Aici fora și tema nu trebuie considerate global, ca în metaforă, ci, dimpotrivă, element cu element. Să luăm un exemplu: în „Alegoria peșterii" (cf. Platon, *Republica*), fora desemnează forma concretă (oamenii sunt ca niște prizonieri închiși, încă din copilărie, într-o peșteră etc.) și tema reprezintă conținutul intelectual (în viața lor obișnuită, oamenii au acces doar la lumea sensibilă, care nu este decât aparență, în raport cu realitățile ideale etc.). Putem să „decriptăm" alegoria, bucată cu bucată, element cu element, punct cu punct, și să degajăm astfel, de-a lungul seriei exprimate în imagini sau metaforic, o serie, de data

aceasta abstractă, un ansamblu coerent de adevăruri. Iată câteva exemple referitoare la această corespundență, în alegoria platoniciană:

Foră	Temă
Prizonieri închiși într-o peșteră	Oamenii în sânul lumii sensibile
Peștera sau închisoarea	Lumea vizibilă
Urcarea în lumea de sus, la lumină	Urcarea sufletului în lumea inteligibilă
Soarele	Ideea binelui, izvor de înțelepciune

După cum se vede, alegoria conține un element dinamic și progresiv. Din treaptă în treaptă, această alegorie celebră tinde să ne comunice un adevăr esențial. Și, de fapt, alegoria se caracterizează printr-un anumit raport cu adevărul. De aceea îl interesează, cu totul special, pe filosof.

• *Ironia și umorul.* Etimologia celei dintâi – de la grecescul *eirōneia*, acțiune de a pune întrebări simulând ignoranța – este deja semnificativă; suntem trimiși, într-adevăr, la înseși rădăcinile ironiei, la nucleul ei originar. Ce desemnează, de fapt, ironia socratică? Un anumit fel de a interoga, cu o naivitate simulată și prefăcută, de a pune astfel întrebări la care în aparență este ușor de răspuns, dar care, în realitate, sunt foarte adesea aporetice, generatoare de încurcături. De acest fel era, în sensul propriu al termenului, ironia socratică; ea se contopește atât de strâns cu metoda filosofică încât nici un student nu o poate uita. Vladimir Jankélévitch ne-a vorbit (în *L'Ironie on la bonne conscience*, P.U.F.) foarte bine despre această ironie socratică: ea dezumflă complezențele, aruncă îndoiala, distruge siguranța înșelătoare a falselor evidențe. Ironia socratică este legată de o anumită jenă, ea îl persuadează pe fiecare de ignoranța sa precum și de necesitatea de a se înțelege și de a se cunoaște: ironia sau adevărata metodă spirituală.

Sesizăm, cu Socrate, cea mai pură mișcare a conștiinței ironice, care permite gândirii să se elibereze și să se desprindă de orice captivitate. Ce desemnează ironia în semnificația ei retorică mai strictă – ca figură? Un anumit fel de a spune contrarul a ceea ce gândim prin intermediul unei glume: gândim ceva și spunem altceva. Dar, în esența ei, această figură retorică este conformă cu semnificația grecească a termenului, cu interogația. În argumentația filosofică,

procedeul ironic îl conduce pe cititor să se întrebe cu privire la ce a vrut să spună autorul. Ironia, chiar și retorică, este un apel la ascultare și înțelegere.

Ironia este deci cultura spiritului și unul din modurile privilegiate de exprimare ale filosofului și gânditorului. Kierkegaard, Proudhon și atâția alții au celebrat-o pentru că este tot una cu actul prin care spiritul se dedublează și se eliberează: este o categorie existențială și nu doar un fel de a vorbi sau o figură de retorică. Dacă ironia se adeverește a fi cultura spiritului, ea pare deci imanentă oricărei strategii și oricărei argumentări filosofice. Nu este ea „baia în apa tinereții" despre care a vorbit așa de bine Kierkegaard?

Umorul aparține, de asemenea, spiritului. El diferă de ironie prin aceea că umoristul se conține totdeauna în ceea ce ridiculizează. Această figură se exercită împotriva marilor gânduri și marilor sentimente, incluzând subiectul în tot ceea ce pune sub semnul întrebării. Umorul atrage auditorul de partea sa. El conține o drăgălășenie eficace și malițioasă: este un bun procedeu literar, retoric și filosofic.

• *Prosopopeea*, în fine, ale cărei exemple filosofice sunt atât de numeroase, nu trebuie să fie ignorată de nici un student. Ea desemnează acea figură prin care sunt puși în scenă și făcuți să vorbească un mort, o ființă supranaturală, o realitate neînsufletită etc. Absentul sau mortul survin atunci în prezent, ideea se incarnează și dobândește o formă concretă.

Astfel, în *Criton*, Socrate își imaginează că legile personificate se ridică în fața lui și iau cuvântul, reamintindu-i ce le datorează, tot ce au făcut ele pentru el. Aceasta este faimoasa „Prosopopee a legilor". La fel, Jean-Jacques Rousseau, în *Discurs asupra științelor și artelor*, îl interpelează pe Fabricius – om politic roman celebru pentru incoruptibilitatea și integritatea sa – și îl face să vorbească: „Zeilor! Ce s-a întâmplat cu acele acoperișuri de paie și cu acele cămine rustice locuite odinioară de moderație și virtute?" (În *Du contract social*, „Classiques", Garnier, p. 10.)

Făcând ca absentul să fie prezent, prosopopeea apelează la suprareal și se inserează într-o întreagă strategie a persuasiunii.

Stăpânirea figurilor retorice joacă un rol esențial: ea permite auditorului să cunoască bucuria textului, procură cititorului o

anumită plăcere legată de comprehensiunea, de armonia frazelor, de șocul pe care ele îl suscită în noi. Mesajul se transmite infinit mai bine, prin plăcerea discursului, dacă studentul dispune, ca să-și exprime gândirea, de un registru retoric important. Dar forța figurilor nu poate vehicula o persuasiune autentică decât dacă este însoțită de cunoașterea principiilor logice care operează în câmpul argumentării.

Principiile logice și regulile retoricii filosofice și argumentării

Principiul nonparafrazei

Se uită prea adesea că parafraza – de la grecescul *paraphrasis (para* – alături, *phrasis*, fel de a vorbi, „elocuțiune") – nu desemnează doar o dezvoltare verbioasă și difuză, ci și o figură de stil, pe care Fontanier o definește astfel în *Les Figures du discours*, operă fundamentală a retoricii clasice: „Parafraza, așa cum o înțelegem aici, este un fel de amplificare retorică prin care se dezvoltă și se acumulează în aceeași frază mai multe idei secundare care au aceeași bază, adică se raportează la aceeași idee principală". (Fontanier, *op. cit.**, p. 396.) Aceste figuri se prezintă pretutindeni din abundență, în poezie și în literatură, dar argumentarea filosofică *stricto sensu* trebuie să se supună în general principiului de nonparafrază și să evite orice dezvoltare verbioasă: în materie de filosofie, parafraza ca atare se străduiește să compenseze puținătatea reflecției printr-o acumulare de enunțuri care nu sporesc informația și nu îmbogățesc dezbaterea. Parafraza constituie deci acel viciu metodologic și retoric prin care substituim pur și simplu un enunț altui enunț fără să înaintăm câtuși de puțin. Auditorul bate astfel pasul pe loc: argumentării dinamice i se opune parafraza deopotrivă pasivă și stearpă.

Dacă se aplică, pe cât posibil, în toate exercițiile filosofice, acest principiu al nonparafrazei trebuie să fie tot timpul prezent în minte

* Cf. *Figurile limbajului*, *op. cit.*, p. 361. (Nota trad.)

în cazul comentariului de text (cf. p. 234). Învârtindu-se în jurul subiectului, studentul nu explică nimic.

Principiul nontautologiei

El se înrudește cu primul principiu, dar nu poate fi confundat în întregime cu acesta. Tautologia desemnează un viciu logic prin care prezentăm, ca având sens, o propoziție al cărei predicat nu spune nimic mai mult decât subiectul (bineînțeles, nu avem aici în vedere sensul pe care i-l dă logica modernă). Dacă ne referim la etimologie, termenul grecesc *tautologia* semnifică, într-adevăr, „un discurs (*logos*) care spune același lucru (*tauto*)".

Kant a subliniat, în *Logica* sa, caracterul steril al propozițiilor tautologice. Sunt analitice, prin definiție, propozițiile a căror certitudine se bazează pe identitatea conceptelor (predicatul identificându-se cu subiectul). „Identitatea noțiunilor în judecățile analitice poate să fie sau *explicită* [...] sau *neexplicită* [...]. În primul caz, propozițiile analitice sunt *tautologice* [...]. Propozițiile tautologice sunt *virtualiter* goale sau *lipsite de consecințe*, căci ele sunt inutile și fără folos. De genul acesta este, de exemplu, propoziția tautologică: *Omul este om*. Căci dacă nu pot să spun nimic mai mult despre om decât că este om, atunci înseamnă că nu știu nimic mai mult despre el". (Kant, *op. cit.**, Vrin, p. 122.)

În sfera argumentării filosofice, demersul tautologic, ca și parafraza, nu aduce nimic nou auditorului, care bate pasul pe loc și își pierde răbdarea.

Principiul nonincompatibilității

Două enunțuri sunt considerate incompatibile dacă se exclud unul pe altul și nu se pot acorda. Principiul de nonincompatibilitate trebuie astfel să domine argumentarea, cel puțin în interiorul aceleiași scheme sau al aceluiași demers argumentativ. Într-adevăr, dacă propozițiile se exclud reciproc, se înțelege de la sine că rigoarea logică are serios de suferit. Nonexcluderea reciprocă a enunțurilor trebuie să fie

* Cf. Immanuel Kant, *Logica generală*, *op. cit.*, p. 164. (Nota trad.)

scrupulos verificată în interiorul unei teze sau alteia. Evident, acest principiu este, prin definiție, inaplicabil în cazul în care se trece de la teză la antiteză.

Dar, se va spune, preocuparea pentru compatibilitatea logică nu va exclude travaliul dialectic? Nicidecum. Atunci când spuneam că omul participă simultan, în esența lui, la principiul vieții, dar și al morții, există aici o contradicție dialectică, dar nu o incompatibilitate logică.

Cum să evităm incompatibilitățile? Vânându-le neobosit. În fața unor propoziții care se exclud reciproc, și de natură nondialectică, ci complet aporetice, trebuie să sacrificăm unul din cele două enunțuri sau să încercăm să înlăturăm conflictul intern pentru a înainta mai bine în dezbaterea și argumentarea filosofice.

Principiul identificării și definirii termenilor

Principiul identificării expresiilor și al definirii stă la baza oricărui demers filosofic și al oricărei argumentări coerente, permițând persuadarea și convingerea unui auditor: el constituie o cerință capitală a gândirii și exprimării. Acest principiu ne obligă să reperăm diversele elemente ale discursului, să le conturăm strict și să le definim. Retorica trimite aici la un demers filosofic atât de fundamental încât nu vom zăbovi acum asupra problemei definițiilor, atât de esențială în orice lectură a subiectului (cf. cap. 9 și 14, 15, pp. 140 și 234, 238).

Regula reciprocității

Regula reciprocității, care cere să se aplice un tratament identic la două situații simetrice una față de alta, este – deși aparent bazată pe esența realului și trebuind, în consecință, să călăuzească raționamentul – de o utilizare destul de delicată, cum ne-o va dovedi acest exemplu celebru. În *De rerum natura*, Lucrețiu folosește regula reciprocității pentru a ne convinge și persuada și de caracterul muritor al sufletului nostru și de neantul care ne așteaptă după moarte și de liniștea din urmă care va fi lotul nostru: „Privesc acum înapoi și văd ce neant a fost pentru noi această veche perioadă a eternității care a precedat nașterea noastră. Iată deci oglinda în care natura ne

prezintă ceea ce ne rezervă viitorul după moarte. Se vede apărând în ea vreo imagine înfricoșătoare, vreun motiv de doliu? Nu este o stare mai liniștită decât orice somn?" (Lucrețiu, *De la nature*, cartea III, Budé-Belles Lettres, p. 150.) Argumentul reciprocității îngăduie aici asimilarea perioadei viitoare, în care vom fi morți, cu starea anterioară nașterii, în care nu eram nimic. De unde o lecție de morală, curentă în tot epicureismul. Este însă valabilă identificarea situațiilor și nu se neglijează aici diferențe esențiale? Principiul argumentării se folosește de simetrie într-un mod legitim și admisibil? E o problemă.

Pot fi astfel acumulate principii și reguli logice (principiul non-tautologiei etc.) sau cvasilogice (principiul reciprocității etc.) care călăuzesc argumentarea. Să ne ocupăm acum de diferitele tipuri de argumente.

Diferitele tipuri de argumente

Nu putem face aici un inventar exhaustiv. În consecință, trimitem fie la *Traité de l'argumentation* de Perelman (p. 350 și urm.), fie la *L'Empire rhétorique* de același autor (p. 95 și urm.). Vom cita aici, urmându-l pe Perelman, câteva argumente esențiale, folositoare în exercițiile filosofice.

Argumente de succesiune sau de coexistență

Aceste argumente apelează la legături de succesiune (de la cauză la efect etc.) sau de coexistență (raport între o persoană și actele sale etc.). În cadrul legăturilor de succesiune, legătura cauzală joacă, într-adevăr, un rol esențial. Argumentarea se va îndrepta atunci spre cercetarea cauzelor sau determinarea efectelor. Termenii confruntați se situează aici pe un același plan fenomenal. Dimpotrivă, în legăturile de coexistență, realitățile nu se situează la același nivel și una pare mai fundamentală și mai explicativă decât alta. Acest tip de legătură apare foarte frecvent în filosofie. Citățm raportul persoanei cu fenomenele corespunzătoare ca și relația dintre esență și manifestările sale și, printre nenumărate exemple, relația stabilită, în

Banchetul lui Platon, între esența pură a frumosului și meritul real, așa cum ne-o spune Diotima în legătură cu ultima revelație a frumosului (cf. Platon, *op. cit.*, Budé-Belles Lettres, p. 71).

Argumentarea prin exemplu sau prin derivatele sale

• *Exemplul.* Trecem aici la un tip de argumentare care recurge la cazul particular, la faptul singular. Care poate fi rolul său în filosofie? Nu există aici nici o ambiguitate: exemplul face posibilă doar întărirea unei demonstrații. El nu constituie, în nici un caz, o dovadă. A confunda argumentarea ca atare cu recursul la evenimentul empiric particular înseamnă a comite o gravă eroare retorică: în cadrul unei dezbateri filosofice, exemplul va ilustra numai regula anterior probată sau va preciza un concept. Kant, bunăoară, subliniază, în *Bazele metafizicii moravurilor*, că în nici o situație recursul la un caz particular nu poate constitui un punct de plecare. Exemplul ne aduce în orizontul intuiției ceea ce anterior a fost enunțat în mod *a priori*. Dar el trebuie să fie întotdeauna apreciat în raport cu legea (cf. *Fondements de la métaphysique des moeurs*, Delagrave, p. 115).

Vom reveni asupra problemei exemplului studiind conducerea discuției în cadrul disertației filosofice (p. 173 și urm.).

• *Argumentul de autoritate și formula.* Ce să spunem despre argumentul de autoritate? Acest mod de raționare retorică – care nu se bazează pe o demonstrație logică, ci pe puterea pe care par a o deține unele enunțuri de a se impune altuia – este în general respins. Dezavuat de Descartes, care îi substituie evidența, el este ironizat de Pascal (cf. *Pensées et opuscules*, cugetarea 333, Hachette, p. 484), înlăturat de raționaliști etc. Utilizarea sa poate fi oricând contestată. Cât despre formulă, care se înrudește cu exemplul și cu argumentul de autoritate, ea desemnează o „expresie scurtă [...] care se impune încrederii noastre grație formei sale, dar și vechimii și anonimatului său". (O. Reboul, *La Rhétorique*, pp. 68-69, P.U.F.)

Recursul la anumite formule filosofice, fără să constituie cu adevărat o argumentare, poate să se insereze în retorica exercițiului filosofic și, uneori, să se integreze pe bună dreptate în concluzia

disertației. Formula fericită, adaptată subiectului și problemei, intervine atunci în mod judicios pentru a permite concluzia dezbaterii și încheierea acesteia.

Argumentele de tip deductiv

Trebuie, în bună logică, să adăugăm la argumentele precedente, bazate pe structura realului, precum și la cele care aparțin sferei inductive a exemplului, formele de argumentare care se înrudesc cu domeniul deductiv: ceea ce privește, pe de o parte, silogismul, adică orice raționament deductiv riguros care nu presupune nici o propoziție străină subînțeleasă și, pe de altă parte, *entimema* (ex.: „Gândesc, deci sunt"), formă prescurtată a *silogismului*, în care se subînțelege una din cele două premise sau concluzia. Fie că este vorba de silogism ori de entimemă, am avea de-a face cu un demers de tip deductiv – sau înrudit cu deducția –, dar nu cu o deducție pură.

Îi trimitem aici pe studenți la numeroasele lucrări de logică formală, care le vor permite accesul fie la domeniul logicii clasice, fie la cel al logicii simbolice (cf., în particular, A. Virieux-Reymond, *La logique formelle*, P.U.F.).

Amploarea și forța argumentelor

Claviatura retorică este astfel departe de a fi restrânsă: într-adevăr, argumentele se dovedesc a fi numeroase și variate. În consecință, studentul va fi foarte repede confruntat cu problema dificilă a amplorii argumentației și a evaluării forței argumentelor.

În domeniul demonstrației, problema amplorii se pune mult mai puțin. Drumul cel mai scurt nu este, în general, cel mai elegant? În sfera argumentării, lucrurile se prezintă cu totul altfel.

Eficacitatea raționamentului nu depinde de întărirea reciprocă a diferitelor argumente? La prima vedere, interacțiunea argumentativă pare deci necesară și ar conduce astfel, dacă ar fi dusă la limită, la discursul lung și la amploarea excesivă a argumentării. Acest punct de vedere este împărtășit de majoritatea studenților în filosofie (care practică, frecvent, disertația interminabilă).

În realitate, pericolele amplorii nu trebuie să fie subestimate, dintr-o mulțime de rațiuni filosofice, psihologice și retorice.

În primul rând, nu trebuie oare să respectăm, în toate lucrurile, acel *mèden agan* al grecilor, acel „nimic în exces", regula „justei măsuri", care ne determină să proscriem radical disertațiile de treizeci de pagini sau mai multe... Reamintim avertismentul din *Phaidros*: „Totuși când Prodicos a auzit acestea de la mine, a izbucnit în râs spunându-mi că nimeni altul decât el a descoperit ce anume îi trebuie artei cuvântării: ea nu are nevoie nici de vorbiri prea lungi și nici de unele prea scurte, ci doar de discursuri de întinderi potrivite". (Platon, *Phèdre**, 267b, Budé-Belles Lettres, p. 74.)

Pe plan psihologic și retoric, Perelman *(Traité de l'argumentation*, p. 640) remarcă pe bună dreptate pericolul unei cohorte de argumente care lasă să se presupună lipsa de încredere suficientă a fiecăruia dintre ele. În sfârșit, fie că este vorba de un discurs oral sau de un exercițiu scris, răbdarea auditorului sau a cititorului cunoaște anumite limite; amploarea excesivă generează, în cele din urmă, plictiseala. De altminteri, lucrarea prea lungă nu abuzează oare în mod periculos de timpul și atenția care trebuie acordate celorlalte lucrări? Excesul dăunează aici dreptei repartiții a duratei de care dispun profesorul sau juriul.

În consecință, ajungem la problema alegerii argumentelor, în funcție de forța lor.

Reamintim că argumentarea se adresează totdeauna cuiva, unui auditor profesor(ii)ul de filosofie, în cazul nostru – și că forța argumentelor trebuie să fie cântărită în funcție de acest auditor caracteristic (cf. *supra*, p. 67). În al doilea rând, orice argumentare originală are o greutate mai mare decât discursul uzat, clișeul sau locul comun. În plus, forța argumentării este foarte adesea legată de stăpânirea tuturor tehnicilor de atenuare, eufemism, litotă, reticență etc. Sugerând, aplicând *lex minimi*, refuzând excesul, redactorul sau oratorul vor spori forța argumentării lor.

În sfârșit, puterea argumentării nu poate fi considerată independent de ordinea argumentelor în discurs. Dacă definim aici ordinea ca înlănțuirea propozițiilor și ideilor în sânul argumentării, această aranjare va juca un rol esențial. În perspectivă clasică, retorica

* Cf. *Phaidros*, 267b, în Platon, *Opere*, vol. IV, trad. Gabriel Liiceanu, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 473. (Nota trad.)

consideră trei ordini: „ordinea forței descrescânde, ordinea forței crescânde și, în fine, cea mai recomandată, ordinea homerică sau nestoriană, numită astfel pentru că Nestor situase la mijloc trupele sale cele mai puțin sigure, și după care trebuie început și sfârșit cu argumentele cele mai puternice". (Perelman, *op. cit.*, p. 661.) Fără a fi lipsită de interes, această ordine retorică pare a trebui, totuși, să fie subordonată ordinii filosofice (carteziene), examinată anterior (p. 49). Aici retorica se înclină în fața filosofiei, stăpâna adevărului.

Concluzie asupra retoricii și filosofiei

Retorica este un instrument al adevărului sau al iluziei? Judecata care urmează, a lui Epictet, ne-ar face să vedem în ea un ornament înșelător: „Această artă de a vorbi și împodobi limbajul nostru, dacă există aici o artă particulară, ce altceva face ea, când cuvintele noastre întâlnesc un subiect, decât să înfrumusețeze și să aranjeze limbajul nostru așa cum face cu părul un frizer?" (Epictet, *Entretiens* II, în *Les Stoïciens*, „La Pléiade", Gallimard, p. 950.) Totuși, câteva pagini mai înainte, Epictet nota că unele discursuri sunt mai cu ușurință ascultate atunci când termenii convin perfect subiectului. Poate că adevărata retorică se identifică, în cele din urmă, cu buna folosire a facultății de exprimare. Din acest punct de vedere, n-o putem considera drept una din metodele filosofiei?

Câteva reguli esențiale în prezentarea și redactarea exercițiilor filosofice

O multitudine de reguli guvernează redactarea unui exercițiu. Să explicităm aici două dintre ele, foarte importante. Să schițăm deopotrivă organizarea generală comună tuturor exercițiilor.

Regula clarității

Departe de a fi romane polițiste destinate să-l țină pe cititor în incertitudine printr-un suspans abil, exercițiile filosofice sunt

expuneri care trebuie să descrie cu claritate obiectivele urmărite și calea atingerii lor. În fiecare parte esențială a discursului, enunțați totdeauna, din capul locului, ce vreți să demonstrați și, eventual, modul vostru de demonstrație. Dintr-un motiv identic, faceți ca structura argumentării voastre să fie transparentă.

Regula înaintării gândirii

Fiecare parte, fiecare argument, fiecare element al argumentării trebuie să aducă o informație nouă care să determine înaintarea gândirii către obiectivul final.

Organizarea generală

Toate exercițiile trebuie să aibă cel puțin următoarele trei părți esențiale:

• *Introducerea.* Ea trebuie:
— să definească cu precizie conținutul subiectului;
— să dezvăluie problema implicită ridicată de subiect.

• *Partea principală sau „trunchiul" exercițiului.* În cazul disertației, acest trunchi este reprezentat de dezbaterea care trebuie să conducă la explicitarea problemei și la răspunsul cerut de întrebare. În cazul comentariului de text, această parte centrală corespunde efortului de explicitare a gândirii autorului, efort căruia îi va urma – dacă este nevoie – un studiu privind semnificația și importanța textului și problemei ridicate, rezultatelor eventuale ale analizei etc.

În ambele cazuri, trebuie să se folosească un plan riguros care să organizeze desfășurarea argumentelor. În ce privește disertația, vom examina, în capitolul 8, pp. 119 și urm., patru planuri posibile, special adaptate tipurilor de enunțuri întâlnite în mod obișnuit. În cazul comentariului de text, se explicitează gândirea autorului, respectând structura proprie textului însuși.

• *Concluzia* indică limpede drumul parcurs pentru a determina problema fără a o dezagrega sau anihila.

Tabloul formelor retorice principale care pot fi foarte folositoare în filosofie

Figuri de cuvinte	*Aliteraţie*	*Antanaclază*	*O anumită întrebuinţare a etimologiei*	
(Aceste figuri privesc substanţa sonoră a limbii.) *Funcţie:* a atrage atenţia.	Repetări multiplicate ale unui sunet identic.	Repetarea aceluiaşi cuvânt luat în diferite sensuri (ex.: inima are raţiunile ei, pe care raţiunea nu le cunoaşte).		
Figuri de sens sau tropi (Aceste figuri sunt independente de materialul fonic.) *Funcţie:* a provoca o tensiune expresivă.	*Metonimie* Trop care permite desemnarea a ceva prin numele unui alt element, în virtutea unei relaţii clare. *Metonimia* joacă un rol în geneza simbolului, care exprimă concret ideea pe care o reprezintă.	*Metaforă* Trop în care se desemnează ceva prin altceva în virtutea unei asemănări între semnificaţi. *Critica metaforei*	*Hiperbolă* Figură în care se pune în relief o idee prin intermediul unei expresii care o depăşeşte.	*Litotă* Figură care constă în atenuarea expresiei gândirii pentru a face să se înţeleagă mai mult spunând mai puţin.
Figuri de construcţie (Ele se referă la construcţia discursului şi modifică ordinea normală a cuvintelor.)	*Antiteză* „Antiteza opune unul altuia două obiecte, considerându-le sub un raport comun, sau un obiect lui însuşi, considerându-l sub două raporturi contrare" (Fontanier).	*Reticenţă* Reticenţa constă în întreruperea, oprirea subită a cursului unei fraze, cu scopul de a lăsa să se înţeleagă, prin puţinul care s-a spus [...], ceea ce s-a disimulat prin suprimare şi adesea mai mult decât atât" (Fontanier).	*Chiasm* Figură care constă în a situa în ordine inversă segmentele a două grupuri de cuvinte identice pe planul sintaxei. Ex.: „Dacă el se laudă, îl scobor; dacă se scoboară, eu îl laud" (Pascal).	

Funcție: a însufleți discursul, a amplifica anumite teme, a pune în evidență anumite elemente de gândire etc.	N.B. A nu o confunda cu antiteza filosofică.	Procedeu utilizabil uneori în filosofie, în scris și la oral.		
Figuri de gândire (Ele depind de idei și vor să enunțe adevăruri.)	*Aiegorie* Seria de elemente descriptive sau narative în care fiecare corespunde diverselor detalii ale ideii exprimate.	*Ironie* „Constă în a spune printr-o glumă nostimă sau serioasă contrarul a ceea ce gândești sau a ceea ce vrei să dai de gândit" (Fontanier).	*Umor* Figură prin care desprinzi aspectele amuzante sau insolite ale realului, incluzându-te și pe tine în ceea ce ridiculizezi.	*Prosopopee* Figură prin care faci să vorbească o persoană pe care o evoci, un absent, un mort, o idee etc.

La rigoare, putem situa și mitul printre figurile de gândire, pentru că el constă în exprimarea unei idei sau a unei teorii prin intermediul unei povestiri poetice sau al unui ansamblu narativ care se supune unor principii de organizare.

Funcții generale ale diferitelor figuri

- Funcție persuasivă: diferitele figuri sunt elemente de persuasiune. Dar de ce să persuadezi și să smulgi astfel adeziunea?
- Funcție hedonică: figurile provoacă plăcere.
- Funcție regresivă: „[Se poate] vedea în figură o întoarcere la copilărie [...]. Forța figurilor ar consta deci în a ne reda un limbaj pierdut". (O. Reboul, *La Rhétorique,* P.U.F., pp. 62–63.)

5. Arta de a citi

Citirea unui text filosofic: un act

Pe parcursul întregului an trebuie să se citească și să se ajungă la texte. Dar cum să citești pentru a trage cel mai mare folos din lecturile tale? Într-adevăr, cititul este o artă (cf. tabloul de la p. 94) despre care vom trata pe scurt. Și în acest domeniu trebuie să dobândești o metodă. Mai întâi, adevărata lectură filosofică rezidă în a învăța să gândești. Citirea unui text filosofic nu desemnează numai o operație prin care te informezi asupra materiei sau conținutului unei teorii sau unei doctrine, ci într-o mult mai mare măsură un ansamblu de acte prin care te familiarizezi cu textele și prin care, în consecință, aprofundezi exercițiul reflecției. A citi un text filosofic înseamnă a opera o „acordare de sens", acordare dinamică și personală. Dar cum să începi treaba și prin ce metodă?

Cititul: un proces (eventual colectiv)

Pentru că este vorba de a învăța să gândiți, nu trebuie atât să juxtapuneți lecturile și să acumulați lucrările, lansându-vă într-o pseudoserie haotică și fără legătură, cât să vă străduiți să puneți la punct un proces global și structurat. Se recomandă să organizați aceste lecturi fie prin temă – dacă aveți nevoie să aprofundați o noțiune, dreptul, arta, natura etc. – fie prin autor – dacă Descartes, Kant etc. sunt în plan. Plecați în mod deliberat de la structurile și mecanismele

de bază cele mai simple, întocmind bibliografii raționale (cf. *infra*, bibliografia de bază). În acest context, cititul trebuie să desemneze un proces intelectual organizat, iar nu sesizarea unor conținuturi înțepenite: citiți mai întâi ceea ce înțelegeți cu claritate ca să pătrundeți, treptat, în organizări mai complexe.

Puteți duce la bun sfârșit acest proces în mod colectiv. Există, de exemplu, mai multe lecturi posibile ale *Criticii rațiunii pure*. O apropiere plurală (în „Fac." sau în „Prepa") poate fi eminamente rodnică. V-ați controla reciproc și ați conduce împreună un dialog filosofic, care v-ar îngădui, poate, să învățați mai bine să gândiți. Lectura ar dobândi aici o semnificație plurală și colectivă.

Lectura-exercițiu

Cititul desemnează deci un proces și un exercițiu: alături de „lectura-evadare" sau de „lectura-cultură", care sunt destinate să deschidă calea imaginarului, să facă posibilă detașarea de real sau să sporească un bagaj cultural, există, într-adevăr, „lectura-exercițiu", intelectuală și rațională, cu totul specifică, și prin care studentul se pregătește direct pentru concursurile sau examenele sale. Această lectură este dinamică și defel pasivă, se străduiește să avanseze rapid și să sesizeze ideile directoare ale textului. Ea este indisociabilă de scris: într-adevăr, trebuie să lucrezi și să citești cu creionul în mână, dând dovadă de atenție, adică de o concentrare puternică și perseverentă asupra unui text precis și asupra obiectului de gândire corespunzător. În sfârșit, „lectura-exercițiu" presupune survolul și diagonalizarea.

A scrie și a lua note. A face fișe

Iată o operație absolut esențială. A citi, de exemplu, *Bazele metafizicii moravurilor* de Kant fără a lua nici un fel de note înseamnă a da la o parte orice veritabil efort de înțelegere. Dar această luare

de note nu poate fi confundată cu o simplă reproducere mecanică. Ca să fie autentică și profundă, ea presupune:

— o exprimare a conceptelor și a pasajelor fundamentale în propriul vostru limbaj, astfel încât să evitați copia mecanică și reproducerea pasivă, servilă și sterilă. Această reformulare (operată uneori după lectură și mereu în acord cu exprimarea voastră personală) se dovedește a fi profitabilă și rodnică pentru munca voastră;

— punerea la punct a unei sinteze și a unei organizări clare a mișcării gândirii autorului;

— redactarea de fișe: arta bunei lecturi este, într-adevăr, inseparabilă de întocmirea unor fișe. Realizați-le în funcție de teme, concepte, lucrări sau autori, cu citatele sau definițiile corespunzătoare, relevate pe măsura lecturilor voastre (metodă superioară simplei luări de note, fără metodă și fără suport organizat). Alcătuind aceste fișe, aveți grijă să notați, cu precizie, referințele a tot ce vă interesează. Mai târziu, dacă aveți nevoie să resituați în context notele voastre, fie pentru că sunteți în fața unui element îndoielnic care trebuie controlat (note luate prost), fie pentru că vă scapă sensul dezvoltării, veți regăsi cu ușurință originea și chiar poziția textului.

Fișă de lectură (privind o lucrare)

Caracteristici ale lucrării

Titlu:	*Nebunia*
Autor:	Jaccard Roland
Editor:	P.U.F., Col. „Que sais-je?"
Diverse:	data apariției, ediție, traducător etc.

Analiză globală

Gen :	eseu
Temă centrală:	nebunia

Idei principale

— caracterul polimorf al experienței nebuniei;
— simptomele nebuniei sunt pline de sens;
— etc.

Înțelegerea operei

— intenția autorului (ce vrea el să demonstreze): orice colectivitate are nevoie de nebuni pentru a-și înscrie aici negativitatea sa.

Dar acest ansamblu de operații presupune el însuși practica survolului și a diagonalizării.

Survolare și diagonalizare (cf. tabloul de la p. 94)

„Diagonalizare"

Multe cărți nu cer să fie citite în întregime. De aceea „diagonalizarea" reprezintă o metodă și un instrument de lucru pe care studentul de la „Prepa" sau de la D.E.U.G. trebuie realmente să le explicitezе și să le practice în mod sistematic. Despre ce anume este vorba? A citi în diagonală înseamnă a citi foarte rapid, a parcurge sesizând, de-a lungul paginilor, elementele euristic interesante pentru fiecare. Dacă studentul se înecă în lecturi, el este atunci copleșit de enormitatea documentării sale. Asemeni autodidactului din *La Nausée*, ar fi el condamnat să parcurgă toată întinderea și întreg câmpul cunoașterii omenești? Dacă vrea să reușească, dacă vrea să parvină la stăpânirea cunoștințelor sale și a științei, el este obligat să trieze, și, în acest scop, să diagonalizeze neapărat. Este fals că, și în cazul unor mari opere de bază, trebuie să fie reținut totul. A fi inteligent, a proceda la o pregătire armonioasă și eficace, nu înseamnă a te lăsa dominat de imensitatea cunoștințelor și a câmpurilor culturale. A te forma înseamnă, foarte pe scurt, a ști să elimini, a nu absorbi și a nu „digera" decât ceea ce este important și decisiv. Așa cum uitarea, cum atât de bine a arătat Nietzsche, este un ocrotitor al vieții, la fel lectura în diagonală apără reflecția și adevărata cultură. Ea selecționează, refuză să se piardă în neesențial, merge direct la temele directoare fundamentale care, pe de o parte, orientează opera și, pe de altă parte, oferă studentului importante grile de cercetare sau de reflecție.

Buna metodă pentru diagonalizare

Cum să „diagonalizăm", așadar, cu maximă eficacitate și siguranță fără a păcătui, esențial, împotriva semnificației operei sau a unor capitole?

• *Citiți, imediat, cuvântul înainte sau prefața* lucrărilor care figurează în bibliografiile voastre. Foarte adesea autorul vă aduce aici, în formă condensată, ideile sale principale. Sesizați sensul schemelor de organizare care comandă desfășurarea ulterioară a lucrării. Pe de altă parte, unii autori își anunță planul, cu rezumate scurte ale fiecărui capitol. Această metodă de expunere, foarte frecventă, este perfect adaptată nevoilor voastre. Observați firele directoare, ideile totalizatoare.

• *Procedați la despuierea tablei de materii*, operație care reprezintă o metodă de lucru foarte eficace: dacă această tablă de materii este bine realizată, veți sesiza structura lucrării și organizarea ei. Tabla vă orientează, vă ghidează, vă indică itinerarul de urmat, capitolele care par a aduce cheile lucrării. Tabla de materii este deci însăși esența cărții, ea îi oferă șarpanta dinamică și desemnează, în consecință, instrumentul prețios al unei diagonalizări.

• *Nu neglijați citirea indexului* și a principalelor concepte care figurează în el: acești termeni și concepte esențiale pot să joace un rol decisiv și să orienteze înțelegerea voastră.

• *Înzestrați cu aceste instrumente de lectură dinamică* pe care le reprezintă prefața, tabla de materii, indexul, mergeți direct la capitolele, părțile sau paragrafele care vă interesează și vă privesc. Dați dovadă de concentrare, astfel încât pasajele importante să se imprime în voi. Pentru a ușura impregnarea spirituală și memorarea, consolidați dimensiunea dinamică a muncii voastre scriind. Dacă un capitol sau un pasaj răspund nevoilor voastre, luați note cu foarte multă precizie. Fotocopiați, eventual, paginile care vi se par esențiale. În sfârșit, adnotați, cu creionul, elementele fundamentale. Dacă are dreptul la respectul vostru, cartea este, în același timp, un instrument de lucru comod și, când revine ziua unei noi lecturi, veți fi bucuroși să regăsiți adnotările voastre în creion.

• *În fine, pentru a opera survoluri fecunde*, se recomandă să recurgeți la practica „cuvintelor-cheie", să privilegiați o lectură care chestionează și să anticipați asupra a ceea ce va urma. Dacă survolul este ușurat de această triplă operație, lectura care sapă și aprofundează i-ar putea fi și ea beneficiarul.

Cuvinte-cheie, chestionare, anticipare

Cuvintele-cheie

Survolați și căutați esențialul textului. Ce-i de făcut? Urmăriți termenii-cheie, purtători de bogăție și sens, cuvintele fundamentale. Eventual, organizați un tablou al conceptelor sau al „termenilor-cheie". El vă va îngădui să începeți o primă analiză structurată a lucrării, atunci când veți fi dus la bun sfârșit această tehnică. Este vorba aici de un procedeu rodnic, tabloul putând deveni sursă a unei viitoare scheme de dominare, a unei expuneri vii etc.

Chestionarea

„Înainte de orice lectură cititorul se poate strădui să enunțe așteptările [sale]. Asta înseamnă să practice o chestionare prealabilă a textului: cine, unde, când, cum, în ce fel, plecând de la ce, ce este [...]? Efortul de chestionare reușește să dea un cadru concret așteptărilor. Lectura devine un răspuns la aceste așteptări. Ea va fi selectivă, operatorie", notează foarte bine L. Bellenger (în *Les Méthodes de lecture*, P.U.F., p. 119).

Este vorba, în fond, de o înlocuire decisivă a muncii pasive cu o lectură activă și dinamică, înlocuire care operează și în cazul anticipării.

Anticiparea

În acest scop, faceți pauze în cursul lecturii și continuați voi înșivă raționamentul început și dezvoltat. De exemplu, adânciți în *Logica transcendentală* din *Critica rațiunii pure*, vă străduiți să continuați singuri raționamentul, până la rezultatele ulterioare (cele din *Dialectică*), pe care într-un fel le anticipați. Desăvârșiți deci ceea ce se schițează (critica metafizicii, a ideii concepută drept cunoaștere reală, iar nu știință regulativă etc.). Lectura inteligentă nu este fundamental anticipatoare?

Ajutați de cuvintele-cheie, de chestionare și anticipare, veți survola sau anticipa, după nevoile voastre. Înainte de a ne referi la aprofundare să parcurgem, în tabloul de mai jos, tehnicile survolului eficace.

Arta de a citi

— Practicați survolul rapid, fie că vă aflați într-o librărie sau în bibliotecă, examinând prefața, tabla de materii, indexul, titlurile, intertitlurile etc.
— Diagonalizați în mod sistematic, pentru a merge la esențial.
— Nu neglijați grupele de lectură (în „Prepa" sau în „Fac."), pentru a compara diversele abordări ale aceleiași lucrări.
— Învățați să luați note, reformulând problemele în termeni proprii, după felul vostru personal de exprimare, supunând conceptele autorului propriei voastre analize.
— Faceți fișe legate de lucrare, dar și de temă sau de autor, notând referințele cu precizie.
— Aprofundați, dând dovadă de atenție, fără să neglijați dificultățile sau problemele apărute în timpul primei lecturi. Căutați răspunsuri la aceste dificultăți.
— Înțelegeți că survolul și aprofundarea sunt cele două fețe ale artei de a citi bine.
— Chestionați totdeauna cartea sau textul (nu vă mulțumiți cu o abordare pasivă).
(Cf. Elisabeth Rochefort Algis, *Lectures, à vos marques*, Entreprise moderne d'édition).

Diagonalizarea și survolul

1. Definiție:
Abordare prin care ne străduim să degajăm conținutul unei lucrări fără s-o citim în întregime, să mergem la esențial fără să realizăm o lectură totală.
2. Metodă:
— examinați prefața sau cuvântul înainte; analizați intențiile globale ale autorului;
— studiați tabla de materii (pentru a sesiza structura și planul);
— analizați indexul și termenii principali sau conceptele care figurează în el;

— ajutați-vă de titluri, subtitluri, intertitluri etc. Acest ansamblu joacă un rol decisiv: nu trebuie niciodată să neglijați structura explicitată de autorul însuși;
— practicați o reperare a cuvintelor-cheie;
— privilegiați o lectură care chestionează, cu o punere la punct a unor interogații și chestiuni, în raport cu o lectură pasivă;
— învățați să anticipați asupra a ceea ce va urma (plecând de la ceea ce v-ați însușit).

Aprofundarea

Arta survolului și a diagonalizării nu trebuie să vă conducă la contrasensuri sau la neînțelegeri. A ști să survolezi, a poseda arta de a practica o lectură dinamică și de a realiza un survol rapid mergând direct la elementele cheie și la titlurile fundamentale, a fi capabil să citești începutul și sfârșitul unui capitol pentru a sesiza esențialul, a ști să treci rapid peste capitolele secundare, toate astea nu înseamnă defel că aparțineți familiei spiritelor superficiale. Dimpotrivă, înseamnă a înțelege (rapid și eficace) aportul esențial al lucrării. Acest survol poate, evident, să fie completat printr-o aprofundare ulterioară.

Așadar, efectuați mai multe lecturi diferite ale unei opere fundamentale, la diferite niveluri, căutând în mod sistematic capitolele sau pasajele de aprofundat, stabilind lista punctelor dificile de adâncit, reluând problemele sau dificultățile sesizate în timpul survolului și încercând să le aduceți răspunsuri înfruntând lacunele primei lecturi. În concluzie, survolul și aprofundarea desemnează două demersuri complementare, nu opuse.

Exerciții în vederea sintezei textelor

În multe clase pregătitoare (intrare în marile școli științifice etc.), sinteza unor texte face parte din programă. Ea poate să constituie un instrument suplimentar de aprofundare și să vă permită buna exercitare a facultăților voastre reflexive. În general rezumarea de texte, cu un efect formativ asupra spiritului, se adevărește folositoare

tuturor studenților. Rezumarea constă în a asuma un text filosofic de bază, a-i degaja tema, ideea directoare, problema, a proceda, în același timp, la o analiză și la o reconstituire sintetică a pasajului: trebuie să-l decupați, să-l supuneți unui travaliu analitic, dar și să-l reconstituiți și unificați, pentru a-i sesiza ideea directoare. Dacă întâlniți, pe parcursul lecturilor voastre, texte care vi se par fundamentale, faceți un rezumat – cel mai corect și cel mai scurt posibil – al pasajului, desprinzând ideea lui directoare. Acest travaliu v-ar fi folositor de trei ori: mai întâi el formează facultățile reflexive; în al doilea rând, vă ajută să vă faceți un fișier, cu elemente de documentare importante; în al treilea rând, el vă introduce în activitățile numite disertație și comentariu de text. Sinteza unor texte este deci eminamente formativă și pregătește direct în vederea comentariului.

Pe scurt, este vorba de a enunța esențialul unui pasaj, condensându-l în cuvinte puține și semnificative. Adaptarea la această dublă exigență garantează reușita în conducerea viitoarelor exerciții filosofice.

Probleme referitoare la memorie

Dacă lectura filosofică nu se confundă deloc cu o însușire mecanică de cunoștințe și conținuturi diverse, dacă ea desemnează arta de a gândi și de a te forma în contact cu marile texte, totuși diferitele operații pe care le-am analizat puțin mai înainte – survolul, diagonalizarea, aprofundarea, sinteza unor texte etc. – n-ar avea sens dacă nu ar desemna tot atâtea moduri de a accede la memorie. Este de preferat ca cele trei *Critici* kantiene sau *Fenomenologia spiritului* să facă de-acum parte din voi, ca arta voastră de a citi să permită integrarea acestei științe universale. Dăm aici câteva sfaturi:

— folosiți luarea de note analizată anterior (p. 90). Ea vă fixează atenția și pune accentul pe esențial. Ea ușurează deci memoria (în măsura în care veți fi operat o reformulare a problemelor în limbajul vostru personal);

— puneți totdeauna conceptele noi în relație cu cunoștințele voastre anterioare.

• *Exemple*: Studiați critica imperativului la Bergson; puneți-o în legătură cu ceea ce știți din Kant. Analizați statul la Hegel; notați *relațiile și asociațiile cu doctrinele politice anterioare* (Rousseau, Kant etc.). Important este să stabilim legături, medieri, punți, asociații între noțiunile noi și cunoștințele dobândite anterior; acestea din urmă formează soclul memoriei, platforma noilor concepte.

Nu ezitați niciodată să realizați o muncă în comun (cf. *supra*, p. 88). *Într-adevăr, exprimarea și comunicarea orală* fixează amintirile. Vă veți aminti mai bine de doctrina puterii a lui Foucauld după o reformulare orală în cadrul unui grup care a reflectat asupra acestei teme. Dialogul trăit naște amintirea.

În sfârșit, plăcerea textului este un instrument de memorizare: *nu-ți amintești decât de tine însuți, adică de ceea ce iubești* cu pasiune, de instrumentele intelectuale care încântă, de teoriile captivante și clarificatoare.

Bibliografie minimală recomandată studenților de la D.E.U.G. și „Prepa"

Iată câteva lucruri de bază, câteva texte importante cu care este necesar să ne familiarizăm pentru a învăța să gândim. Ele reclamă o lectură și o apropiere nu „diagonalizantă", ci completă, în măsura în care au informat și continuă să informeze întreaga noastră gândire occidentală. Totuși, în ce privește aceste opere de bază, am preferat, în unele cazuri, să vă prezentăm extrase (de exemplu, texte alese din *Estetica* lui Hegel) sau să vă recomandăm lectura unui anumit număr de pagini capitale în raport cu ansamblul lucrării (cf. Kant, *Critica rațiunii pure*):

— Platon: *Banchetul; Phaidon; Republica** (cărțile a VI-a și a VII-a, dacă nu citiți întreaga operă).

— Aristotel: *Politica*.

— Epictet: *Manuel* (împreună cu Marc Aureliu, *Pensées pour moi-même*), Vrin.

— Epicur: *Doctrines et maximes* (Hermann).

* Redăm în română titlurile lucrărilor traduse. (Nota trad.)

— Descartes: *Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului; Discurs despre metodă; Meditații metafizice.*

— Kant: *Critica rațiunii pure*, prefețe, introducere; *Estetica transcendentală* (dacă nu vreți s-o citiți integral); *Critica facultății de judecare.*

— Hegel, *La Raison dans l'histoire* („10/18", U.G.E.); *Esthétique* („Textes choisis", P.U.F.).

— Nietzsche: *Știința voioasă; Dincolo de bine și rău.*

— Freud: *Introducere în psihanaliză.*

— Husserl: *Filosofia ca știință riguroasă.*

— Bergson: *Cele două surse ale moralei și religiei.*

Partea a doua

Metoda disertației filosofice

6. Definiția disertației filosofice

Disertația filosofică reprezintă, în sistemul nostru de învățământ, un exercițiu privilegiat. Cum s-o definim? Distinctă de exercițiul literar, de eseul de factură liberă, dar și de demonstrația de tip matematic, ea desemnează o „demonstrație-argumentație" riguroasă și metodică, având a converti totdeauna un enunț în problemă, în așa fel încât să lucreze la rezolvarea acesteia, să determine problema fără a o dezagrega vreodată și să răspundă la formularea subiectului. În definitiv, disertația se înrudește cu un exercițiu spiritual.

Ce nu este disertația filosofică

Nici un exercițiu de erudiție...

Termenul însuși de „disertație" se pretează la echivoc. Să deschidem un dicționar: disertația este definită aici, în semnificația ei primă, ca o dezvoltare, cel mai adesea scrisă, referitoare la un aspect de doctrină sau la o chestiune savantă (dicționar „Robert"). Or, disertația filosofică nu se confundă, întocmai, cu un exercițiu de erudiție. Prea mulți studenți sunt victime ale acestei confuzii: ei nu sesizează specificitatea demersului filosofic și sunt induși în eroare de o confuzie a genurilor. Într-adevăr, în filosofie nu trebuie

niciodată să procedăm prin pură erudiție, ci să știm să reflectăm și să punem bine problemele.

Nici o etalare de cunoștințe...

• *Remarci și recomandări ale juriilor.* A raționa nu înseamnă nici a recita, nici a face să defileze doctrine și teorii diverse: înseamnă a integra cunoștințele și științele în sânul unei reflecții libere și personale. Juriile regretă orice nesocotire a acestei reguli fundamentale. Sunt de respins comentariile „gata făcute" și „lipiturile". Iată câteva extrase din rapoarte ale juriilor:

„Cea mai mare parte a lucrărilor scrise a folosit același lot de citate și referințe: Hobbes, Rousseau, Spinoza, Marx, Freud, Nietzsche. Modul de a le utiliza variază considerabil: de la alipire la explicitare, de la erudiția sterilă și stângace la perspicacitatea comentariului și analizei. Trebuie să subliniem două lucruri: pe de o parte, lipsa de exercițiu a majorității candidaților, aceștia limitându-se să reproducă fraze învățate pe de rost, fără o asimilare reală a gândirii autorului, pe de altă parte comentariile «gata făcute», foarte stereotipe și recognoscibile, care permit a repera familii de lucrări și care arată că este vorba de un același curs reprodus." (Subiect: „Dreptul celui mai slab".)

„Se întâmplă [...] că unele dezvoltări prea lungi și nesăbuite asupra teoriei inconștientului la Freud, asupra marxismului și fascismului să ducă la uitarea pur și simplu a subiectului." (Subiect: „Este just să definim utopia ca un vis inutil?")

• *Avem aici de-a face cu o lipsă care se constată la majoritatea disertațiilor*, de la clasele pregătitoare la concursul de titularizare a profesorilor: aceasta nu are deci nimic dintr-o eroare anecdotică sau contingentă, ci desemnează un pericol intrinsec și constitutiv al disertației. Candidații sunt ispitiți să-și „verse" la grămadă cunoștințele, să recite ceea ce știu. Or, ce se cere de la studenți? Să știe să conducă un raționament, să poarte o discuție ce trebuie să aducă un răspuns la întrebarea pusă și o soluție nedogmatică la problem(a)ele ridicat(ă)e. O recitare cu totul pasivă de cunoștințe diverse nu poate, în nici un caz, să ajungă la acest rezultat: cum s-ar putea ea confunda cu ceea ce se cere, anume o strategie a dezbaterii?

• *Un exemplu ne va fi aici de folos.* La diferite concursuri numeroase subiecte se referă la compararea unor noțiuni. Să ne străduim, pornind de la un subiect determinat, să sesizăm abordarea dezirabilă și demersul incorect.

— Subiect: „Mijlocitul și nemijlocitul".

Neajunsuri curente de evitat	**Comentarea neajunsurilor**	**Metoda**
Introducere (de tip „paradă de cunoștințe")		*Introducere* (reflexivă și metodică)
Mijlocitul ne trimite la o problematică de tip hegelian, în timp ce nemijlocitul evocă o perspectivă bergsoniană.	Nu este necesară o referință istorică inițială.	Definiți cu precizie: – „Mijlocit": ceea ce este în relație cu alt termen prin intermediul unui al treilea (sau mai multor termeni).
Dintotdeauna gânditorii au opus mijlocitul și nemijlocitul.	Tip de introducere curent care trebuie evitat.	– „Nemijlocit": ceea ce se oferă ca prim și originar.
Mijlocitul deține o prioritate epistemologică și filosofică, iar nemijlocitul o inferioritate evidentă.	Fără judecată de valoare.	Puneți întrebări, astfel încât să vă angajați într-o problematică și să formulați problema esențială.
Prima parte Nemijlocitul în filosofia bergsoniană: Bergson a subliniat valoarea intuiției, a nemijlocitului, a datelor nemijlocite etc.	Avem de-a face cu un pur expozeu istoric	*Prima parte* Caracterizare, aprofundare.
Partea a doua Mijlocitul, figură a dialecticii hegeliene etc.	*Idem* Itinerar istoric, iar nu problematic etc.	etc.

Disertația filosofică nu se reduce la o aglomerare de doctrine. A juxtapune cunoștințe nu înseamnă a construi o disertație. Disertația filosofică este inventivă, personală, reflexivă. Sesizăm aici una

din primele dimensiuni care ne îngăduie să afirmăm specificitatea ei.

Nici un exercițiu literar...

Străină, în esența ei, de dezvoltarea referitoare la un aspect al doctrinei, ca și de orice exercițiu de erudiție, disertația filosofică este în egală măsură ireductibilă la un gen literar, la disertația de literatură cu care prea mulți o confundă, chiar și din clasele pregătitoare și din învățământul superior.

În ce constă diferența? Invenție de concepte, activitate a gândirii care procedează prin „travaliul conceptului", disertația filosofică se mișcă, deși exemplele și ilustrările concrete sunt autorizate și chiar de dorit, în câmpul pur al abstracției. Clarificând conceptele, ea trebuie să purceadă riguros, până la concluzia finală. Domeniul literar datorează mai mult concretului și imaginarului. Pe plan pur formal, notăm, totuși, o anumită înrudire între cele două tipuri de exercițiu. Într-adevăr, atunci când elaborați planul vostru literar, nu ignorați faptul că el trebuie neapărat să se supună prezentării următoare:

— O introducere nici prea scurtă, nici prea lungă: câteva rânduri sunt insuficiente, dar mai multe pagini se dovedesc a fi excesive.

— O dezvoltare compusă din câteva părți mari. Sunteți datori să explicitați și să justificați ideile voastre fără a ieși niciodată din subiect.

— O concluzie care să permită ajungerea la o sinteză și realizarea unui bilanț privind cercetările efectuate în cursul dezvoltării.

Toate aceste reguli literare formale se aplică și disertației filosofice.

Fără să se reducă la o discuție literară, cu care nu se confundă în nici un caz, disertația filosofică se supune unor exigențe formale precise, aceleași care comandă un travaliu literar aprofundat. Necesitatea de a duce o discuție organizată plecând de la o introducere până la tragerea unei concluzii – toate astea prin intermediul unei argumentări foarte riguroase – este comună diferitelor exerciții, literare, filosofice sau chiar istorice. În pofida acestei înrudiri, disertația filosofică desemnează un „travaliu al conceptului" străin disertației literare.

Nici un eseu...

Ireductibilă la un exercițiu de erudiție sau la o disertație literară, disertația filosofică își afirmă specificitatea în egală măsură în raport cu genul eseului.

Lucrare în proză, de factură liberă, tratând despre un subiect pe care nu-l epuizează – așa se definește eseul alcătuit adesea dintr-o suită de reflecții sau de meditații care se efectuează în jurul unei teme, întregul cunoscând un amestec savant de preparație elaborată și improvizație.

Libertatea eseului ne permite să distingem cele două genuri și cele două demersuri. Căci o disertație filosofică desemnează o „demonstrație-argumentație" (cf. p. 108) riguroasă, un raționament controlat care ignoră orice improvizație. Firul logic și demonstrativ al disertației filosofice nu se compară defel cu firul, mult mai liber, al eseului.

Dacă înaintarea metodică și riguroasă diferențiază eseul și disertația filosofică, ele au totuși în comun obiectivul de a pune o întrebare sau o problemă și de a vrea să le rezolve sau, cel puțin, de a se strădui să lucreze la soluția lor. Înaintarea lor diferă: eseul vrea să creeze un climat care îl antrenează pe cititor; demonstrația vrea să obțină adeziunea lui printr-un raționament riguros, argumentat și progresiv.

Nici o demonstrație de tip matematic...

Să examinăm, acum, specificitatea exercițiului filosofic ținând seama de trăsăturile demonstrației matematice.

Să definim mai întâi termenul de demonstrație: el desemnează o operație mentală sau un raționament deductiv având drept obiectiv să stabilească adevărul unei propoziții plecând de la premise considerate ca adevărate. Demonstrația matematică, bunăoară, pleacă de la premise sigure (axiome etc.) și se desfășoară supunându-le normelor logicii.

Demonstrația filosofică nu este realmente asimilabilă unei demonstrații matematice, unei operații mentale care stabilește în mod deductiv adevărul unei propoziții, corelând-o, printr-o legătură necesară, cu alte propoziții evidente. Această distincție a genurilor se impune dintr-un dublu motiv: pe de o parte, disertația filosofică recurge la termenii limbajului – fie curent, fie specializat –, ale cărui semnificații nu sunt univoce. Bineînțeles, acești termeni desemnează concepte și țin de o abordare riguroasă. Dar polisemia inerentă limbajului poate fi sursă de ambiguitate. Dimpotrivă, semnele matematice sunt lipsite de orice echivoc. Pe de altă parte, disertația filosofică se bazează în același timp pe argumentație și pe demonstrație, în opoziție cu itinerarul matematic, în mod fundamental demonstrativ. În filosofie, nu trebuie numai să demonstrăm, ci și să argumentăm, adică să punem în joc un ansamblu de procedee care fac posibilă admiterea unei teze (cf. cap. 4, „Retorică și filosofie", p. 66).

Aici se impune, totuși, o paranteză: foarte adesea raționalitatea filosofică s-a străduit să ia ca model „înlănțuirile de raționamente" matematice. Îl cităm, evident, pe Descartes, dar mai ales pe Spinoza. În *Reguli pentru îndrumarea minții* și *Discurs despre metodă*, Descartes a acordat, se știe, cea mai mare importanță modelului matematic. Dar Spinoza este cel care în mod esențial privilegiază și construiește un model matematic de raționalitate. Prefața lui Louis Meyer la *Principiile filosofiei lui Descartes*, de Spinoza, este cât se poate de explicită în această privință: „Este sentimentul unanim al tuturor celor ce vor să se ridice deasupra oamenilor de rând prin claritatea gândirii, că metoda de investigație și de expunere științifică a matematicienilor (adică metoda care constă în a demonstra concluzii cu ajutorul unor definiții, postulate și axiome) este calea cea mai bună și cea mai sigură pentru a căuta și împărtăși adevărul". (Spinoza, *Principes de la philosophie de Descartes*, Garnier, pp. 292–293.) La fel, în *Etica*, opera sa majoră, Spinoza apropie demonstrația matematică și demonstrația filosofică: gânditorul se străduiește să prezinte propoziții sub forma clasică a matematicilor (definiții, axiome, postulate, propoziții demonstrate plecând de la definiții sau axiome etc.).

Acest efort de matematizare constituie un caz limită care nu poate oculta, în nici un caz, specificitatea demersului filosofic; calea filosofică se caracterizează printr-o autonomie străină demonstrației

matematice: libertatea de mișcare este, în filosofie, vădită, în timp ce, dimpotrivă, în matematică, derularea se efectuează plecând de la date mult mai constrângătoare și urmează un fir logic mai puțin suplu decât cel al argumentării filosofice. Așadar, disertația filosofică se bazează pe o „argumentație-demonstrație", în timp ce calea matematică este pur demonstrativă.

Specificitatea sa

Un „exercițiu spiritual"

Ireductibilă la o demonstrație matematică, disertația filosofică este apropiată, prin anumite aspecte, de un exercițiu spiritual (asupra acestei teme, cf. P. Hadot, *Exercices spirituales et philosophie antique*): ea desemnează o activitate a gândirii și un „itinerar" reflexiv; în disertația reușită, studentul purcede la un dialog cu el însuși și, la capătul demersului său, se dovedește capabil să-și schimbe punctul de vedere și convingerea. El a realizat efectiv un „exercițiu spiritual". Faptul însuși că vorbim despre „exercițiu filosofic" nu constituie, fără îndoială, un accident. A realiza o lucrare filosofică – disertație sau comentariu – înseamnă a-ți exercita gândirea, a o stăpâni și, prin aceasta, a te schimba. Importantă este realitatea însăși a exercițiului, capacitatea celui ce reflectează de a se instala în centrul problemelor și de a trăi împreună cu ele, până la țâșnirea luminii. Atât în cazul disertației filosofice cât și în cel al dialecticii platoniciene, demersul este caracterizat de drumul parcurs, iar nu de soluția adusă. Mai mult decât să te informezi, trebuie să-ți formezi gândirea, să te exersezi realmente și nu să ajungi la o soluție particulară. Ca și în dialogurile lui Platon, ceea ce contează în disertația filosofică și reprezintă adevărata normă este itinerarul global: „Dacă am fi întrebați ce credem despre cineva care, făcând parte dintr-un grup al celor ce învață literele, este întrebat din ce litere este format un cuvânt, oare vom răspunde că acesta are de cercetat o singură problemă sau, mai degrabă, că are de cercetat toate problemele unui adevărat gramatician? [...] Evident că pe toate! [...] Dar, atunci, ce-i cu cercetarea noastră de-acum asupra omului politic? Ea privește doar

acest subiect sau privește toate problemele ce țin de formarea unor adevărați dialecticieni? [...] Și aici este evident că pe toate acestea". (Platon, *Le Politique**, 285 c-d., Budé-Belles Lettres, p. 47.)

În dialogurile lui Platon, ca și în exercițiul spiritual pe care îl desemnează disertația filosofică, adevărata normă este, așadar, câștigul dialectic.

O demonstrație argumentată

Ireductibilă la eseu, dar și la demonstrația matematică pură și simplă, înrudită cu exercițiul spiritual, disertația filosofică trebuie, în consecință, să fie definită în specificitatea ei. Ce desemnează ea? O demonstrație progresivă, riguroasă și coerentă, demonstrație care nu neglijează defel trama argumentării. Această demonstrație operează plecând de la o problemă dinainte definită și care survine din analiza unei chestionări orientate și organizate privind subiectul disertației. Această chestionare organizată se inserează și se integrează într-un proces global: problematica. Este vorba deci de a structura un ansamblu de întrebări subiacente formulării subiectului, de a le corela în mod logic, de a circumscrie întrebarea fundamentală și decisivă inerentă subiectului și de a răspunde progresiv, printr-o „argumentație-demonstrație" coerentă, la elementele înscrise în problematică, astfel încât să se ajungă la determinarea și „rezolvarea" problemei, rezolvare care exclude orice rigiditate, orice soluție dogmatică. A conchide înseamnă a aduce un răspuns, a lua poziție, a efectua un anumit bilanț fără a imobiliza vreodată viața sau a dogmatiza (ceea ce ar fi în contradicție cu interogația filosofică).

Disertația filosofică poate fi deci definită ca un itinerar mobil și dinamic, care duce la o concluzie clară, prin intermediul unei problematici și al unei discuții organizate.

---

* Cf. *Omul politic*, 285 c-d., trad. Elena Popescu, în Platon, *Opere*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 434. (Nota trad.)

7. Diferitele tipuri de formulări

Știm acum că disertația desemnează o probă scrisă care are drept scop tratarea și determinarea unei probleme filosofice. Această probă scrisă, care cere, evident, o muncă de cercetare și nu se bazează niciodată, propriu-zis, pe memorie, ține de diferite itinerarii reflexive și metodice: trebuie să aveți în vedere, pe de o parte, diversele tipuri de formulări și, pe de altă parte, planurile aflate la dispoziția voastră în funcție de marile tipuri de subiecte. Noi am făcut o statistică și o analiză metodică a formulărilor și subiectelor propuse la examenele și concursurile Marilor Școli (intrare la „Științe Po", școli de comerț, E.N.S.* etc.) ca și pentru D.E.U.G. Dacă sunt posibile multe tipuri de subiecte, numai unele dintre ele, legate mai direct de demersul și conținutul filosofiei, sunt utilizate efectiv:

— întrebarea;
— analiza unui citat;
— analiza unei noțiuni sau a unui concept;
— compararea a două sau mai multe noțiuni;
— formularea de tip imperativ;
— formularea de tip infinitiv.

Întrebarea

Câteva subiecte

Majoritatea covârșitoare a formulărilor este constituită de o întrebare. Ceea ce nu trebuie să ne surprindă. A chestiona realitatea, a

* Școala Normală Superioară. (Nota trad.)

efectua o „chestionare" constituie, de fapt, actul de naștere al filosofiei. Iată câteva exemple, de acest tip de subiecte, propuse efectiv la diverse concursuri:

— „Ideea unui acord între oamenii rezonabili este oare orizontul necesar în deliberarea juridică?"

— „Justiția socială este condiția libertății?"

— „Ce este o educație reușită?"

— „Este corect să definim utopia ca un vis inutil?"

— „Trebuie să răspundem de sensul pe care-l iau vorbele noastre?"

— „Ce este un individ?

— „Ca să ai drepturi, trebuie să fii demn de ele?"

— „Natura nu este oare decât un principiu de legitimare?"

— „Trupul nu este decât un obiect?"

— „Care vi se pare a fi validitatea teoriei contractului social?"

— „Ce este un fapt?"

— „Se poate vorbi de o credință filosofică?"

Trei tipuri de întrebare

Acest tip de subiect domină în „Prepa" și D.E.U.G. La reflecție, „enunțul-întrebare" trimite el însuși la trei tipuri (cel puțin) de întrebare:

• *Întrebare deschisă „nondirectivă" și care nu-l orientează pe candidat.* Exemple:

— „Ce este un concept?"

— „Ce este un individ?"

— „Ce este o educație reușită?"

• *Întrebare care suscită (în filigran) un răspuns.* Exemplu: „Trupul nu este decât un obiect?" În acest caz precis, sunteți invitați, implicit, să treceți de la trupul considerat în obiectivitatea lui, ca realitate științifică, medicală etc., la „trupul-subiect", trăit, existențial, fenomenologic, într-un fel. Aici itinerarul este deci sugerat și e greu să eludezi un anumit tip de problematică, ce conduce spre nucleul „concret" al analizei. Sunteți oarecum, „ghidați".

• *Întrebare cu alternativă.* Se propun candidaților două enunțuri (care aparent se exclud reciproc). În consecință, candidații trebuie să aleagă după un sistem logic potrivit căruia din două propoziții prezentate una pare adevărată și cealaltă falsă, cu necesitate. Totul se întâmplă (la prima vedere) ca și cum ar exista numai două soluții posibile. Exemple:

— „Sunteți pentru sau împotriva dialecticii?"

— „Dezordinea este creatoare sau distructivă?"

— „Timpul este dușmanul sau aliatul nostru?"

În fața întrebării cu alternativă, ar trebui, în unele cazuri, să vă supuneți regulii alternativei; este posibil, dintr-un punct de vedere pur logic, ca o a treia soluție să nu se prezinte. Vă supuneți atunci principiului terțului exclus, potrivit căruia din două propoziții contradictorii, dacă una este adevărată, cealaltă este falsă, și reciproc. În acest caz, nu există „al treilea termen". Foarte adesea, însă, întrebarea cu alternativă ține tocmai de o unificare sau de o sinteză de formă dialectică, astfel încât să depășiți cele două propoziții care, la o primă analiză, păreau a se exclude.

Vă sfătuim așadar, în cazul întrebării cu alternativă, să reflectați metodic asupra utilizării planului dialectic (cf. p. 120), adesea destul de bine adaptat la acest tip de subiect. Exemple:

— Subiect: „Sunteți pentru sau împotriva dialecticii?"

Teză (pentru): Dialectica desemnează o formă de gândire care are încredere în puterea negativului și sesizează cele ce există în mișcarea lor totală. Ea pare, de aceea, a oferi o grilă intelectuală comodă.

Antiteză (împotriva): Dialectica nu poate oare să devină o grilă de interpretare care evacuează viața, trăitul și subiectivitatea?

Sinteză: Cele două opțiuni – pentru și împotriva – trimit ele însele la o întrebare de ansamblu. Nu este vorba atât de a fi pentru sau împotriva cât de a regăsi, sintetic, adevărata putere a negativului, a „muncii negativului".

— Subiect: „Ceilalți ne ajută să ne cunoaștem ori ne împiedică?"

Teză: Ceilalți aduc un ajutor substanțial în procesul conștientizării de sine. Ei ne ajută să ne modelăm și, modelându-ne, să ne cunoaștem.

Antiteză: Studierea riscurilor „depersonalizării" (cf. Heidegger: „se"-ul impersonal, ceilalți împiedicându-mă să sesizez o imagine autentică a eului propriu).

Sinteză: „Recunoașterea" hegeliană face posibilă unificarea celor două puncte de vedere: lupta conștiințelor, care pare a fi un obstacol în calea unei sesizări simple și transparente, permite, în realitate, cunoașterea de sine prin celălalt, pentru că altul desemnează atunci mijlocirea între eul nemijlocit și eul care ajunge la o adevărată sesizare de sine.

Regula: problematizarea întrebării

Independent de cazurile particulare analizate mai sus, „subiectul-întrebare" trimite la o regulă absolută, imperativă: întrebarea trebuie mereu să fie problematizată. Cu alte cuvinte, tocmai construirea progresivă a problemei joacă un rol central în subiectul de tip interogativ. Din acest punct de vedere, prea mulți studenți se lasă înșelați și își imaginează că e de ajuns să răspundă la întrebare. În realitate, dacă stadiul întrebării nu este depășit, discuția riscă să se transforme într-o simplă enunțare care repetă cursul. Sub întrebarea pusă se ascunde totdeauna o problemă filosofică, adică o aporie, o interogație mult mai fundamentală care interoghează subiectul însuși. *Această descoperire a problemei filosofice subiacente* întrebării reprezintă actul capital care clarifică acest tip de subiect (despre problema filosofică și întrebare, cf. p. 35). Trebuie deci să arătăm întotdeauna de ce se pune întrebarea. Exemplu:

— Subiect: „Infinitatea universului are de ce să ne înspăimânte?"

Spaima imaginației în fața universului infinit trebuie să fie precizată: dacă infinitul este o construcție conceptuală, cum am putea fi înspăimântați în fața propriei noastre creații? Suntem astfel trimiși de la întrebare la problemă, care este cea a imposibilității sau măcar a dificultății unei spaime față de noi înșine. Întrebarea suscită ea însăși următoarea problemă: cum să ne fie teamă de ceea ce reflectă propria noastră stăpânire teoretică?

Analiza unui citat

Câteva subiecte

Acest tip de subiect este uneori prezent în concursuri și foarte bine reprezentat în D.E.U.G. Citatul este însoțit uneori de numele autorului. Exemple:

— Comentați un citat din Braque: „Arta este o treabă sacră".

— După cum observă Alain Finkielkraut în *La Défaite de la pensée*, există în zilele noastre tendința de a considera că „toate culturile sunt la fel de legitime și totul este cultural". Ce gândiți despre acest lucru?

— „Vorbirea constituie, în fond, întrebarea pe care o pun semenului meu pentru a ști dacă are același suflet ca mine" (Nietzsche).

— Ce se poate răspunde la convingerea exprimată de Hobbes că filosofia politică tradițională „era mai mult un vis decât o știință"?

— Explicați și discutați această propoziție a lui Pierre Manent (*Naissance de la politique*, Hobbes, p. 64): „Puterea nu este ceea ce face, este ideea care o face pentru ca ea să poată face ceea ce face".

— „A gândi înseamnă a spune nu." (Alain)

— „Timpul, semn al neputinței mele; întinderea puterii mele" (Lagneau).

O întrebare deghizată: demersul interogativ subiacent analizei unui citat

În realitate, aceste „subiecte-citate", deși au o specificitate și cer în general un tip de analiză bine determinată (cf. § următor), se reduc – cel puțin în privința demersului general – la „subiectul-întrebare" studiat anterior. Dacă examinați formulările prezentate mai sus, observați că, de fapt, vi se pune o întrebare despre semnificația vorbirii, în al treilea caz, despre natura gândirii, în legătură cu citatul din Alain, și despre esența timpului, în legătură cu citatul din Lagneau. Subiectul-citat se reduce parțial la subiectul-întrebare.

Totuși, chiar dacă nu există o diferență de fond între subiectul-întrebare și subiectul-citat, al doilea – în măsura în care expune deopotrivă o teză – ține de un demers specific.

Tratare și analiză specifice ale „subiectului-citat"

Ceea ce se prezintă studentului, în subiectul-citat, este o teză pe care el trebuie să o identifice. Cu alte cuvinte, analiza subiectului se dovedește a fi, sub un anumit unghi, mai complexă decât în cazul subiectului-întrebare. Pe de o parte, trebuie pusă în evidență o întrebare subiacentă formulării subiectului, întrebare care va conduce la o problematizare sistematică. Pe de altă parte, studentul trebuie să circumscrie și să recunoască, în specificitatea sa, doctrina sau teza (neexplicită) a autorului citatului. Acestei examinări în profunzime a citatului, sub unghiul întrebării, problemei și tezei, trebuie să-i urmeze o reflecție critică și o evaluare a doctrinei analizate mai înainte. Să notăm deci elementele specifice ale acestei abordări:

— Reducerea citatului la o întrebare și examinarea problemei ridicate de întrebare.

— Identificarea tezei susținute de autor.

— Analiza tezei. Studierea sau explicarea ei.

— Efectuarea unui demers critic privind teza. Elaborarea unei reflecții personale în legătură cu ea.

— Alcătuirea unui bilanț global.

Subiectul-citat poate conduce uneori la un plan în două părți (1. teza; 2. analiza critică). Dar această dihotomie ni se pare sumară și planul are de câștigat din integrarea într-un demers clasic (cf. cap. 8).

Analiza unui concept sau a unei noțiuni

Noțiunea desemnează în general o reprezentare mai elementară decât conceptul; ea are o funcție și o valoare sintetice inferioare celor pe care le deține conceptul.

Câteva subiecte

— „Natura denaturată".
— „Dreptul celui mai slab".
— „Senzația".
— „Imitația".
— „Artificialul".

După cum observați, analiza unui concept se poate specifica în analiza unui concept determinat sau a unei expresii (ex.: Dreptul celui mai slab).

Analiza unui concept se poate prezenta în egală măsură sub forma unei întrebări. Exemplu: Ce este justiția?

Demersul cerut

Aceste subiecte se întâlnesc destul de frecvent în proba scrisă a diverselor concursuri de admitere sau titularizare, precum și la examenul oral. Dar problema examenului oral și cea a disertației nu se acoperă cu adevărat. În acest capitol trebuie să examinăm metoda specifică a probei scrise.

Analiza unui concept sau unei noțiuni prezintă un interes considerabil: într-un fel, ea simbolizează și incarnează întreg travaliul filosofic. A purcede la o reflecție filosofică înseamnă, în mod fundamental, a chestiona conceptele (cf. cap. 2), a te întreba cu privire la sensul lor, la presupozițiile lor, la funcția lor euristică (La ce folosește conceptul? Ce îmi aduce el pe planul gândirii și al reflecției? etc.). Este necesar, de aceea, să reflectăm asupra demersului care se impune în acest caz.

Este imperativ:

— să definiți conceptul sau noțiunea, realizând un studiu și procedând la o analiză a multiplelor lor sensuri. O noțiune este în general polisemică;

— să alcătuiți un inventar al conceptelor apropiate (de ex., dacă subiectul se referă la idee, o veți distinge de termeni care nu sunt defel sinonimi cu ea, ca tip, noțiune, gând, concept etc.) sau opuse (ex.: opinie sensibilă etc.);

— să regrupați astfel maximum de aspecte ale conceptului sau noțiunii într-un ansamblu articulat;

— să înregistrați problemele esențiale legate de concept sau de noțiune;

— să alegeți problema-cheie care permite organizarea unei dezbateri;

— să inserați dezbaterea în planul care corespunde analizei unei noțiuni (cf. p. 126).

Compararea a două sau mai multe noțiuni sau concepte

Câteva subiecte

— „Imagine și limbaj".
— „Autonomie și înstrăinare".
— „Apropiatul și depărtatul".
— „Conceptul și ideea".
— „Regret, remușcare, căință".

Dacă subiectele care conțin două concepte sau noțiuni sunt, potențial, numeroase, ele se întâlnesc, de fapt, mai curând la oral și corespund atunci unor lecții. Să rămânem, deocamdată, la proba scrisă, unde ele nu sunt atât de frecvente. Ce demers trebuie urmat în tratarea lor?

Demers specific

— Examinați dacă formularea subiectului sugerează o comparație (ex.: Conceptul și ideea) sau relații între termeni (ex.: Adevăr și subiectivitate). Avem de-a face cu o comparație în cazul unor termeni apropiați sau opuși, și cu o relație atunci când termenii apar ca dependenți; uneori poate fi decelată o ambiguitate. Dacă subiectul conține mai multe concepte sau noțiuni, se impune în general studiul comparativ.

Dacă este vorba de compararea unor concepte sau noțiuni, aveți grijă să desprindeți diferențe, jocuri de opoziții sau asemănări. Trebuie să realizați aici o analiză semantică subtilă.

— Abordarea este diferită dacă este vorba nu de a face o comparație, ci de a stabili relații. Un subiect care sugerează stabilirea de relații conduce la o interogație cu privire la determinările și influențele fie reciproce, fie analizabile de la un termen al ansamblului la celălalt, fără reciprocitate.

— Luați aminte la acest risc consubstanțial unui asemenea tip de subiecte: a face mai multe disertații separate, despre fiecare concept, noțiune sau termen, fără a ajunge cu adevărat la interacțiunea dialectică ce reprezintă nucleul acestui tip de subiecte.

— În ce privește planul adaptat acestor subiecte, cf. p. 126

Exemple

— „Apreciați și discutați problema unui sens al istoriei".
— „Analizați ideea de ordine".

Abordare

Acest tip de enunț se reduce în general la formularea interogativă. El reprezintă fie o întrebare deghizată, fie o analiză a noțiunii.

Enunțul de tip infinitiv

Exemplu:

— „A (te) juca cu cuvintele".

Abordare

Acest tip de enunț se reduce și el la o formulare interogativă. În exemplul de mai sus trebuia să se înțeleagă: care este sensul expresiei „a (te) juca cu cuvintele"? Am putea în egală măsură să

ajungem la o problemă de valoare după ce vom fi răspuns la întrebarea deghizată în spatele infinitivului.

Concluzie

Diversitatea subiectelor nu trebuie să ne facă să ocultăm unitatea lor. Toate formulările se reduc, de fapt (cf. cap. 2), la întrebări asupra lumii, pe care ele o interoghează pentru a-i aprofunda sensul. „Enunțuri-întrebări", formulări referitoare la o noțiune, enunțuri imperative etc., toate interoghează și chestionează, conform cu esența demersului filosofic.

Să zăbovim acum asupra problemei planurilor care stau la dispoziția muncii și reflecției studentului.

8. Diferitele tipuri de planuri

Iată acum câteva mari modele de planuri, concepute ca structuri logice: planul dialectic, ale cărui forme caricaturale vor fi repudiate, planul progresiv, planul noțional și cel prin confruntare de noțiuni. De fapt, este necesar, în acest domeniu, să evităm orice parașutare artificială de structuri rigide și să considerăm planurile ca modele foarte suple.

Planurile, structuri logice

Studiul diferitelor planuri posibile reprezintă, pentru studentul de la D.E.U.G. și „Prepa", un element important și decisiv. El trebuie să sesizeze, în primul rând, că se află aici nu în fața unor elemente arbitrare, neesențiale și contingente, a unor forme retorice contestabile, ci a unor adevărate structuri logice, care răspund unor necesități de organizare ale spiritului omenesc. Pentru a ne construi gândurile, în toate domeniile, este efectiv necesar să clasificăm, să ordonăm, să efectuăm logic diverse înlănțuiri. Structurile care se află la dispoziția noastră nu depind aici nici de bunul plac, nici de capriciu și se impune deci să observăm semnificația lor profundă în raport cu desfășurarea gândirii în general.

Să examinăm diferitele planuri (cf. tabloul p. 128) care se prezintă în vederea organizării reflecției și să desprindem, în același timp, importanța lor logică, retorică și inventivă.

Planul dialectic

Definiție

Acest plan în trei părți, deși este adesea criticat sau caricaturizat, rămâne totuși structura fundamentală care comandă demersul și itinerarul filosofice, și este foarte frecvent utilizat. Este vorba de faimosul plan alcătuit din „teză, antiteză și sinteză". Iată principiul său:

1. teză apărată (adevăr al tezei);
2. respingere a tezei și antiteză;
3. sinteză, în care cele două puncte de vedere opuse sunt apropiate în sânul unei unități sau al unei categorii superioare. Ea reunifică fără să facă compromisuri și fără să concilieze verbal.

Un exemplu

— Subiect: „Numai ceea ce durează are valoare?"

Teză: Nu există valoare decât în sânul a ceea ce se prelungește în timp și durează (ex.: realizarea morală, concepută ca o durată stabilă).

Antiteză : Singură clipa, lipsită de consistență temporală, are valoare.

Sinteză: Eternitatea dă sens duratei și clipei, ea le unifică.

Importanța și fecunditatea planului dialectic

Acest plan nu este un panaceu utilizabil în toate cazurile. Într-adevăr, nu toate subiectele se pot preta la formularea dialectică: astfel există enunțuri care se referă la analiza unei noțiuni (ex.: „Iluzia", „Tragicul", „Fenomenul" etc.). Pe de altă parte,

sinteza celor doi termeni nu este întotdeauna realizabilă – nici măcar, la drept vorbind, legitimă și posibilă.

În ciuda limitării inevitabile a întrebuințării sale, planul dialectic pare foarte fecund pentru a conduce și a duce la bun sfârșit analiza multor subiecte. El apare deci judicios dintr-un triplu punct de vedere – retoric, logic, inventiv.

• *Retoric, mai întâi:* dacă retorica desemnează arta vorbirii iscusite, tehnica punerii în operă a mijloacelor de expresie, arta de a persuada prin discurs, vom observa că planul dialectic poate fi capabil să producă efecte retorice foarte fericite. El corespunde unui mijloc de expresie judicios, pentru că permite a conserva, etapă cu etapă, ceva din adevăr, plecând de la un anumit nivel al studiului și reflecției. Cititorul sau auditorul participă atunci la o exprimare retorică dinamică: discursul nu este mort și ne antrenează astfel într-un proces de compoziție viu. Din punct de vedere retoric, își face apariția o înlănțuire adesea pertinentă, asupra căreia vor reflecta toți cei ce se consacră artelor discursului, ale politicii și dreptului, viitorii practicieni ai științelor politice etc. Faptul de a stăpâni bine retorica dialectică ar fi, pentru ei, infinit rodnic.

• *Logic, apoi*: această importanță retorică trimite ea însăși la o structură și la un interes de ordin logic. Logica, în sensul curent al termenului, trebuie definită aici ca „funcția de coerență" în gândire și vorbire, ca trăsătura unui proces intelectual conform cu legile gândirii raționale sau ca o înlănțuire coerentă de idei. Este clar că planul dialectic ne poate aduce o mare satisfacție în această privință: efectiv, mișcarea de integrare superioară ne conduce, în general, spre ceva mai adevărat. Se organizează astfel o mișcare logică și coerentă care ne creează o dispoziție rațională.

Inventiv, în sfârșit: planul dialectic poate constitui o schemă inventivă, o canava pentru a găsi idei și a aprofunda noțiuni. El îndeplinește deci o funcție euristică: desemnează un instrument de organizare a reflecției, de elaborare a unei strategii de cercetare sau a unei problematici. El reprezintă, așadar, un instrument metodologic și un soi de matrice pentru idei.

Evitarea formelor caricaturale ale planului dialectic

„Când intrasem în clasa de filosofie [...], am început să învăț că orice problemă, serioasă sau superficială, poate fi rezolvată ușor dacă se aplică o metodă, mereu aceeași, care constă în opunerea a două puncte de vedere tradiționale privind problema respectivă: introducându-l pe cel dintâi prin justificări de bun simț; distrugându-l apoi cu ajutorul celui de-al doilea și, în sfârșit, confruntându-le cu ajutorul unui al treilea, menit să releve caracterul parțial al celorlalte două, devenite, prin artificii de vocabular, aspecte complementare ale aceleiași realități: formă și fond, conținător și conținut, ființă și aparență, continuu și discontinuu, esență și existență etc.". (C. Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques**, Presses pocket, „Terre humaine", Poche, Plon, p. 52.) Și Lévi-Strauss continuă să facă lista primejdiilor legate de planul dialectic: acesta ar desemna un exercițiu verbal, bogat în lovituri de teatru speculative datorate doar ingeniozității, o gimnastică ce prezintă pericole vădite. Oare nu orice problemă ar putea fi abordată mecanic potrivit acestui demers? Metoda ar oferi un paspartu, ar vehicula o formă unică, mereu asemănătoare. La limită, însuși gustul adevărului ar dispărea în această echilibristică. „Procedeul, rețeta înlocuiau pasiunea pentru adevăr." (*Op. cit.***, p. 54.)

Claude Lévi-Strauss se referă aici la forme caricaturale ale planului dialectic, destul de răspândite și frecvente, care tind atât de mult să-i pervertească semnificația și funcția dinamică, euristică și inventivă, încât este necesar să le înregistrăm cu atenție pentru a-l pune în gardă pe student, ispitit să recurgă la o grilă universală care ucide reflecția vie și însuși exercițiul gândirii. În nici un caz, așadar, „sinteza" nu trebuie să fie:

— Un răspuns ambiguu: „În toate lucrurile, în fiecare realitate, există ceva «bun», «pozitiv», încât concilierea termenilor opuși se impune observatorului preocupat de unitate". Ar fi cât se poate de trist ca dialectica filosofică să ne trimită la acest eclectism fals și amăgitor, la acest amalgam final. Termenii depășiți trebuie să fie

---

* Cf. C. Lévi-Strauss, *Tropice triste*, trad. Eugen Schileru și Irina Pâslaru-Lukacsik, Editura Științifică, 1968, p. 55. (Nota trad.)

** *Ibid.*, p. 57. (Nota trad.)

mereu unificați într-un concept superior autentic, în care dobândesc realmente un sens.

— Un exercițiu absolut artificial: Dacă planul dialectic devine o treabă complet formală și fără legătură cu conținutul, vă aflați pe calea cea rea. Progresul dialectic legat de dezbatere și discuție desemnează într-adevăr orice altceva decât acest „truc" bun la toate, această metodă paspartu, acest recurs la o grilă universală având o structură prestabilită.

Pentru a evita acest formalism pe cât de dogmatic pe atât de paralizant, trebuie să reflectați îndelung asupra metodei hegeliene analizate mai sus (în cap. 3, consacrat fundamentelor filosofice ale metodei). Planul judicios, care operează în mod legitim prin teză, antiteză și sinteză corespunde demersului dialectic autentic, ca sesizare a opozițiilor în unitatea lor. Departe de a desemna deci trei categorii imuabile, teza, antiteza și sinteza reprezintă un proces de tensiuni și contradicții, termenii opuși înfruntându-se și supunându-se unei dinamici interne. Tocmai contradicțiile inerente întrebărilor, problemelor și argumentelor antrenează atunci dezvoltarea și progresul discuției. Dialectica imanentă conceptelor, lucrurilor și vieții aruncă deci o lumină asupra adevăratului plan dialectic, atât de străin metodei paspartu criticată de Lévi-Strauss. Trecerea de la o parte a planului la următoarea se poate efectua astfel: studentul va pleca de la o contradicție relevată în argumentare și va enunța o tranziție pertinentă. Acest tip de abordare contribuie la reușita planului.

Planul progresiv

Definiție

Planul progresiv constă în a lua în considerare, din puncte de vedere succesive, o aceeași noțiune sau mai multe noțiuni pe care le studiem aprofundându-le. Dinamica exercițiului prezintă atunci interes numai în măsura în care evită artificiul și adoptă mersul natural al gândirii, capabilă să înainteze și să se îmbogățească: trebuie pornit de la un punct de vedere relativ superficial, pentru a atinge planuri de analiză din ce în ce mai elaborate și profunde. În această perspectivă, planul progresiv constituie un instrument operatoriu

fecund în cazul analizei unei noțiuni (cf. diferitele tipuri de enunțuri, p. 115). Dar și unele formulări de tip interogativ (formulări-întrebare, cf. p. 109) reclamă o structură de tip progresiv. Fie enunțurile: „Ce este o persoană?" sau „Ce este progresul?", care se referă, în realitate, la concepte sau noțiuni. În ambele cazuri pare totodată posibilă și de dorit o punere în formă progresivă: această structură se înrădăcinează într-un demers al gândirii care înaintează, din etapă în etapă, spre un concept din ce în ce mai bogat și complex, produs la un nivel de reflecție superior.

Cum să procedăm în cazul acestui tip de construcție și elaborare? Fără a dori să codificăm demersul progresiv ori să-l reducem la un ansamblu de mecanisme învățate care i-ar sărăci dinamismul și bogăția euristică, pare posibil uneori să oferim o primă definiție elementară, apropiată de punctul de vedere al „simțului comun" sau al discursului cotidian, să elaborăm o a doua definiție, produsă în mod rațional și, în sfârșit, să ajungem la un al treilea nivel „suprarațional" sau „transcendent". Bineînțeles, acest tip de organizare, oricât de comod ar fi, nu poate fi universalizat, pentru că se bazează el însuși pe anumite presupoziții. Să-l considerăm o grilă posibilă, în anumite cazuri.

Planul progresiv constă în a construi și produce, plecând de la puncte de vedere diferite, definiții succesive ale noțiunii sau conceptului considerate; definiții din ce în ce mai complexe și bogate, astfel încât să desprindem și să explicităm esența termenului care cere o analiză: este vorba de a efectua o clarificare autentică a noțiunii sau conceptului.

Exemple

Subiect: „Ce este o educație reușită?"

— *Prima parte:* O folosire a mijloacelor potrivite, cu scopul de a asigura dezvoltarea ființei umane și deplina ei adaptare socială.

La acest nivel, educația reușită funcționează ca proces de integrare socială (nivel elementar).

— *A doua parte:* O formă de disciplină susceptibilă de a conduce la formarea persoanei (nivel etic).

— *A treia parte:* Un proces privind trecerea de la natură la cultură și libertate (nivel metafizic).

La un prim nivel, „reușita" este socială; la un al doilea, etică; la un al treilea, metafizică.

Planul noțional

Definiție

Acest plan este adaptat subiectului care se referă la analiza unei noțiuni, analiză care ține deci fie de o apropiere progresivă, fie de structura noțională clasică, după schema „natură, existență și valoare". Studiul întreprins se desfășoară atunci, în principiu, urmând planul de mai jos:

— *Prima parte*: Natura și semnificația noțiunii.

— *A doua parte*: Existența.

— *A treia parte:* Valoarea.

Planul noțional constă în a te întreba mai întâi cu privire la esența sau conținutul unei noțiuni, în a face astfel, într-o primă mișcare, ca analiza să adopte punctul de vedere al naturii, apoi să procedeze la abordarea problemei existenței legată de noțiunea considerată și, în fine, într-o a treia mișcare, să treacă de la fapt la drept și la valoare.

Nu orice subiect referitor la analiza unei noțiuni ține automat de această structură „natură–existență–valoare": uneori ea este adecvată subiectului, unele formulări se pretează la folosirea ei (ex.: „Ideea de frumusețe", „Noțiunea de contingență", „Ideea de hazard" etc.), în timp ce altele suportă mult mai bine un demers progresiv, care constă în instituirea unei „definiții-punct de plecare", producerea unei noi definiții raționale și, în sfârșit, unei a treia, „suprarațională".

În fața oricărei analize referitoare la o noțiune trebuie deci să procedăm cu finețe, pentru a conduce o analiză suplă, adaptată câmpului semantic și conceptual studiat.

Exemplu

Subiect: „Contingența".

— *Definiție și natură*: Caracterul a ceea ce nu-și are în sine principiul de ființare.

— *Existență*: A exista, înseamnă a fi acolo. Deci contingența există. Este o dată fundamentală a existenței. „Esențialul este contingența" (Sartre).

— *Valoare*: A sublinia contingența nu înseamnă oare a arăta că existentul este liber, că, pe fondul contingenței, el este chemat la crearea valorilor. Ideea de contingență este, așadar, demnă să joace un rol în gândire și în analiza filosofică.

Planul prin confruntare de concepte sau noțiuni

Definiție

Acest plan constă în confruntarea și apropierea a două sau mai multe concepte, fie pentru a le compara, fie pentru a stabili între ele un sistem de relații. Analiza formulării trebuie deci să desprindă tipul de abordare, comparativă sau relațională, care este de dorit și adaptat subiectului.

Confruntarea a două concepte

• *Studiu comparativ.* Ex.: „Conceptul și Ideea", „Forță și violență" etc. Observăm mai întâi că, dacă nu există regulă generală a discuției, studiul comparativ nu trebuie în nici un caz să juxtapună două disertații separate. Tocmai unitatea organică a celor doi termeni trebuie să constituie o problemă pentru cel ce redactează dezvoltarea temei.

Pe de altă parte, analiza sensului termenilor joacă un rol major. În sfârșit, subiectul nu comportă un sens absolut precis și determinat. Această indeterminare este periculoasă pentru candidat: el riscă să lase de-o parte virtualități interesante sau bogate.

• *Studiu relațional.* Ex.: „Adevăr și subiectivitate".

Evident, în acest tip de formulare nu este defel vorba de a compara cele două concepte, ci doar de a stabili un sistem de relații (reciproce) între subiectivitate și adevăr. Iată un plan posibil:

— Subiectivitatea, definită ca ansamblu de particularități aparținând unui subiect, poate conduce la adevăr, la sesizarea unui tip de realitate autentică.

— Subiectivitatea, definită ca viață conștientă și interioară, ne deschide și ea adevărului.

— Reciproc, tocmai ceea ce este conform cu realul („adevărul") oferă subiectivității, în dubla ei semnificație, un fundament complet. Singurul mediu în care subiectivitatea se poate realmente mișca este lumina veritabilă care luminează pe orice om. Adevărul conduce toate spiritele și toate formele de subiectivitate.

— (parte facultativă): Ființa, ceea ce este în mod real, cere dialectica celor doi termeni – subiectivitate și adevăr –, trecerea de la unul la celălalt. Ea se manifestă prin aceste două realități.

Confruntarea mai multor concepte

Ex.: regret, remușcare, căință.

Această confruntare se reduce la un exercițiu comparativ și suntem astfel trimiși la primul caz. Travaliul comparativ și relațional se pot consolida reciproc (ca în cazul confruntării a două concepte).

Scheme posibile de analiză

• *Plan de tip comparativ*

Prima parte: caracterizarea și aprofundarea noțiunilor;

A doua parte: distincția, chiar opoziția între noțiuni;

A treia parte: sinteza, care poate ajunge la o veritabilă unitate, în funcție de termenii considerați.

• *Plan de tip relațional*

— Primul model (între două concepte)

Prima parte: conceptul A conduce la B și îl determină;

Planuri				**Dificultăți sau probleme constitutive ale fiecărui plan**	**Ce interes prezintă fiecare plan**
Dialectic	Teză	Antiteză	Sinteză	Nu elaborați o sinteză „eclectică" sau „mecanică"	Interes retoric, *logic* și *inventiv*.
Progresiv	Prima definiție elementară	A doua definiție conformă rațiunii	A treia definiție „suprarațională"	Problemă majoră: operați o clarificare autentică a noțiunii la fiecare *palier*	Înaintare substanțială a gândirii
Noțional	Prima definiție	A doua definiție rațională	A treia definiție „suprarațională"	Idem	Idem
	Natură	Existență	Valoare	*Redactorul* trebuie să fie în măsură să disocieze clar problemele de esență (natură) și de existență	Permite efectuarea unei analize foarte sintetice: pe toate planurile (esență, exigență, axiologie etc.)
Confruntare de concepte sau noțiuni	Caracterizare a noțiunilor	Distincție sau opoziție	Sinteză	Dificultate esențială: nu vă lăsați înșelați de o tratare separată a fiecărui concept sau noțiune	Bogăție dialectică, dacă confruntarea este bine condusă

A doua parte: conceptul B conduce la A și îl determină;
A treia parte: examinarea unității veritabile care explică relațiile.
— Al doilea model (între două sau mai multe concepte)
Prima parte: caracterizarea conceptelor;
A doua parte: examinarea relațiilor (reciproce) între concepte;
A treia parte: analiza critică a valorii relațiilor considerate.

Concluzii asupra diferitelor tipuri de plan și asupra utilizării lor

Există și vă pot fi de folos diferite structuri de disertație: ele vă oferă tactici și căi de discuție și vă permit să dispuneți de un cadru grație căruia evitați improvizația.

Dar existența acestor structuri poate oare să compromită originalitatea fiecărei lucrări, specificitatea, calitatea sa ireductibilă? Asta ar însemna să înțelegeți foarte prost natura planurilor de care dispuneți. Ele desemnează forme suple, nu osaturi rigide. De fapt, este posibil și adesea chiar de dorit să combinați aceste planuri. Astfel, în cadrul planului dialectic se dezvoltă în general o formă progresivă, prin aprofundarea conceptelor sau noțiunilor. Pe de altă parte, nu rămâneți prizonierii unei structuri ternare, pe care v-am recomandat-o frecvent. Două sau patru părți, în funcție de subiect, formează, uneori, un excelent cadru al reflecției. În definitiv, planurile se reinventează și se restructurează cu suplețe. Această suplețe corespunde unei duble exigențe, filosofică și retorică: pe de o parte, fiecare subiect de filosofie pune o problemă specifică și nu ține deci de un demers prestabilit. Confundarea unei strategii de discuție cu un plan rigid ar duce la ocultarea existenței unei problematici specifice imanentă oricărui subiect, și, în cele din urmă, la negarea naturii însești a discuției filosofice: orice problematică trebuie să fie „fină", iar nu să procedeze prin intermediul unor grile universale. La acest motiv filosofie, care ne face să privilegiem suplețea și finețea demersului, se adaugă un punct de vedere retoric: sub acest unghi retoric, care ne interesează în mod special aici, este adeseori interesant să conducem, cu suplețe, cititorul sau auditorul, salvând aspectul natural al unei discuții. Marea artă retorică constă în utilizarea planurilor fără a parașuta vreodată în mod artificial o structură rigidă.

9. Munca de pregătire a disertației

Cum să procedăm pentru tratarea unui subiect? Având prezente în minte pericolele și principiile disertației, trebuie să ne familiarizăm cu o metodă care comportă procedee și reguli de acțiune: munca pregătitoare este absolut decisivă.

Pericole și principii de acțiune

Pericole

Asemeni tuturor exercițiilor spiritului, disertația prezintă pericole, care amenință rigoarea și calitatea interogației filosofice. Un inventar al lor pe cât posibil exhuastiv ar permite o mai bună conducere a muncii de pregătire ulterioară.

• *Situarea în afara subiectului* este unul din pericolele cele mai răspândite. El constă în redactarea unei disertații asupra unui subiect apropiat sau radical diferit de cel care se oferă implicit reflecției, ceea ce înseamnă să reflectezi în afara temei și mai ales în afara problemei precise: candidatul fie este victima unei situări parțiale și limitate în afara subiectului (ex.: el observă, în introducere, problematica, dar după aceea o abandonează), fie plonjează absolut în afara subiectului

(ex.: în loc să se refere, cum i se cere, la idee, el tratează pur și simplu despre concept).

Cauzele situării în afara subiectului sunt multiple: prima – cea care se află la originea celorlalte – nu este oare teama de a gândi cu mintea proprie, de a conduce o strategie personală, de a lua tu însuți cuvântul, pe scurt, de a îndrăzni să reflectezi? Trebuie să avem curajul, afirmă Kant, de a ne folosi de propriul nostru intelect. A nu te folosi de el înseamnă, de fapt, în acest caz determinat, să te expui riscului de a rătăci în afara subiectului, preferând unei formulări precise generalități, refuzând să vezi în disertație discursul cuiva. Cum scrie Kant: „Cât de ușor este să fii minor! Dacă am o carte, care îmi ține *loc de intelect, un director, care îmi ține loc de conștiință, un medic*, care hotărăște pentru mine asupra regimului meu etc., nu am nevoie cu adevărat să am grijă de mine. Nu am nevoie să gândesc". (Kant, *Réponse a la question: qu'est-ce que „Les Lumières?"* în *La philosophie de l'histoire*, Aubier-Montaigne, p. 83). Trebuie deci să luăm aminte să nu eludăm noutatea fiecărui subiect printr-o lectură superficială, inexactă și timidă, care ne scoate în afara subiectului.

A doua cauză a situării în afara subiectului – care, evident, poate să rezulte din prima – este insuficienta elucidare a termenilor sau conceptelor, lipsa unei analize aprofundate.

A treia cauză – și ea provocată de teama de a gândi cu mintea proprie – este incapacitatea de a distinge problematica reală și de a degaja problema esențială. Recitarea pasivă înlocuiește atunci problematica controlată. Candidatul deviază spre o altă problemă, chiar altă temă.

Într-un cuvânt, situarea în afara subiectului provine în general din teama de necunoscut *și din refuzul de a privi într-un chip nou și* personal o chestiune nouă.

Vom da aici câteva sfaturi practice:

— Citiți cu atenție subiectul. Nu vă avântați în redactare înainte de a realiza o analiză atentă și de a proceda la o lectură aprofundată a fiecărui termen, lectură totodată analitică și sintetică, destinată sesizării termenilor în relațiile lor reciproce. Într-adevăr, termenii și expresiile își dobândesc sensul prin raporturile dintre ele. Acest ecleraj „dialectic" permite evitarea situării în afara subiectului.

— Delimitați bine problema particulară ridicată de conceptele puse în joc. Nu preferați particularului generalul. Respingeți orice

lărgire a subiectului, devenit prea vast și amplu etc. Această respingere a lărgirii este decisivă pentru buna conducere a disertației și evitarea ieșirii din subiect.

— Nu aveți încredere în paranteze și digresiuni. Ele rup unitatea subiectului și antrenează neplăcut cititorul pe căi și drumuri lipsite de orice necesitate. O temă antrenează o altă temă, de unde pericolul situării în afara subiectului.

— Preferați reflecția alertă și personală capcanelor unei recitări pasive, evitați parada de cunoștințe, istoria filosofiei ca atare etc.

• *Lipsa de rigoare și coerență.* Absența unei ordini veritabile în reflecție constituie un alt neajuns răspândit. Cititorul găsește un amalgam acolo unde caută o unitate, un ansamblu de opinii, iar nu o idee directoare logică și coerentă. Lipsește rigoarea interogației. O asamblare de fragmente lipsită de o adevărată analiză și de o demonstrație riguroasă: iată ce se oferă corectorului.

Câteva reguli care permit evitarea acestui neajuns:

— Aprofundați munca pregătitoare, astfel încât să constituiți puncte de ancorare logice foarte solide. Bogăția muncii pregătitoare condiționează apariția unui adevărat plan și îngăduie astfel evitarea unei decupări arbitrare sau a unui amalgam incoerent.

— Elaborați cu atenție, în timpul muncii pregătitoare, o idee directoare care va da unitate și rigoare ansamblului lucrării. Această idee va oferi o cale directoare, un fir logic. Ea trebuie să apară în introducere, să se explicitezе de-a lungul întregii dezvoltări și să se afirme în concluzie. Ideea desemnează atunci, în această perspectivă, un principiu de ordine și claritate. Grație ei, argumentarea și dezbaterea au un început, o devenire, o concluzie. Ideea e cea care se încarnează în ansamblul lucrării: se recomandă să o construiți cu grijă pentru a evita amalgamul, a atinge rigoarea și coerența.

• *Analiza parțială.* Unul din neajunsurile cele mai frecvente, cele mai vădite, în multe disertații de-ale studenților îl constituie, fără îndoială, tendința de a privilegia un singur tip de analiză și de răspuns și de a se mulțumi cu el în mod parțial și unilateral.

Fie subiectul: „A fi liber înseamnă a accepta necesitatea?" Un tip de răspuns pe cât de unilateral pe atât de parțial, care reduce întrebarea și problema la o singură dimensiune, ar putea fi următorul: a fi liber înseamnă a accepta necesitatea – ceea ce nu poate să

nu fie – și ordinea lucrurilor. Dând acest răspuns unilateral, studentul ignoră bogăția problematicii și nu se interesează de tema libertății definite ca spontaneitate nereflectată (și, în consecință, foarte îndepărtată de acceptarea necesității). În această perspectivă se conturează deci un singur răspuns (pozitiv) la întrebarea pusă. Studentul elimină astfel pluralitatea soluțiilor sau răspunsurilor. El privilegiază un singur element demonstrativ (analize ale lui Hegel, Engels etc.) și rămâne orb la sensul global al demonstrației.

În fapt, întrebarea pusă face apel la o problematică sintetică. Se uită astfel că o disertație filosofică reprezintă un itinerar dinamic, global, un ansamblu de argumentări complexe. A răspunde printr-un singur tip de analiză înseamnă sărăcirea problematicii și operarea după un punct de vedere reductor. Înseamnă, sub un anumit unghi, să ocultezi bogăția vieții și reflecției. Disertația filosofică trebuie să evite orice punct de vedere unilateral sau parțial, orice analiză care privilegiază o singură dimensiune a întrebării sau problemei. Punctul de vedere prea particular respinge pluralitatea perspectivelor și dinamismul existenței.

Cum poate fi evitată unilateralitatea?

— Procedați la aprofundarea maximă a formulării subiectului. Analizați fiecare termen în bogăția și diversitatea lui.

— Explorați problematica fără „a sufoca" *a priori* subiectul: trebuie mers mai întâi în direcții multiple (fără a ieși totuși din subiect).

• *Analiza superficială.* Dacă analiza parțială nu examinează decât o singură dimensiune a subiectului, lucrarea superficială tratează totodată despre orice și despre nimic. Ea nu aprofundează nici o temă. Rămâne la o viziune plată, neadâncită și neconceptualizată. Nici o gândire în act, ci o discuție care se lungește fără să aprofundeze.

Cum să evităm acest pericol?

— Printr-o analiză conceptuală sistematică, aptă să țină seama de semnificațiile diferite și bogate ale termenilor și să ducă la bun sfârșit activitatea complexă de definire a conceptelor: tocmai aprofundarea conceptuală permite evitarea superficialității.

— Respingând sumedenia inexpresivă și superficială de exemple și de false ilustrări concrete.

— Înlăturând redundanțele excesive.

— Îndepărtând umplutura dezordonată (și deci superficială).

• *Abuzul de jargon și pedanterie.* Uitând că filosofarea constă în exercitarea talentului rațiunii cu ajutorul unor concepte bine definite, în chestionarea cu claritate a realului, studentul recurge, în acest caz, la un limbaj pretențios. Or, obscuritatea nu este niciodată o promisiune de profunzime, jargonul – un fel de iscusință. Dimpotrivă, claritatea reprezintă întotdeauna o speranță de reușită. Obiectivul de atins este acela de a învăța să definim cu claritate o problematică filosofică și avantajele limbajului clar sunt – contrar a ceea ce cred mulți studenți – absolut evidente în acest caz. „Nu avem încredere în «jargon», scrie Belaval, nu pentru că cere din partea noastră un efort, dacă acest efort este plătit; de câte ori însă, convertit în idei clare și distincte, adică tradus în limbaj comun, textul care are o aparență savantă se reduce la o flecăreală! Dacă filosofia este un efort pentru a ști despre ce este vorba, onestitatea acestui efort se acordă cel mai bine, se pare, cu limba cea mai simplă." (Belaval, *Les Philosophes et leur langage*, „Tel", Gallimard, p. 141.) În ce privește recursul la vocabularul tehnic propriu-zis, el nu trebuie să însemne jargon, în nici un caz, ci exigență de adevărată claritate și delimitare precisă a conceptelor.

Ce trebuie făcut pentru evitarea acestui hermetism absurd, datorită lipsei sale de semnificație? Iată câteva reguli elementare:

— Nu folosiți un concept sau termen filosofic decât dacă sunteți capabili să-l definiți voi înșivă cu cea mai mare precizie.

— Elaborați, spre folosința voastră, un mic vocabular propriu cu ajutorul căruia să puteți naviga prin terminologia filosofică. Este bine ca termenii din acest vocabular – „transcendent", „reducție eidetică" etc. – să figureze ca instrumente de cercetare perfect clarificate.

— Învățați să exprimați marile doctrine în termeni și concepte clare. Dacă *Critica rațiunii pure* desenează pentru voi o arhitectură și un conținut la fel de bogate pe cât de accesibile, sunteți pe calea cea bună.

— Respingeți orice aluzie ca atare, fără o clarificare reală. Prea multe aluzii savante, lipsite de explicitare, dăunează pertinenței demonstrației. Dacă aluzia voastră este adaptată subiectului, atunci clarificați-i sensul, pentru ca ea să devină o parte necesară a demonstrației voastre și să se integreze deplin în aceasta. În caz contrar, respingeți-o. Procedarea prin aluzii savante nedezvoltate ni se pare, în toate privințele, condamnabilă. Cum remarca unul dintre maeștrii

disertației filosofice, Dreyfus Le Foyer: a spune lucrurile temeinic ori a nu le spune, a sacrifica ideea atunci când nu o poți expune în mod satisfăcător, acesta este imperativul. Aluzia savantă duce inevitabil la pedanterie, la obscuritate, la „făcutul cu ochiul", de care se abuzează prea adesea.

• *Uitarea regulilor formale ale disertației.* În sfârșit, printre neajunsurile care trebuie să fie evitate menționăm uitarea regulilor formale ale oricărei compuneri: absența introducerii, a dezvoltării argumentate, a concluziei, înclinația de a redacta paragrafe vâscoase, compacte, neseparate, fără tranziție, constituie tot atâtea uitări, lacune, pericole.

Cum să se evite acest viciu de prezentare? Printr-o deprindere metodică a întrebuințării acestor reguli: exersându-vă frecvent în activitatea de pregătire și redactare.

• *Bineînțeles, studentul este amenințat și de alte pericole*, ca, de exemplu, credința în „întâietatea conținutului". Nimeni nu așteaptă de la student un conținut definit, precis, delimitat, sub forma unor judecăți sau „păreri" bine caracterizate. Ceea ce contează, în filosofie, nu este să ai cutare sau cutare „părere", ci să organizezi o reflecție personală care să înlăture „părerea". Disertația filosofică desemnează o strategie dinamică de cercetare, iar nu un ansamblu de păreri sau de judecăți definite.

O dată înlăturate aceste diverse pericole, care anume principii de acțiune trebuie să comande strategia euristică și demonstrativă și să călăuzească munca de pregătire?

Principii de acțiune

• *Trebuie să menționăm, în primul rând, regula analizei conceptuale riguroase*, asupra căreia vom reveni pe larg (cf. p. 140). Ea trebuie să călăuzească munca studenților. Multe rapoarte ale juriilor se referă la această regulă. Să citățm, de exemplu, observațiile juriului examenului de intrare la Institutul de studii politice din Paris (an pregătitor, bilanț al anului 1989; subiect: „Este just să definim utopia ca un vis inutil?"):

„Greșeala cea mai răspândită și cea mai gravă a fost [...] o întrebuințare vagă și confuză a conceptelor, în special a conceptului central de utopie. Confundat cu «himera», «reveria», «iluzia», «mitul», «idealul», «ideologia», «știința-ficțiune» etc., degradat în plus prin folosirea curentă a adjectivului «utopic», conceptul de utopie este îndeobște ignorat."

Această regulă este deci imperativă: fără ea nu există disertație filosofică reală. Dar analiza conceptuală trebuie să fie și ordonată.

• *Principiul ordinii.* Acest principiu decurge din analiza fundamentelor filosofice ale metodei. O disertație de filosofie trebuie să fie expresia și manifestarea unei ordini: trebuie întotdeauna, cum scrie Descartes, să punem ordine în lucrurile care în mod natural nu o posedă. Care este semnificația concretă, în disertație, a principiului ordinii? Trebuie să efectuați o mișcare într-o direcție determinată, fiecare termen și fiecare element conducând, prin intermediul unei legături și al unei organizări, progresiv și gradat, la un alt termen. Strategia ordinii conduce mersul de la mai simplu și de la nemijlocit la ceea ce este mai complex. Această înaintare de la simplu la complex trebuie să fie respectată cu orice preț și să fie însoțită de tranziții de la o analiză la alta și de la o perspectivă la alta. Fără tranziții nu arătați nici ordine, nici progres, nici vigoare. Aceste tranziții trebuie să fie exprimate cu cea mai mare grijă, fie că este vorba de a lega o frază de alta, un paragraf de alt paragraf, sau o parte de altă parte. Tranziția nu are nimic anecdotic: ea trimite la structura ordonată a întregului a cărui manifestare este, structură ordonată de ideea organizatoare care unifică întregul, de la un capăt la altul.

• *Principiul rigorii* este o altă față a principiului ordinii. Ce desemnează rigoarea? Caracterul unui raționament căruia mintea nu-i poate rezista, însoțit de o mare severitate în aplicarea regulilor (Littré). G.G. Granger o definește cu multă precizie și exactitate: „Prin cuvântul *rigoare* înțelegem astfel să evocăm trei teme:

1. Referirea la reguli constrângătoare a căror strictă respectare garantează unui demers al gândirii anumite proprietăți dorite, conferindu-i în cazurile extreme o formă canonică rigidă.

2. O voință de închidere, care interzice să se facă apel la elemente străine de domeniul inițial, pentru a depăși prin expediente *ad hoc* obstacolele pe care le întâlnește înlănțuirea gândurilor noastre.

3. O dispoziție constantă de a recunoaște și explicita toate presupozițiile demersului, în special pe cele disimulate de evidențe aparente". (G.G. Granger, *Pour la connaissance philosophique*, ed. Odile Jacob, p. 69.)

Într-adevăr, disertația filosofică se raportează la reguli constrângătoare și trebuie să deruleze o ordine exprimată potrivit unei logici inflexibile, fără să apeleze la elemente străine domeniului inițial. Într-un cuvânt, ea trebuie să fie riguroasă, adică nu să alăture în mod arbitrar puncte de vedere, ci să înainteze după o înlănțuire logică, justificând, în mod coerent, orice afirmație. Dacă o singură verigă rămâne nejustificată, atunci rigoarea sa este compromisă. Așadar, nu se cuvine să juxtapuneți argumentele, ci să operați după o logică imanentă întregii lucrări, explicitând toate presupozițiile demersului. Departe de a fi slabă și vagă, gândirea trebuie să devină riguroasă. Faptul că nu se poate desfășura conceptul filosofic în același mod în care o face conceptul științific, faptul că funcționează în mod specific, fără ca mișcarea lui să poată fi confundată cu derularea procesului matematic (cf. p. 105) sau științific nu înseamnă defel că între o gândire riguroasă și una vagă nu este posibilă nici o distincție. Fără îndoială, conceptul filosofic nu ține de criterii comparabile cu cele care operează în domeniul științific, dar principiul rigorii rămâne fundamental în această disciplină.

Rigoarea filosofică este de un tip special, pe care îl vom explicita acum: este o rigoare „care chestionează".

• *Principiul „chestionării"* (cf. *supra*, p. 33). Într-adevăr, disertația trebuie să fie filosofică, adică să se bazeze pe o „chestionare" sau o „mirare". Această chestionare, organizată, va constitui o parte a problematicii disertației. Dacă disertația filosofică este mai mult dogmatică decât întrebătoare, mai mult „închisă" decât deschisă și problematizantă, unul din principiile esențiale pe care se bazează este compromis sau repudiat.

Această regulă a chestionării revine în toate rapoartele juriilor; să dăm doar un exemplu. (Subiect: „Așa cum observă Alain Finkielkraut în *La Défaite de la pensée*, există în zilele noastre înclinația de a considera că «toate culturile sunt la fel de legitime și totul este cultural». Ce credeți în legătură cu această afirmație?")

„Esențialul [constă în aceea] că, dincolo de «arbitrarul» enunțului de opinie, este vizată o problematică reală. Prilej de a reaminti importanța unei asemenea «problematici», adică a unei chestionări care desprinde miezul unei interogații și îi îndreptățește mizele [...]. Altfel, ne aflăm în fața unor «cozerii» [...] sau [în fața] unui «montaj» de citate și de informații (celebrele «topos») care nu fac să înainteze cu nimic inteligibilitatea expunerii."

Pregătirea disertației

Sensul global al acestei etape

O etică a „dezinvolturii" sau a „harului" ar putea duce, desigur, la minimalizarea importanței acestei etape. Dar, cu adevărat, fără un itinerar pregătitor metodic, problematizarea, nucleu al disertației, se dovedește dificilă sau imposibilă. Care este, de fapt, finalitatea fundamentală a pregătirii? Transmutarea întrebării în problemă și construirea viitoarei argumentări, organizate și riguroase. Grație activității de pregătire, reușiți să descoperiți problema filosofică subiacentă întrebării. Problema însăși va face posibilă organizarea unei strategii a dezbaterii. O bună disertație presupune o strategie, un ansamblu de operații pentru a duce la bun sfârșit dezbaterea. În acest caz strategia constă în a pune corect problemele și a permite aducerea câtorva răspunsuri nedogmatice la întrebări și probleme. Etapele pregătitoare vor contura astfel argumentarea finală, coerentă și organizată. Această muncă ne permite să evităm sărăcia inițială a gândirii, ideile convenționale, stereotipurile diverse. Fără rigoarea pregătirii, coerența nu poate fi atinsă.

Întrucât obiectivul este acela de a face vizibilă însăși metoda pregătirii, ne vom sprijini, în paginile și capitolele următoare, pe trei exemple reprezentative de tipuri de subiect întâlnite.

Subiectul 1: „Pot exista adevăruri parțiale?" (subiect-întrebare).

Subiectul 2: „Mijlocitul și nemijlocitul" (comparație de concepte).

Subiectul 3: „Estetul" (analiză a unei noțiuni).

În acest capitol va fi dezvoltată foarte minuțios pregătirea subiectului 1. În ce privește celelalte două subiecte, vor fi indicate numai liniile esențiale; aceste indicații vor fi incluse, împreună cu exemplele corespunzătoare de redactare completă, în capitolul 11.

Materiale reflexive

Pentru a vă pregăti disertația aveți la dispoziție cunoștințe multiple care sunt tot atâtea piste de cercetare și analiză.

• *Materialele „culturii generale" autentice.* Cultura generală înalță spiritul la dimensiunea universalului, permite a elimina elementele neesențiale ale cunoașterii, ale oricărei cunoașteri, a trece totul prin sita îndoielii. Conducerea unei bune disertații filosofice presupune stăpânirea literaturii, artei, teatrului, științelor umane etc.

• *Materialele filosofice propriu-zise.* Citiți cu regularitate marii autori de filosofie. Munca voastră pregătitoare va fi fecundă dacă sunteți familiarizați cu Descartes, Kant sau Hegel. Pătrundeți-vă de gândirea lor. Analizați marile texte ale filosofiei (cf. bibliografie, p. 97–98). Bineînțeles, pătrundeți-vă, activ (cf. cap. 5, consacrat artei de a citi) de această reflecție a marilor autori. Lucrați cu creionul în mână, rezumați, contractați textele. Această știință filosofică, devenită hrană spirituală de bază, va forma ansamblul cunoștințelor filosofice, pe care le veți adapta judicios la disertația voastră.

Juriile subliniază unanim această necesitate a culturii generale și filosofice, ca în extrasul care urmează: „Cultura generală intervine pentru a da analizei, cu susținerea câtorva mari autori, literați sau filosofi, o cu totul altă dimensiune". (Subiect: „A spune despre o judecată că este subiectivă, înseamnă a spune că este arbitrară?")

Dar faptul de a poseda materiale reflexive și a le ține la dispoziție nu este evident suficient pentru a duce la bun sfârșit pregătirea. Să ne ocupăm acum de efortul inițial și imediat, absolut decisiv: lectura subiectului.

Lectura subiectului și definirea termenilor

• *O exigență imperativă a juriilor.* Pentru a trata subiectul în specificitatea sa, trebuie să efectuăm o lectură atentă a acestuia. Această propoziție pare indiscutabilă și revine în toate rapoartele juriilor de concurs, fără să cunoască astfel, la studenți, o aplicație reală. Iată două exemple semnificative: „Fie că este vorba de enunțul subiectului de disertație sau de textul de comentat, cerința primă este de a le citi cu atenție. Se cuvine mai ales, pentru disertație, să se analizeze cu precizie toți termenii subiectului și relațiile lor"; „Subiectul nu este tratat: lipsesc analiza directă și asumarea reală [...]. Subiectul este repede ocultat: este vorba de a se debarasa de tot ce ar putea să jeneze restituirea mai mult sau mai puțin amplă a cursului din timpul anului. În acest sens, subiectul constituie într-adevăr un obstacol".

Citiți și analizați subiectul dat: aceasta este regula de aur, în general încălcată, în ciuda simplității sale. În consecință, problema nu este nici abordată, nici definită și pericolul situării în afara subiectului amenință.

• *Câteva reguli privind lectura subiectului.* Lectura subiectului și analiza conceptuală care i se asociază, împreună cu definirea termenilor, se supun la câteva reguli fundamentale, care comandă întreaga muncă:

Prima regulă conține două elemente sau etape: analiza, cu identificare precisă, și punerea în perspectivă globală și sintetică a elementelor analitice degajate. Fiecare termen trebuie să fie identificat cu precizie, dar definițiile nu dobândesc realmente un sens decât în funcție de totalitatea subiectului. Ele nu pot fi înțelese izolat, ci numai în relațiile lor reciproce. Determinarea conceptuală constă deci în elucidarea unei relații, în raportul viu care există între diferiți termeni sau concepte.

Prima regulă – cea a totalității sau a analizei relaționale – o clarifică pe a doua, care decurge din ea direct.

A doua regulă: întrucât relația comandă activitatea, trebuie să vă străduiți, pe cât posibil, să determinați, în cadrul subiectului, conceptul filosofic cel mai important, acela care va juca un rol major în strategia de cercetare, care va chestiona cel mai profund subiectul și va comanda problematica.

A treia regulă: nu vă cantonați niciodată în sfera semnificațiilor elementare ale limbajului curent, ci depășiți-le și integrați-le în cadrul unor ansambluri mai elaborate și mai construite. A filosofa înseamnă tocmai a parcurge, printr-o activitate continuă, piste noi în care sensurile curente ale termenilor sunt rectificate, remaniate, recreate... Itinerarul studentului s-ar defini, în acest domeniu, ca o trecere de la termeni la concepte, de la semnificațiile curente la conținuturi conceptuale implicite, de la noțiuni sau reprezentări elementare la concepte propriu-zis.

A patra regulă: supuneți-vă, pe cât posibil, etimologiei, adică științei filiației cuvintelor. Alain îi acordă cea mai mare importanță și se referă frecvent la ea: „Idolatrie: o imagine (acesta este sensul propriu al idolului) poate semnifica spiritul...", „Magnanimitate: literalmente măreție a sufletului, virtute care constă în indiferență față de oamenii mici, de intrigile mărunte, de mijloacele meschine, și în general față de ceea ce înjosește spiritul". Și Camus recurge la acest procedeu în *Omul revoltat*: „revoltatul, în sens etimologic, face stânga-mprejur*. El mergea sub biciul stăpânului. Acum îl înfruntă. El opune preferabilul nepreferabilului". (Camus, *L'homme révolté*, Gallimard, p. 26.) Am remarca totuși, din prudență pentru studenții de la D.E.U.G. și „Prepa", că etimologia este situată la locul ei, în anumite cazuri, de către specialiștii în metoda exercițiului filosofic: căutarea etimologiei cuvintelor nu trebuie să lipsească niciodată, dar nu trebuie să credem că totul poate fi derivat din etimologie (Jean Laubier).

A cincea regulă: cea a studierii diverselor sfere semantice sau conceptuale la care se raportează cutare sau cutare termen considerat. Exemplul cel mai clar ar putea fi cel al conceptului de libertate, utilizat în câmpurile politic, metafizic, istoric, fizic etc. Trebuie să ne întrebăm, în mod sistematic, căr(or)ui câmp(uri) aparține un termen important.

A șasea regulă: cea a inventarului conceptual. Trebuie să realizați, în legătură cu fiecare termen, un bilanț referitor la termenii apropiați sau opuși, bilanț care desemnează o formă majoră a

---

* În fr. *Le révolté fait volte-face*, joc de cuvinte etimologic intraductibil ca atare, cu semnificația de: revoltatul ia în răspăr cursul „natural" al lucrurilor și evenimentelor, își schimbă radical atitudinea, concepția. (Nota trad.)

efortului. Inventariile de termeni sunt aici fundamentale și este necesar, citind subiectul, să li se întocmească liste:

— de termeni apropiați: de exemplu, dacă într-un enunț figurează termenul *fericire*, vă vor fi de folos termenii de beatitudine, confort, încântare, mulțumire, satisfacție etc. Să nu credeți că acest inventar conceptual sau semantic este steril. El permite, de la bun început, când încercați să înțelegeți subiectul, specificarea riguroasă a semnificației termenilor, efectuarea unor definiții bine delimitate. S-ar putea face același lucru în legătură cu cuvântul *libertate* și să se întocmească o listă de termeni apropiați: autonomie, independență, liber arbitru, spontaneitate etc.;

— de termeni opuși, fie contrari, fie contradictorii: dacă reluăm termenul de fericire, obținem această listă: nefericire, neșansă, nenoroc, eșec etc. Lista referitoare la termenul de libertate este încă mai semnificativă și mai bogată: dependență, sclavie, servitute, supunere, constrângere, obstacol, oprimare, determinism, destin, fatalitate etc. sunt tot atâția termeni care trebuie conturați;

— de termeni înrudiți logic cu termenul sau conceptul considerat, adică de termeni care permit a-l defini sau a căror definiție este dependentă: de la bun început acest inventar, efectuat în momentul lecturii subiectului, poate să conțină bogății euristice, problematice etc. Să dăm câteva exemple. Fie termenul „cauză": el este logic legat cu efectul, dar și cu determinismul etc. Fie termenul „irațional": el se află în legătură logică cu sens, absurd, hazard etc. Termenul de violență este legat cu dorință, război, istorie etc. Această stabilire a legăturilor între noțiuni sau concepte poate ușura, în continuare, întreaga strategie a disertației. Ea desemnează un instrument în cercetarea viitoare a chestionării și problematicii.

În rezumat, a citi un subiect înseamnă a defini fiecare termen, cu precizie, în contextul formulării subiectului, a alcătui o primă listă de concepte apropiate, opuse sau legate logic cu conceptele considerate, fără a neglija niciodată diversele câmpuri semantice care pot să clarifice un concept sau altul.

Dar, ca să vă fac să observați mai bine activitatea de pregătire și, în primul rând, de lectură a subiectului, să luăm un subiect clasic de D.E.U.G. sau de „Prepa" și să aplicăm metoda noastră.

• *Un exemplu: lectura unui subiect și definirea termenilor.*

— Subiectul: „Pot exista adevăruri parțiale?"

Avem aici de-a face cu un subiect pus sub formă de întrebare (eventualitatea cea mai curentă, cf. *supra*, p. 109). În ce va consta lectura subiectului?

Să aplicăm prima regulă (identificarea precisă a termenilor, elucidarea relațiilor dintre ei). Mai întâi, să identificăm termenii.

— Să ne referim la întrebarea „pot?"; verbul a putea suscită aici o interogație la două niveluri: el chestionează cu privire la posibilitatea, dar și cu privire la legitimitatea – aceasta din urmă desemnând aici ceea ce avem dreptul să concepem, conform cu regulile logicii – conceptului interogat. Întâietatea acordată punctului de vedere global asupra perspectivei analitice ne obligă să nu îndepărtăm nici una din cele două interogații.

— „exista": verbul trimite la o problemă de existență;

— „uri"* (adevăr*uri* parțiale): articolul nehotărât ne trimite dintr-o dată la dimensiunea plurală a adevărurilor;

— „adevăr": acest termen desemnează, dacă încercăm să-i oferim un prim concept, ceva la care spiritul poate și trebuie să-și dea asentimentul, ca urmare a unui raport de conformitate a cunoașterii cu obiectul gândirii;

— „parțial": ce înseamnă acest adjectiv? Este parțial ceea ce nu constituie decât o parte dintr-un întreg, ceea ce este fragmentar, ceea ce nu privește un ansamblu, dar și ceea ce nu există decât în parte. Dintr-o dată, ceea ce este „parțial" ne apare deci fie ca „fragmentar", fie ca „incomplet". În această dublă semnificație, trebuie remarcată nuanța ușor peiorativă a termenului.

Să considerăm relațiile dintre termeni:

— Interogația „pot?" privește, în mod evident, expresia „adevăruri parțiale", nu simplu termenul „adevăr". (Se subînțelege, din subiect, ideea că adevărul există: punctul de plecare nu este sceptic.)

— Ideea de adevăr parțial este energic pusă sub semnul întrebării în formularea subiectului. Interogația „pot?" sugerează că adevărul ține, în mod obișnuit, de o viziune unitară și universală. (El e considerat atunci ca unic și absolut.)

---

* În franceză *des vérités*, unde pluralul nehotărât este marcat prin articolul în procliză *des*, redat în românește prin articolul nehotărât în encliză *uri*. (Nota trad.).

— Calificativul „parțial" pune sub semnul întrebării ideea de conformitate, din principiu totală, inclusă în termenul „adevăr". El ne face să ne întrebăm cu privire la ce ar putea fi o conformitate totală și, totuși, incompletă. Expresia pare, în ea însăși, contradictorie. Expresia „adevăruri parțiale" conține deci o contradicție subiacentă enunțului.

Să folosim regula privind căutarea termenului sau expresiei esențiale. În realitate, un termen și o expresie joacă, aici, un rol central.

De la bun început, este evident că conceptul de adevăr trebuie să joace un rol decisiv în conducerea disertației. Din analiza sa minuțioasă va decurge răspunsul la întrebare. Tocmai chestionând acest concept (fără ca interogația să piardă din vedere articolul indefinit „uri") vom ridica o serie de întrebări și probleme filosofice. Dar expresia „adevăruri parțiale" nu este mai puțin importantă: am detectat în ea o contradicție, susceptibilă de a orienta discuția.

Astfel, dispunem deja de două piste pentru demararea viitoarei noastre problematici: prima este legată de analiza conceptului de adevăr și a doua privește contradicția lăuntrică expresiei „adevăruri parțiale".

Dintr-un anumit unghi, acest subiect pare deci ușor de tratat: el face apel la cunoștințe deja dobândite în timpul anului de bacalaureat, cunoștințe pe care învățământul superior le-a precizat și aprofundat.

Aici, atenție! Riscul ieșirii din subiect (care se naște din acumularea de cunoștințe) este foarte mare. De aceea va trebui să vegheați tot timpul să rămâneți cât mai aproape de întrebare și de problema pusă.

Să aplicăm regula inventarului conceptual:

— Termenul de adevăr poate fi apropiat de cel de adevărat, dar și de *termenii de exactitate și justețe*. În ce privește raportul de dependență, notăm legătura cu termenii sau conceptele următoare: judecată, idee, adevărat și fals (adevăratul și falsul caracterizează judecata; vom nota că adevăratul se integrează totodată în apropiere și dependență), certitudine, opinie, credință, validitate, evidență etc. În sfârșit, adevărul se opune erorii, falsității, iluziei, minciunii.

— „Parțial" este apropiat de fragmentar și incomplet; acest termen se opune termenilor: complet, întreg, global, integral etc. El

se află într-o relație de dependență cu termenii: analiză, descompunere, fragmentare etc.

În acest caz precis, inventarul conceptelor va servi mai ales la trezirea ideilor de care dispunem.

Toate cunoștințele voastre intră aici în joc. Folosite cu suplețe, unele dintre ele vă vor permite să începeți chestionarea.

• *A citi un subiect înseamnă:*

— A delimita accepțiuni și semnificații precise ale termenilor enunțului, accepțiuni adaptate titlului în forma lui unică și individuală.

— A fi capabil să le legi între ele, într-un efort unitar. Lectura subiectului se distinge astfel profund de o simplă treabă de dicționar, pentru că sensul fiecărui termen trebuie să fie legat de unitatea enunțului.

— A studia deja anumite subînțelesuri sau presupoziții legate de termenii care figurează în titlu. În formularea privind „adevărurile parțiale", presupoziția privește parțialul, întrevăzut, cu ușurință, în limitarea sa.

Postulatul acestei faze considerate în ansamblul ei: a citi corect un subiect înseamnă să i te atașezi și să nu examinezi nimic care să-i fie străin.

Din această lectură analitică și sintetică a subiectului se nasc piste de cercetare care vor permite, în continuare, demararea chestionării.

Căutarea semnificației de ansamblu a formulării subiectului

Rezultatul lecturii este reprezentat de o primă semnificație a formulării; acest prim sens trebuie acum explicitat și clarificat. După ce am ajuns la un enunț global clar și semnificativ vom fi în măsură să ne urmăm itinerarul. La drept vorbind, o activitate de analiză și sinteză este aici riguros necesară, pentru a nu ne angaja pe terenurile mlăștinoase ale contrasensului sau ale ieșirii din subiect.

Să dăm câteva exemple, reluând enunțul nostru de bază. Ce fel de elucidare a sensului subiectului putem realiza în legătură cu formularea: „Pot exista adevăruri parțiale"? Să strângem laolaltă

principalele elemente ale studiului totodată analitic și sintetic al termenilor. Am remarcat cea mai mică densitate ontologică a termenului „parțial", limitarea inerentă sau aparent inerentă acestui predicat. În plus, s-a pus accentul, de la început, pe articolul nehotărât plural „uri". În sfârșit, expresia „adevăruri parțiale" ne-a semnalat o contradicție internă acestei expresii și deci imanentă subiectului. Trei unghiuri de atac se dovedesc astfel posibile pentru a ajunge la o nouă expresie a formulării. Examinarea primului unghi („parțial") duce la această înțelegere a formulării, la această întrebare: este posibil și legitim să existe cunoștințe conforme cu realul și, totuși, care să se refere doar la o parte sau la un fragment, iar nu la un întreg? (sensul numărul 1). Contradicția pusă în evidență de examinarea formulării apare atunci drept motorul real al conducerii discuției. Mai precis, punând accentul pe „adevăruri parțiale", obținem: este posibil, este conceptibil în mod legitim ca niște enunțuri, considerate a exprima raporturi de conformitate deplină între cunoștința noastră și obiectul ei, să fie totuși incomplete și fragmentare? (sensul numărul 2). În al treilea rând, putem pleca de la bănuieli posibile față de un adevăr neunitar și neuniversal. În consecință, formularea subiectului cere această nouă semnificație: pot exista adevăruri limitate și care nu stau sub semnul universalității? (sensul numărul 3).

Trebuie să avem grijă să nu rămânem închiși în definiția prealabilă și inițială a sensului subiectului. Departe de a fi o constrângere, o bază rigidă de la care nu ne putem abate, o paradigmă imuabilă, definiția prealabilă trebuie să-i apară studentului ca un „ghid", un „instrument", o schemă operatorie. Pericolul situării în afara subiectului amenință, de fapt, necontenit lucrările și exercițiile filosofice. Explicarea inițială a sensului subiectului trebuie să fie un instrument de control: un ghid la care trebuie să te referi ca să verifici, din când în când, că nu ești prea departe de subiect, o pavăză pentru evitarea oricărei digresiuni inutile.

Pistele inițiale ale chestionării au fost dezvăluite în subiect încă de la citirea lui. Dar le descoperim, foarte frecvent, în noile formulări ale subiectului.

Faptul de a ajunge la enunțul subiectului, în semnificațiile sale adecvate, constituie un prim rezultat decisiv al cercetării noastre pregătitoare. Să abordăm acum punerea la punct a problematicii.

Punerea la punct a unei problematici organizate

• *Elementele principale ale problematicii: chestionare, problemă, miză, plan.* Tocmai pe parcursul fazei pregătitoare în elaborarea lucrării – o dată depășită etapa explorării semnificației de ansamblu a subiectului – intervine instituirea unei problematici. Aceasta se definește, reamintim, ca arta și știința de a dezvălui problema filosofică subiacentă enunțului; ea este formată din mai multe elemente: chestionarea (joc de întrebări legate între ele), problema (aporie fundamentală), care, normal, nu poate fi complet rezolvată, miza, care desemnează importanța și interesul problemei ridicate și, în sfârșit, planul, conceput ca structură dinamică.

• *Chestionarea.* Introducem, de la început, în sânul enunțului definit, o chestionare, adică o serie mai mult sau mai puțin organizată de întrebări suscitate de subiect. Să reluăm formularea precedentă: „Pot exista adevăruri parțiale?" Începând cu lectura subiectului, enunțul sugerează întrebări și interogații pe care trebuie, în continuare, să le articulăm într-un joc structurat și organizat. Dar acesta din urmă, evident, nu poate fi dat sau oferit în prealabil: el va fi construit. De aceea vom enunța aici întrebările de o manieră foarte deschisă și nedogmatică. Deocamdată trebuie numai să elaborăm bazele viitoarei disertații, punându-ne întrebări, asemeni studentului în fața paginii sale albe. Unele din aceste întrebări, care nu prezintă un real interes, vor fi, de altfel, respinse în cele din urmă.

O dată puse pe hârtie întrebările deschise, jocul întrebărilor trebuie să se ordoneze într-o structură logică, să prezinte un sens. Observați, foarte rapid, grupări posibile, care aduc tot atâtea răspunsuri nedogmatice la întrebările puse. Se conturează astfel deja, în filigran, problema și planul posibil.

• *Exemple aplicate.* În ce privește formularea precedentă, lectura subiectului ne-a deschis două piste:

— Pista numărul 1: expresia „adeváruri parțiale" conține o contradicție legată de noțiunea de conformitate;

— Pista numărul 2: analiza conceptului de „adevăr".

Să plecăm, mai întâi, de la pista numărul 1. Ea ne conduce la o serie de întrebări:

— Dacă expresia „adevăruri parțiale" trimite în același timp la conformitatea și nonconformitatea gândirii cu obiectul său, asta nu înseamnă că există judecăți adevărate și false în același timp?

— În consecință, nu ajungem astfel să violăm principiul de contradicție? Este posibil și legitim așa ceva?

Reamintirea principiului: este imposibil ca același atribut să aparțină și să nu aparțină în același timp și sub același raport aceluiași subiect. Raportul cu obiectul este atunci adevărat sub un unghi și fals sub un alt unghi.

— Nu e de-ajuns, pentru ca principiul de contradicție să nu fie respectat, ca una din condițiile acestuia (timp etc.) să nu fie îndeplinită?

— Așadar, este legitim să acceptăm existența unor adevăruri parțiale?

Putem pleca deopotrivă de la a doua pistă de cercetare

— Se poate spune: fiecare cu adevărul său (parțial)?

— Este posibil ca adevărul să apară drept subiectiv și să existe tot atâtea adevăruri câți indivizi?

— Adevărul poate să fie plural, multiplu, să se manifeste sub forme variate și diverse? Este legitimă ideea unei pluralități de adevăruri?

— Nu se prezintă oare adevărul, dimpotrivă, a fi unic, a forma un ansamblu unitar, iar nu o puzderie de elemente dispersate?

— Și dacă adevărul ar reprezenta, la limită, un sistem complet închis și structurat?

— Este posibil ca adevărul să nu fie unic și absolut?

— Noțiunea de adevăr nu este, în cele din urmă, *rebelă*, *instabilă*, *chiar inaccesibilă*?

— Dacă adevărul ni se sustrage, în ce mod să accedem la acest „nucleu" dificil? Acest acces ar avea loc pe calea experienței trăite, a conceptelor, a limbajului etc.? Care sunt instrumentele adevărului?

Această chestionare se dovedește a fi solidară cu anumite concepții filosofice privind adevărul (cf. sofiștii, Spinoza, Kant, Hegel, Kierkegaard etc.).

Chestionarea a deschis astfel piste și câmpuri de gândire (analiza principiului de noncontradicție etc.). Supusă întrebării, formularea subiectului a devenit mai complexă și mai densă.

• *Problema.* Trebuie acum să alegem problema astfel încât să conferim disertației o structură reală și să răspundem cu claritate la întrebare. Se înțelege, problema trebuie să fie revelată de subiectul însuși. În caz contrar, am ieși repede în afara subiectului.

Să reluăm formularea noastră și să examinăm chestionarea pe care o generează.

Întrebarea cu privire la existența unor judecăți în același timp adevărate și false ne duce direct la analiza adevărurilor parțiale și se transformă probabil într-o problemă adevărată, legată de subiectul însuși.

Întrebarea privind căile de acces la real și adevăr ne duce și ea la o problemă interesantă și ne orientează probabil către ideea unei cunoașteri parțiale, prin instrumente parțiale.

În sfârșit, întrebarea „Este posibil ca adevărul să nu fie unic și absolut?" ajunge, fără îndoială, la enunțarea unei probleme majore, dar nu pare aptă, datorită caracterului său foarte ambițios și prost delimitat, să ne conducă spre o strategie de disertație precisă.

Notăm că aceste trei probleme chestionează chestiunea însăși. Dacă nu conduc la o luare de poziție, examinarea întrebării prezente în formulare nu poate fi dusă la bun sfârșit.

• *Miza.* Ce miză conțin diferitele probleme ridicate? Problema privind enunțuri în același timp adevărate și false prezintă interesul că ne conduce către aspectul enigmatic și insesizabil al adevărului, că ne îngăduie să aprofundăm fațetele ciudate ale acestui concept. Nu trebuie subestimat interesul speculativ al acestei probleme. Câștigul în ordinea gândirii, din acest punct de vedere, pare deci evident. Pe de altă parte, prin formularea problemei nu este oare pus în discuție principiul de noncontradicție? Ceea ce este „în joc" apare deci fundamental, și asta dintr-un dublu punct de vedere.

Problema privind mijloacele de acces la cunoașterea realului conține și ea (în potență) un grăunte teoretic și speculativ: putem spera că atingem ceva real? Iată ce se află în joc în spatele întrebării și problemei.

• *Alegerea ideii directoare a disertației: problema tratată și încercarea de „răspuns" la întrebare.* Pentru a încheia munca noastră preliminară, rămâne să definim ideea directoare, adică răspunsul la enunț, răspuns legat în mod fundamental de determinarea problemei, și să conturăm planul, conceput ca strategie a demonstrației: el corespunde demersului care permite să se dea un răspuns la întrebare și la problemă. În această perspectivă, planul desemnează un parcurs metodic și dinamic, iar nu o organizare înțepenită și statică.

Să reluăm formularea noastră de bază. Prima problemă corespunde enunțării unei contradicții și cere, după toate aparențele, un plan de natură dialectică, prevăzut cu o sinteză finală chemată să depășească termenii contradicției; adevărurile parțiale sunt atunci reintegrate într-un proces dinamic, care le conferă un sens. Or, activitatea de chestionare ne sugerează o cale pentru a înainta spre această sinteză: unele enunțuri pot fi când adevărate, când false, după unghiul considerat. Procesul global căutat constă, așadar, într-o transformare dinamică a perspectivei, care permite depășirea celor doi termeni, integrându-i. Răspunsul ales este deci următorul: pot exista adevăruri parțiale, pe care este necesar să le reintegrăm în mișcarea globală a gândirii și vieții. Am ales astfel, pe de o parte, problema de tratat și, pe de altă parte, răspunsul la întrebare. Această dublă alegere va comanda strategia planului.

A doua problemă (accesul la adevăr) ne îndrumă să reflectăm asupra diferitelor moduri de acces la adevăr, și, în particular, asupra limbajului. Dar limbajul desemnează un instrument care decupează realul, urmând un proces analitic: așadar, el nu poate exprima realitatea integrală. Iată, în acest caz, răspunsul la întrebarea pusă: nu pot exista (pentru noi) decât adevăruri parțiale, pentru că singurul acces posibil la adevăr (limbajul) apare a fi de esență analitică.

Dispunem astfel de două ansambluri de „problemă/răspuns" la întrebarea pusă. Plecând de la aceste două ansambluri și de la chestionare, vom putea stabili planul detaliat.

Să fim, totuși, atenți: ansamblurile „problemă/răspuns" trebuie să poată fi validate prin dezbatere și raționamente riguroase, care constituie bazele unui plan coerent. Dacă planul nu poate fi construit, trebuie să abandonăm planul ales și să elaborăm o altă soluție.

Planul detaliat, al patrulea termen al problematicii

• *Elaborarea planului detaliat este indispensabilă.* Analiza și inventarul conceptuale au fost duse la capăt, conceptele la care trimit termenii enunțului au fost clarificate, sensul formulării a fost explicitat, jocul întrebărilor a fost pus în formă, până la problemele și la aporia privilegiate pentru a conduce viitoarea dezbatere. Grație firului Ariadnei al metodei ne orientăm, progresiv, prin labirintul sau falsele evidențe inițiale ale enunțului. Ce rămâne de făcut? Să derulăm viitoarea demonstrație în funcție de o strategie eficace, conturată de un plan dinamic. Se vor organiza astfel articulațiile generale și nivelurile posibile ale studiului.

Elaborarea planului desemnează un act riguros indispensabil al fazei de pregătire. Fără îndoială, o prejudecată curentă îi atrage uneori pe studenți spre o căutare nestructurată, în detrimentul unei cercetări metodice a planului conceptual detaliat. Unii preferă muncii, socotite ingrate, a reflecției organizate, bucuriile improvizației sau ale inspirației binecuvântate a zeilor. Un plan nu desemnează oare o construcție ingrată, mărginită și mediocră? Faptul de a gândi nu este incompatibil cu această compunere prealabilă, în care se organizează ideile?

Înapoia acestei puneri sub semnul întrebării a planului, înapoia acestei preferințe pentru inspirație, regăsim o abordare și o sensibilitate de tip „romantic", exact ceea ce critică Hegel în *Fenomenologia spiritului*: „Întrucât se lasă duși de fermentarea nezăgăzuită a substanței, ei cred că prin învăluirea conștiinței-de-sine și prin renunțarea la intelect ei sunt aleșii lui Dumnezeu, cărora acesta le dă înțelepciunea în somn; ceea ce ei însă primesc și produc în somn nu sunt de aceea decât visuri". (*La Phénoménologie de l'esprit**, Aubier, vol. I, p. 12.)

Mitului inspirației îi vom opune deci rigoarea muncii de construcție conceptuală și a planului. Dar ce este un plan detaliat?

Nu o structură inertă și rigidă căreia studentul ar trebui să se supună în mod pasiv, ci o figură mobilă și deschisă reprezentând elementele esențiale și organizarea unui ansamblu, o formă care face

* Cf. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, trad. Virgil Bogdan, Editura Academiei, 1965, pp. 13–14. (Nota trad.)

vizibilă articularea și ideile dinamice ale unui discurs sau ale unei lucrări. Planul detaliat manifestă astfel o mișcare intelectuală, aduce o construcție vie care face posibilă redactarea fără a te supune domniei hazardului. Momentul alcătuirii planului este deci absolut necesar, pentru că, grație lui, studentul evită arbitrarul analizelor și ajunge la o axă a reflecției dinamice. De aceea, planul detaliat trebuie să fie elaborat cu atenție de-a lungul etapei pregătitoare; demers indispensabil și inventiv, cadru mobil al activității, el face posibilă o redactare simultan liberă și asigurată.

• *Caracteristici ale planului detaliat.* Un plan desemnează o axă a cercetării: prima caracteristică a planului detaliat ar fi aceea de a satisface cerința de dezbatere și discuție, fără a recurge la un răspuns unilateral. În pofida evidenței sale, mulți studenți uită această necesitate a unei abordări plurale (cf. p. 132), care reclamă o dezbatere autentică.

A doua caracteristică: planul va aduce o structură a ordinii reale, o înlănțuire logică și legată, deși deschisă. În consecință, în planul detaliat trebuie să apară legătura între ele a părților, legătură care să nu fie statică și închisă, pentru că închiderea ar distruge gândirea. Într-un fel, orice dezvoltare trebuie „să se țină" fără să se închidă. Cu alte cuvinte, planul detaliat este manifestarea și expresia unei ordini progresive și riguroase.

Planul trebuie, de asemenea, să se arate a fi echilibrat și armonios, să dea o satisfacție nu doar logică, ci și estetică. Va fi caracterizat de o armonie internă, un ansamblu estetic de raporturi echilibrate. Facem aici o apropiere între filosofie și matematici: fiecare *știe că, în matematici, nu toate raționamentele* care au o rigoare identică pot fi puse pe același plan. Unele își afirmă superioritatea prin forma elegantă sau prin armonia lor. Și în filosofie, articulările generale și organizarea conceptelor și noțiunilor pot satisface această nevoie. De aceea, una din caracteristicile fundamentale ale planului detaliat trebuie să fie eleganța organizării, legată de o alegere fericită a formelor. Linia estetică a planului nu are nimic neesențial: ea exprimă suplețea sintezei efectuate, mișcarea armonioasă a ansamblului care reflectă unitatea ideii. Există „grație" în planul reușit, o perfecțiune dinamică ce exprimă ușurința mișcării gândirii. Armonios și având o formă fericită, planul detaliat ne satisface astfel „spiritul de finețe".

• *Planul detaliat este comparabil cu un fel de schemă dinamică.* Cadru mobil al reflecției, demers inventiv, structură deschisă, planul detaliat oferă, într-un mod riguros și ordonat, dar și armonios, articulări generale, niveluri posibile ale studiului și semnificației. El reia jocul organizat al întrebărilor, dar și „problema-aporie", fără a încerca vreodată să le descompună sau erodeze, supunându-le progresiv ordinii reflecției.

Căror principii să ne supunem și după ce criterii să operăm atunci când creăm planul detaliat? În realitate, trebuie să considerăm două niveluri posibile ale studiului: pe de o parte, trebuie să aducem, într-adevăr, o „soluție" problemei ridicate, sau, cel puțin, să o determinăm cu maximă precizie; pe de altă parte, trebuie să organizăm argumentele ce permit a da un răspuns la întrebarea subiacentă subiectului. Aceste două niveluri se îmbină în discuție și este important să sesizăm acest demers paralel. Toate astea sunt puse în evidență de exemplele pe care vi le propunem în paragraful următor.

• *Exemple.* O dată cu subiectul de bază, dispunem de două probleme și de două idei directoare care corespund unei orientări deja schițate.

Prima problemă (privind raporturi în același timp adevărate și false) conduce la un plan dialectic care, dacă este bine executat, trebuie să permită aprofundarea contradicției. Întrebarea însăși sugerează acest tip de plan.

Planul va trebui să facă vizibilă căutarea „soluției" sau a determinării problemei, ca și căutarea privind răspunsul la întrebare.

Întrebarea privind posibilitatea și legitimitatea existenței adevărurilor parțiale se pune de-a lungul întregului plan: suntem siguri astfel că rămânem în cadrul subiectului. Pe de altă parte, în interiorul fiecărei părți găsim o argumentare care prezintă asemănări cu cea din planul progresiv: această combinare a planului dialectic și a planului progresiv pare fructuoasă. În sfârșit, argumentele folosite se nasc din materialele sau ideile legate de chestionarea inițială. O dată în plus, importanța culturii filosofice apare decisivă.

Remarcați, într-o privință, că trecerea de la o parte la următoarea, așa cum se exprimă ea în tranziții, se naște dintr-o contradicție care trebuie studiată și, în altă privință, că sinteza integrează,

depășindu-le, teza și antiteza. Aceste două elemente garantează succesul unui plan dialectic bine condus. Trebuie să le luăm în calcul, fără discuție, în acest tip de plan.

Tratarea răspunsului și planul	**Tratarea problemei**
Teză: Pot exista adevăruri parțiale. Există, efectiv, adevăruri nonuniversale, la care accedem: — prin intuiția sensibilă, care se adresează unui obiect real și nu este susceptibilă de eroare; — prin experiența trăită și singularitatea ireductibilă a subiectului; — prin conceptul izolat, care permite „silabisirea" fenomenelor.	Formulăm judecăți în același timp parțiale (fragmentare și nonuniversale) și adevărate.
	Tranziție Conformitatea cu realul este aici nesigură și fragilă; avem de-a face cu adevăruri? Sunt ele în mod legitim conceptibile ca atare? Judecățile, atunci când sunt enunțate fără referire la ansamblu, se dovedesc false.
Antiteză: Adevărurile anterior analizate sunt pseudoadevăruri, care trebuie acum să fie raportate la un întreg. — Adevărul parțial este vidul (cf. Hegel). — Simpla afectare sensibilă este confuză (cf. Spinoza). — Conceptul cheamă sinteza rațiunii.	
	Tranziție Cum se poate obține ceva adevărat (global) cu părți declarate false? Există aici o contradicție care conduce la o nouă analiză.
Sinteză: Adevărurile parțiale se integrează în sânul unui proces. Exemplu de adevăruri științifice	*Determinarea problemei:* În realitate, judecățile enunțate nu sunt decât un moment al unui proces; există deci

care se încorporează progresiv în *teorii* dinamice.

judecăți în același timp adevărate și false, în sânul unei curgeri dinamice.

Răspuns la întrebare: Este posibil și legitim să existe adevăruri parțiale.

A doua problemă (Cum să accedem la real?) ne conduce la întrebarea privind modurile noastre de acces la real, căile cunoașterii: cunoaștere empirică (prin intermediul intuiției sensibile); cunoaștere obiectivă (prin experiența științifică); cunoaștere care se străduiește să ne facă să accedem la universal (prin intermediul limbajului, care exprimă concepte). Se pare deci că aici este potrivit un plan esențialmente progresiv.

Tratarea răspunsului și planul

Prima parte
Cunoașterea empirică și subiectivă ne oferă adevăruri parțiale.
— *Cunoașterea subiectivă* (intuiție sensibilă etc.) ne face să accedem la adevăruri.
— Aceste adevăruri sunt parțiale.

A doua parte
Cunoașterea zisă obiectivă și științifică *ne oferă* și ea adevăruri parțiale.
— Experiența și teoria ne fac să accedem la adevăruri obiective (care ne permit să acționăm asupra realului, practică ce semnalează o formă de adevăr).
— Adevărurile științifice sunt fragmentare: teoriile moderne arată, de fapt, că un acces unitar la real ne este definitiv închis. Putem accede

Tratarea problemei

Este posibil să accedem la real prin intuiția sensibilă. Această cunoaștere este fragmentară.

Tranziție
Aceste cunoștințe, pur individuale, nu pot fi realmente comunicate.

La acest al doilea nivel al analizei, accedem la *real prin experiența* științifică. Această cunoaștere este incompletă și fragmentară.

numai la un real incomplet și limitat. Cunoștințele noastre asupra realului sunt provizorii.
Exemple: relațiile lui Heisenberg, teoremele lui Gödel, evoluția teoriilor științifice etc.

Tranziție
Putem comunica aici adevărurile prin intermediul limbajului (care desemnează și modul de exprimare al adevărurilor noastre individuale). Este deci necesară analiza limbajului.

A treia parte
Exprimarea realului prin limbaj legitimează existența adevărurilor parțiale; cunoașterea subiectivă și obiectivă recurg în mod necesar la limbaj: fiind analitic, limbajul face legitimă și logic conceptibilă existența unor adevăruri parțiale (singurele care pot fi atinse).

Determinarea problemei
La un ultim nivel, accesul la adevăr se realizează prin limbaj, formă care exprimă concepte. Limbajul este medierea prin care se exprimă orice adevăr.

Răspuns la întrebare
Nu există decât adevăruri parțiale: efectiv, limbajul este analitic. El pune în evidență concepte care reprezintă tot atâtea adevăruri separate și fragmentare.

În prima și a doua parte am insistat asupra problemei de existență, iar în a treia, asupra celei de legitimitate. Am examinat astfel toate fațetele întrebării puse în formulare. Referirea constantă la adevărurile parțiale ne-a permis și de această dată să evităm situarea în afara subiectului.

Elaborarea concluziei

Care este obiectivul acestei ultime faze a muncii pregătitoare? Determinarea unei concluzii coerente, care să reflecte într-un bilanț rapid strategia de demonstrație exprimată de planul detaliat.

Firește, concluzia disertației filosofice nu poate aduce o soluție „dogmatică" problemei ridicate, pentru că problema trebuie să se mențină până și în concluzie. Rezultat al disertației filosofice, concluzia prezintă un tip foarte măsurat de răspuns la problemă. Neputând oferi o soluție sau un răspuns dogmatic, ea operează un bilanț și efectuează pe scurt sinteza rezultatelor obținute de-a lungul întregii dezbateri. Astfel, concluzia nu poate să se identifice cu enunțul unei soluții rigide: ea poate numai să deseneze itinerarul unei „soluții" posibile și să sublinieze că problema persistă, prin definiție, în sânul soluției schițate.

Bilanțul privind formularea subiectului (care poate constitui, în unele cazuri, un răspuns la întrebare) trebuie, în mod logic, să fie cuprins în concluzie. Acest bilanț va fi prezentat, uneori, în a doua parte a planului. În sfârșit, câștigul ultim legat de miză poate și el să fie explicitat în concluzie.

• *Exemple (plecând de la același subiect)*:

Problema numărul 1: Pot exista judecăți în același timp adevărate și false?

Itinerarul conduce la un tip de răspuns măsurat și nedogmatic: o judecată poate fi adevărată sau falsă după parametrul considerat, momentul evoluției unui proces etc. Pot exista adevăruri parțiale. Eroarea este un adevăr parțial. Cât privește câștigul în ordinea gândirii (miza), care este acesta? Este posibil să „fentăm" principiul de contradicție? E tocmai ceea ce am făcut.

Problema numărul 2: Prin ce mijloace să accedem la adevăr?

Cum să accedem la ceea ce este real și adevărat? Prin limbaj, mediere necesară. Dacă limbajul reprezintă instrumentul adevărului, el nu ne face totuși să evităm dispersarea analitică. În consecință, adevărurile parțiale sunt singurele posibile și legitime. În ce privește câștigul speculativ (miza), el se conturează astfel: pot spera să ating câteva fragmente (sigure) ale realului.

Rezultatul final al pregătirii

Au fost parcurse astfel toate etapele și fazele pregătirii. Materialul acumulat este considerabil. Definiții ale termenilor, în legăturile și interacțiunile lor, inventar conceptual, sens al formulării, joc ordonat

al întrebărilor, problemă, miză, plan dinamic de reflecție și, în sfârșit, concluzie nedogmatică: toate aceste elemente complexe sunt acum la dispoziția studentului, dacă vrea să se angajeze la redactarea definitivă a disertației (cf. tabloul recapitulativ, pp. 158–159). Esențialul muncii este realizat. Departe de a se supune întâmplărilor și riscurilor unei căutări lipsite de formă, studentul, dimpotrivă, poate stăpâni un subiect inițial adesea opac.

Concluzie

Fără îndoială, ați fost surprinși, poate chiar șocați, de alegerea aparent arbitrară a unor elemente esențiale în conducerea disertației: problemă, idee directoare, plan etc. Acest arbitrar aparent nu este decât manifestarea libertății de care dispuneți pentru a exprima idei personale în legătură cu un subiect filosofic. Dar nu vă puteți folosi cum se cuvine de această libertate decât prin respectarea regulilor de coerență, ordine și rigoare constitutive ale metodei disertației filosofice.

Pregătirea disertației: mod de întrebuințare

Iată un adevărat mod de întrebuințare a metodei, consacrat pregătirii disertației. Satisfacerea tuturor cerințelor asigură bunul mers al viitoarei redactări.

I. Lectura subiectului

1. Analiza termenilor (sens, etimologie)
2. Studiul relațiilor dintre termeni
3. Determinarea conceptului sau a conceptelor esențiale
4. Inventarul conceptual:
   a) termeni apropiați
   b) termeni opuși
   c) termeni în relație de dependență
5. Rezultatele lecturii:
   a) sensul subiectului
   b) pistele inițiale ale chestionării
   c) primele materiale.

II. Problematica

1. Chestionare: Întrebări	Materiale sugerate, desfășurări de raționament, argumente etc.

Pista numărul 1
Pista numărul 2

2. Alegerea problemei fundamentale (dacă survin, cum se întâmplă de regulă, mai multe probleme)
3. Determinarea mizei
4. Alegerea ideii directoare care trebuie să călăuzească disertația
5. Planul detaliat:
   a) alegerea tipului de plan
   b) stabilirea planului detaliat.

Tratarea răspunsului și planul:	Tratarea problemei:
a) Prima parte a planului (propoziția principală de demonstrat, argumente, raționament)	a) Primul pas realizat în studiul sau determinarea problemei
	Tranziție
b) A doua parte	b) Al doilea pas
	Tranziție
etc.	etc.
c) ultima parte	c) Poziția adoptată față de problemă

Răspuns la întrebare

III. Concluzia

1. Determinarea problemei
2. Câștigul în ordinea gândirii (miza)
3. Eventual, răspunsul la întrebare.

10. Disertația redactată

Acest capitol este consacrat redactării disertației filosofice; mai întâi examinării introducerii, a naturii, a funcțiilor sale și a câtorva demersuri folositoare în elaborarea sa, apoi studiului dezbaterii (cu argumentări, exemple etc.) și concluziei, a cărei funcție este să închidă dezbaterea angajată. În sfârșit, acest capitol este dedicat enumerării câtorva reguli fundamentale privind redactarea și exprimarea.

Reamintirea regulilor

Munca preliminară ne-a dat o bază solidă, care permite să redactăm nu la întâmplare, ci navigând ghidați de o busolă ce marchează o direcție sigură. Știm nu numai care sunt problema și miza, dar și cum va arăta mersul general al gândirii. Trebuie să prezentăm acum disertația finală, așa cum se va înfățișa ea cititorului, și, în consecință, să reintegrăm progresiv elemente dobândite în timpul exercițiului pregătitor, pentru a ajunge la un rezultat cocrent, la o dezvoltare conformă cu regulile enunțate de Pascal în *Despre arta de a persuada*. Întreaga argumentare, de la introducere la concluzie, va fi susținută de aceste reguli.

Regulile lui Pascal

Reguli necesare pentru definiții:

A nu admite fără definiție nici unui dintre termenii cât de cât obscuri sau echivoci.

A nu întrebuința în definiții decât termeni perfect cunoscuți sau deja explicați.

Reguli necesare pentru axiome:

A nu admite în axiome decât lucruri evidente.

Reguli necesare pentru demonstrații:

A demonstra toate propozițiile, și a nu întrebuința în demonstrarea lor decât axiome pe deplin evidente prin ele însele sau propoziții deja demonstrate sau acceptate. A nu abuza niciodată de echivocul termenilor, omițând să substitui mental definițiile care îi restrâng sau îi explică.

Acestea sunt [...] regulile care alcătuiesc tot ce este necesar pentru a face ca demonstrațiile să fie convingătoare...

(Sursă: Pascal, *De l'art de persuader**, Lectoguide-Ed. pédagogie moderne, pp. 38 și urm.)

Cerința tuturor juriilor: știința introducerii

Juriile de examene și concursuri sunt îngrijorate de lipsa de înțelegere a funcției introductive, pe care o vădesc numeroase lucrări. Iată câteva extrase din rapoartele lor:

„Multe lucrări vădesc o mare stângăcie în a introduce subiectul, a se interoga asupra naturii întrebării puse [...]. Întrebarea nu poate fi precizată fără să te interoghezi asupra sensului fiecărui termen și asupra articulării lor."

„Slabă introducere, cerută de convenienţe, devenită o disimulare a sărăciei! Ea a devenit, la mulți candidați, acoperirea clasică a abaterii de la subiect. Se poate: 1. s-o aduci la ideile care îți sunt dragi; 2. să faci din ea o „încărcătură" școlărească plată, stabilă și liniștitoare [...]; 3. să expui teorii ale diverșilor autori, cu inevitabilele ieșiri

* Vezi și Pascal, *Scrieri alese*, trad. George Iancu Ghidu, Editura Științifică, 1967, pp. 170 și urm. (Nota trad.)

din subiect [...]; 6. sub pretextul unor analize minuțioase ale termenilor enunțului, să-l fragmentezi pe acesta din urmă până la a-i ucide sensul, care, evident, nu este dat decât în indivizibila sa totalitate."

„Prea puține lucrări pun în introducere o problemă și dau la iveală o miză filosofică."

Am putea înmulți exemplele: toate juriile deplâng înclinația prea frecventă de a presupune subiectul cunoscut, apoi de a se abate rapid spre o întrebare care are un raport îndepărtat cu întrebarea inițială, ansamblul acestui demers presupunând o nesocotire radicală a funcției introductive.

Înainte, însă, de a explicita la modul pozitiv sensul demersului introductiv, este util să examinăm pericolele de evitat.

Pericole diverse

• *Absența introducerii.* Primul pericol rezidă, evident, în eliminarea textului preliminar pe care îl reprezintă introducerea: unii studenți demarează brutal, fără preambul; ei atacă direct discuția organizată, fără a chestiona subiectul. Această abordare constituie o gravă eroare, denotând un tip de gândire prea brutal, insuficient preocupat de nuanțe, străin de adevărata idee de problematizare, care trebuie să apară încă din introducere. Aceasta din urmă nu este deloc gratuită.

Într-adevăr, în discurs, în viață, în general, orice dată trebuie să fie justificată. Nimic nu se impune ca atare. Nerealizarea unei introduceri înseamnă să transgresezi toate regulile jocului, retorice, filosofice, umane... Lipsa introducerii nu ar desemna un eșec în „arta de a trăi", în semnificația deplină a acestei expresii?

• *„Introducerea-parafrază".* Introducerea în subiect nu înseamnă defel repetarea, parafrazarea lui, înlocuind, mai mult sau mai puțin abil, un termen cu altul (apropiat). Acest demers, frecvent în exercițiile de la D.E.U.G. sau „Prepa", este de tip repetitiv sau redundant: candidatul nu aduce atunci nimic nou, nici o deplasare de perspectivă, nici o cale de cercetare. El nu intră în subiect, pentru că nu se schițează nici un itinerar. Acest demers, static, care nu anunță nici problema, nici problematica, nici strategia, este antifilosofic.

• *Introducerea prea generală sau paspartu.* Alături de redundanțe, clișeele și generalitățile amenință, în mod sigur, demersul introductiv: neștiind cum să facă introducerea, studentul, fără să repete cu adevărat subiectul, elimină introducerea în specificitatea ei și „plachează" pe enunț truisme și generalități, cum ar fi „interesul universal al întrebării puse". Oricât de răspândite ar fi, aceste banalități sunt străine de funcția introductivă, pe care o nesocotesc total.

• *Abordarea ironică* dezarticulează subiectul, îl demontează, îi subliniază dimensiunile absurde. Candidatul se pregătește să elimine, într-un fel, un subiect imposibil: formulare refractară! Această dimensiune ludică și ironică nu prea este de dorit, și încă mai puțin în proba scrisă decât la oral, unde candidatul se poate adapta mai bine la auditorul său.

• *Abordarea interminabilă și lentă.* Nu-l plictisiți pe corector cu dezvoltări verbioase care nu se mai termină! O regulă de aur a introducerii: ea trebuie să fie destul de scurtă. Analiza interminabilă a conceptelor nu constituie o introducere. Acest tip de neajuns presupune neînțelegerea regulilor elementare ale retoricii. Îndeplinind o funcție problematică, introducerea trebuie să atragă atenția cititorului.

• *Răspunsul enunțat dinainte.* Comparabile cu un roman polițist care ar oferi cheia enigmei de la primele pagini, unele introduceri, pline de bunăvoință, ne dau, de la început, soluția problemei. Această abordare încalcă, și ea, orice retorică iscusită și inteligentă! Introducerea este hărăzită să opereze o chestionare și să formuleze „problema-aporie", nu să anticipeze asupra rezultatelor ulterioare ale discuției. A înlesni cercetarea, a lăsa deschisă atenția corectorului, a pregăti un demers reflexiv fără a-l închide: toate aceste exigențe duc la respingerea ideii unei formulări anticipate a răspunsului.

Dar ce înseamnă realmente a introduce?

Natura și funcția introducerii

• *Introducerea, anunțare a dezvoltării ulterioare.* A introduce înseamnă, în sensul literal al cuvântului, a ne face să intrăm (din latină,

intro, „înăuntru", și *ducere*, „a conduce") într-un loc și, în consecință, în „necunoscutul" și enigmaticul conținute (în ascuns) de subiect, în chestionarea și problematica cu care este asociat în mod implicit. A introduce înseamnă deci a face să țâșnească informulatul întrebării inițiale; după cum se vede, introducerea desemnează o „intrare în materie", un text preliminar care îndeplinește o funcție pedagogică, retorică și filosofică precisă. Este posibilă aici o analogie cu domeniul muzical: în preludiul sau în uvertura unei opere se joacă deja drama viitoare. În acordurile solemne ale uverturii la *Don Giovanni*, opera pe cale de a începe ni se prezintă deja ca o tragedie dură.

Moment decisiv, introducerea anunță și schițează calea operei, efectuând o primă dezvăluire. Dar ce anunță ea exact?

• *O intrare în interogația propriu filosofică.* Departe de a corespunde unui artificiu verbal sau unor generalități, introducerea permite accesul la formularea subiectului ca obiect de reflecție filosofică. Evident, ea operează trecerea de la datele brute ale subiectului la interogația filosofică însăși. Această trecere la „filosofic", la „problematic", presupune întreaga muncă pregătitoare inițială: introducerea condensează, într-o schiță rapidă de strategie dinamică, activitatea pregătitoare, aducând astfel reflexul conceptual al analizei conduse pentru a elabora și pune în formă subiectul.

• *Funcția problematică a introducerii.* Fruct al muncii preliminare inițiale, ea enunță clar și distinct sensul formulării subiectului, după ce va fi transformat termenii enunțului în concepte. Introducerea determină legături conceptuale, preocupându-se de raporturile reciproce ale termenilor sau conceptelor. Ea pune problema plecând de la chestionarea inițială, de la jocul organizat al întrebărilor. Așadar, introducerea trebuie să fie eminamente problematică: funcția sa proprie este să pună problema inerentă disertației. În sfârșit, ea face vizibilă miza filosofică: câștigul speculativ sau practic legat de anumite enunțuri, strategii sau teme.

• *Funcția „aporetică" a introducerii.* Întrucât pune și ridică problema la un mod interogativ – chiar și în cazul în care subiectul nu este enunțat sub această formă –, introducerea reprezintă un exercițiu întrebător și chiar aporetic: ea poate sublinia, în unele cazuri,

dificultățile sau obstacolele care barează, provizoriu, calea analizei. În măsura în care problema și aporia se confundă, enumerarea obstacolelor sau dificultăților cercetării poate apărea a fi constitutivă introducerii.

• *Introducerea, schiță a viitoarelor stadii ale gândirii.* Repudiind cu grijă orice răspuns anticipat, introducerea poate să enunțe, fără rigiditate și dinamic, planul viitor al lucrării.

De ce această introducere? Unele dezvoltări opace sau obscure îl pune uneori pe corector în încurcătură. Enunțarea planului viitor înlătură unele echivocuri și aduce un fir al Ariadnei cititorului descumpănit. Mai trebuie ca această enunțare să se limiteze la a prezenta stadii ulterioare ale gândirii și căi de cercetare, direcții și jaloane, fără a explicita un conținut, ceea ce ar elimina demersul viu al exercițiului. În rezumat, enunțarea planului trebuie să apară drept expresia clară și concentrată a strategiei și înaintării ulterioare.

Câteva demersuri introductive posibile

Cum să elaborăm o introducere și să convertim în problemă un titlu sau o întrebare? Să nu cădem în artificiu, nici în procedeul „magic". Câteva procedee pot să fie acceptate și să se dovedească folositoare studenților care vor vedea în ele în mod esențial o matrice de cercetare (aceste procedee putând figura în partea consacrată pregătirii).

• *Exploatarea unei contradicții.* Enunțul introductiv poate să survină din analiza unei contradicții imanente titlului. În interiorul subiectului funcționează atunci un sistem de opoziție: punerea în evidență a unei contradicții posibile oferă pătrunderea reflexivă în aceasta din urmă, punctul de plecare care problematizează și chestionează. Exemplu:

— Subiect: „Gândirea asupra morții are un obiect?"

Activitatea rațională a omului pare, aici, că are un obiect și că se referă la forma finitudinii noastre. Fie că este vorba despre moarte ca deces sau despre moarte definită, sub un unghi mai abstract, ca structura finită și limitată a individualității, în ambele cazuri gândirea asupra morții pare să aibă un obiect ca atare. Totuși, a gândi

moartea nu înseamnă a gândi un „nimic"? Într-adevăr, atunci când reflectăm asupra morții, orice conținut real și imanent reflecției noastre se derobează. Nu s-ar sustrage moartea, în profunzime, activității reflexive? „Moartea, dacă vrem să numim așa această irealitate", scrie Hegel în prefața la *Fenomenologia spiritului*. Se poate astfel pune în evidență o contradicție internă formulării, care constituie o cale de intrare în subiect.

• *Opoziția opiniei curente față de paradoxul conținut în enunț.* Unele subiecte filosofice se prezintă sub formă de paradoxe (absolute sau relative), adică de judecăți care se opun opiniei îndeobște admise. Opoziția sau contradicția între paradox și judecata comună introduc în problema ridicată de subiect și permit înaintarea în demersul reflexiv. Exemple:

— Subiectul numărul 1: „Putem compara matematicile cu un joc?" Potrivit judecății curente, matematicile țin de universul „seriosului". Se consideră, pe de o parte, că există un privilegiu al gândirii matematice, modelul însuși al raționamentului deductiv; pe de altă parte, reprezentarea lucrurilor și fenomenelor fizice printr-un discurs matematic abstract și formalizat ne semnalează că această disciplină constituie un instrument puternic, care permite înflorirea științelor naturii. Matematica a devenit limbajul tuturor științelor. În această perspectivă, cum am putea să comparăm matematicile cu un joc? Un joc se definește, în sens propriu, prin opoziție cu munca, drept o activitate care nu urmărește nici un rezultat util. El desemnează un exercițiu liber al facultăților noastre și, prin extindere, orice ocupație puțin serioasă. Cum am putea compara matematicile cu o acțiune liberă, resimțită ca fictivă și situată în afara vieții curente? Apare, în chiar cuprinsul formulării, un paradox, adică o „opinie care se opune opiniei îndeobște admise" (dicționar Robert).

— Subiectul numărul 2: „Suntem oare responsabili de pasiunile noastre?" Opinia comună privilegiază dimensiunea îndurată a pasiunilor: n-ar fi ele fenomene pasive, rupturi de echilibru străine de liberul arbitru al omului? Există deci, în titlu, un element paradoxal, pentru că sugerează ideea că putem răspunde de pasiunile noastre, că ele ne aparțin, că trebuie să le asumăm consecințele. Vom opune deci paradoxul conținut în subiect opiniei curente.

— Subiectul numărul 3: „Pot exista adevăruri parțiale?" Regăsim aici una din formulările de bază utilizate. Adevărul apare,

îndeobște, ca un ansamblu, iar nu ca un fragment. În consecință, se manifestă, în enunțul însuși, un paradox în opoziție cu opinia curentă.

• *Opoziția între teorii filosofice*. Opoziția sau contradicța, principii de bază ale demersului, pot să dobândească o altă înfățișare și să se aplice unor teorii filosofice. Avem aici o abordare posibilă, cu condiția, firește, de a dispune de o suficientă stăpânire doctrinală. Exemple:

— Subiect: „Există ceva pe care limbajul să nu-l poată spune?" Acest titlu se interoghează asupra limbajului, definit în general ca funcția de exprimare verbală a gândirii, putința de a manifesta această gândire prin semne. Or, chiar termenii acestui enunț sugerează tema inefabilului, a ceva pe care limbajul nu ar fi în măsură să-l exprime (teza lui Bergson, dar și a misticilor). Acestei concepții i se opune doctrina care valorizează discursul și cuvintele. „Acel ceva", pe care limbajul n-ar putea să-l spună, să-l obiectiveze și arate este, poate, pură vacuitate (Hegel). Șocul celor două doctrine opuse ne pune aici pe calea problematizării: el suscită chestionarea inițială.

Acest demers trebuie utilizat cu precauție pentru a nu-l scufunda pe cititor în marea teoriilor, de la începutul lucrării!

• *Distanțarea istorică*. Enunțul se prezintă, foare adesea, ca un adevăr absolut. Procedeul va consta în a-i sublinia caracterul limitat, pentru a-l face să apară ca obiect al unei chestionări posibile. Exemplu:

— Subiect: „Oamenii trebuie să muncească pentru a fi umani?" Subiectul, foarte clasic, este centrat pe funcția formatoare a muncii. Dar această teză se înțelege de la sine? Dacă munca, în anumite privințe, pare o creație și o apropriere a lumii și omului, ea pare devalorizată în multe societăți: n-au privilegiat, unele, calea contemplației? Astfel cultura greacă (Aristotel) a făcut elogiul răgazului, al sesizării dezinteresate a adevărului. În această perspectivă, oamenii nu trebuie să muncească pentru a fi umani. Societățile moderne sunt cele care au deplasat câteva centre de referință și „pivoți".

În acest caz, distanțarea istorică ne îngăduie să chestionăm subiectul, să-l facem să apară în complexitatea lui. Acest tip de abordare, foarte „întrebător", care suscită o interogație reală, se dovedește fecund.

Bilanț asupra introducerii, moment capital al disertației

Introducerea este destinată să concentreze atenția asupra unei probleme, după ce va fi elucidat comprehensiunea sensului termenilor și va fi procedat la o adevărată delimitare a conceptelor. Introducerea nu constă deci nici în a prezenta în mod artificial subiectul, nici în a-l repeta, ci în a-l supune unei interogații fundamentale, fără a ne pierde vreodată într-o proliferare de întrebări dezordonate, care ar pune în cauză viitoarea strategie ce comandă disertația. Relativ scurtă, bine exprimată, concisă, precisă și vie, introducerea produce „întrebarea întrebării", pusă în evidență de munca preliminară anterior efectuată, ca și miza enunțului și mai ales a problemei. O introducere este în mod necesar densă, chiar dacă răspunde exigenței de a fi scurtă. Într-adevăr, toate juriile subliniază necesitatea de a explicita, în introducere, analiza conceptuală și problematica.

Dezbaterea sau dezvoltarea

Ce anume produce dezbaterea

• *Ea corespunde unei înaintări ordonate și riguroase.* Toate juriile de concurs insistă asupra necesității de a se dovedi riguroase. De aceea trebuie evitate, în cursul dezvoltării, fie simpla asociație de idei (un termen sau o idee evocând atunci un alt termen), fie asimilările pripite, fie determinările conceptuale sumare. În acest domeniu, regula jocului este să se înainteze ordonat, fără a proceda vreodată la amalgamări conceptuale, fără lunecări prost controlate de la un concept la altul.

Înaintarea ordonată este deci conceptuală: de această natură este esența ei, pe care nici un candidat nu o poate oculta, și pe care o vom sublinia acum.

• *Ea transformă termenii în concepte, pe care le clarifică progresiv.* Aici se află întreg secretul disertației filosofice reușite (cf. tabloul de la p. 179). Analiza pleacă de la termeni, pe care îi transformă în concepte delimitate, precise, îmbogățite. Aceste concepte nu pot fi considerate în mod rigid și dogmatic. În cursul dezbaterii, o lumină nouă se va proiecta asupra lor, va revela noi nuanțe și noi fațete. Să presupunem că o disertație tratează despre putere. Aceasta din urmă nu este univocă: fenomen politic, ea depășește și această sferă, poate fi analizată ca strategie, joc complex etc. Pe scurt, nu există, în dezbaterea filosofică, „concepte mari". Conceptele trebuie să devină fine, mobile, suple. În loc de a proceda prin „macroconcepte" masive, studentul trebuie tocmai să asculte conceptele, să vadă în ele fine loturi ascuțite și mobile.

Dacă conceptul desemnează o unealtă obiectivă, dezbaterea nu trebuie totuși să fie impersonală.

• *Ea organizează o reflecție personală.* Remarcile care urmează, expuse de membrul unui juriu, clarifică foarte bine natura uneia din preocupările majore în conducerea disertației filosofice: „A scrie o disertație, a te aventura într-un text sau a face o expunere constituie aici unul și același act, care poate fi calificat astfel: a lua cuvântul, a desfășura un discurs, a începe să vorbești. Un asemenea act a fost întotdeauna riscant, presupune ambiție și totuși nimeni nu poate renunța la el [...]. Ce este un subiect dacă nu această provocare la a fi, a apărea în singularitatea sa (ca autor al unui text) față cu o întrebare ea însăși autentic singulară pe care nici o tradiție nu o poate șterge sau ascunde [...]? A lua cuvântul înseamnă dintr-o dată o explicație cu tine însuți și, prin afirmarea unei asemenea explicații, înseamnă să te explici în raport cu ceilalți, în fața celorlalți [...]. Într-un cuvânt, o reflecție trebuie să fie semnată".

O disertație filosofică reprezintă, într-adevăr, discursul cuiva, un enunț în care un individ reflectează asupra unei întrebări: acesta trebuie să rămână el însuși și să conducă, de o manieră evident stăpânită, o reflecție personală și care nu aparține decât lui. Textul

său trebuie să fie personal și să apară ca o „luare de cuvânt". Să recurgi la Platon, Kant sau Hegel? Fără îndoială, dar integrându-i în cadrul unei dezvoltări libere și personale, al unui proiect filosofic, exersându-te, propriu-zis, fără sprijin magistral.

A lua astfel cuvântul nu înseamnă, totuși, a te abandona desfătărilor cu explorări amețitor narcisice. Nu trebuie să transformi dezbaterea în confesiune, ci să știi să faci referire la cel purtător de universalitate și sens. Persoana activă în discursul organizat care este disertația depășește infinit orice individualitate limitată.

• *Scopul ei este să determine problema pusă în introducere.* Cuvântare a unui subiect, disertația trece în mod liber de la enunțul inițial la problema formulată în toată rigoarea sa și încearcă să aducă acesteia din urmă o soluție nedogmatică. Așa cum notează un juriu de concurs, „corectorii nu așteaptă ca o problemă filosofică să fie rezolvată, ci ca ea să fie determinată". Dezbaterea urmărește să determine problema în cea mai mare profunzime a ei, nu să anuleze dificultățile unei întrebări sau probleme. În definitiv, dezvoltarea, departe de a fi arta de a te deroba reducând problemele la dificultăți iluzorii, desemnează o metodă a determinării și îmbogățirii progresive. Orice corector admite incertitudinile sau nedesăvârșirea unei analize, dacă sunt asumate ca atare.

Cum anume produce dezbaterea

Ea utilizează planul ca schemă dinamică a demersului. Pe această structură și schema reflexivă „se așază" conținutul dezbaterii, care dezvoltă strategiile planului, recurgând la diferite procedee: demonstrații, argumentări, explicitări ale conceptelor și exemple.

• *Demonstrațiile.* Demonstrația desemnează, în sens strict, operația mentală care stabilește adevărul unei propoziții în mod deductiv, asociind-o printr-o legătură necesară cu alte propoziții evidente sau deja demonstrate. Utilizarea acestui instrument nu este totdeauna posibilă: în demonstrația ca atare (cf. matematicile), semnele sunt într-adevăr lipsite de orice echivoc și regulile sunt explicitate în cadrul unor sisteme formalizate. Dezbaterea filosofică

nu se poate mula complet în forma demonstrativă (cf. *supra*, p. 66): în timp ce geometrul demonstrează totdeauna după un mod *a priori*, filosoful, deși se străduiește să stabilească pe cale deductivă anumite enunțuri, recurge în egală măsură la argumentare. Deducția corectă din punct de vedere formal se dovedește inseparabilă, în filosofie, de argumentare.

Înainte de a ajunge la nucleul argumentării, iată câteva exemple de procedee demonstrative. Perspectiva demonstrativă apare clar definită de Aristotel la începutul *Analiticii prime*: „Silogismul este o vorbire în care, dacă ceva a fost dat, altceva decât datul urmează cu necesitate din ceea ce a fost dat"*. Silogismul face deci parte din procedeele demonstrative și din „știința demonstrativă" despre care ne vorbește Aristotel. Am putea studia și schemele care operează în *Etica* lui Spinoza: ele sunt inspirate din deducția matematică (cf. analiza acestui demers, p. 106).

• *Argumentările*. Nu este vorba, în acest caz, de a deduce consecințele din premise, ci de „a provoca sau de a crește adeziunea unui auditor la tezele care sunt prezentate asentimentului său". (Ch. Perelman, *L'Empire rhétorique*, Vrin, p. 23.) Argumentarea se distinge deci profund de o demonstrație formal corectă și constituie, ca atare, unul din instrumentele dezbaterii. Totuși, a distinge argumentarea de demonstrația *a priori* nu înseamnă defel a o reduce pe cea dintâi la un joc. Orice argumentare trebuie să se refere la o probă, adică la un proces intelectual care stabilește adevărul aserțiunii. Cu alte cuvinte, argumentarea trebuie să fie probantă, ceea ce mulți studenți uită pe drum: argumentele lor se neagă ca atare și nu sunt totdeauna argumente! Să reținem aici câteva erori majore care pot dăuna activității riguroase de argumentare:

— A te referi la un autor a cărui doctrină este considerată ca normă a adevărului. Acest argument celebru poartă un nume, „argumentul autorității", și recurgerea la el nu are nimic filosofic. (De exemplu, tratați despre esența conștiinței, concepută de voi ca substanță gânditoare, intelect, rațiune etc. și vă referiți, în mod dogmatic, la *Meditațiile* lui Descartes.)

---

* Cf. Aristotel, *Analitica primă*, I, 1, 24b, în *Organon*, vol. II, trad. Mircea Florian, Editura Științifică, 1958, p. 6. (Nota trad.)

— A nu te situa în centrul problematicii unei doctrine sau unei teze pentru a le critica, de parcă enunțul propriei tale teze ar constitui o autentică punere sub semnul întrebării a doctrinei adverse! De exemplu, vă angajați în critica teoriei intelectualiste a percepției (Lagneau, Alain etc.). Nu enunțând propria voastră doctrină (fenomenologică sau de altă inspirație) puneți sub semnul întrebării teza intelectualistă, ci criticând-o pe aceasta din interior.

— A enunța fără să justifici, în mod dogmatic, fără măcar să te referi la o dovadă. Acest procedeu nefilosofic este frecvent în exercițiile filosofice.

— A pleca de la premise insuficient clarificate; a practica *petitio principii*.

— A confunda exemplele cu argumentarea. Nici un exemplu nu constituie o probă (cf. *infra*, p. .173).

— A practica un hermetism sau un ezoterism care dăunează preocupării privind argumentarea, a vorbi între „inițiați": excesul de hermetism constituie un obstacol în calea comunicării pe care o presupune orice argumentare; el distruge argumentarea, considerată ca discurs persuasiv care se adresează altuia.

— A practica o abstracție totală: gândirea cade atunci în gol și argumentarea se prăbușește. Este vorba de un procedeu foarte răspândit în rândul studenților de la D.E.U.G., „Prepa", C.A.P.E.S. și Agregație în filosofie.

Argumentarea – înlănțuire de considerații având a stabili o teză sau a o respinge – trebuie să fie probantă: cu toate că se deosebește de demonstrația *a priori*, ea reclamă un ansamblu de probe și procedee, dacă nu necesare, cel puțin verosimile și probabile. Astfel condusă, ea constituie unul din instrumentele de bază ale dezbaterii. Deși legătura logică nu este constrângătoare și concluzia nu poate apărea „invincibilă", această legătură logică trebuie să rămână un fir puternic.

• *Explicitările conceptelor.* Întrebuințarea oricărui termen ambiguu trebuie să prilejuiască o explicitare detaliată. Explicitându-și toate materialele conceptuale, rafinându-le, ajustându-le, studentul își îmbogățește, cu siguranță, dezbaterea filosofică (cf. *supra*, p. 140). Explicitarea conceptuală, condusă fără echivoc și ambiguitate, desemnează o parte integrantă a oricărei dezbateri filosofice serioase. Orice termen de bază cere o explicitare. Cum să întrebuințezi termenii

„fenomenologie" sau „transcendental" fără să-i explicitezi? Faptul de a spune clar și distinct ce conținut semantic precis vehiculează termenii sau conceptele constituie unul din instrumentele esențiale ale elaborării disertației filosofice.

Dar excesul de abstracție poate să dăuneze preocupării și efortului argumentative. Pentru a cuceri mintea cititorului vostru, trebuie, de asemenea, să acționați asupra sensibilității și imaginației sale cu ajutorul unor exemple bine alese și puțin numeroase.

• *Exemplele, recomandări ale juriilor de concurs.* Nu trebuie să se confunde exemplele cu argumentarea; acest enunț revine ca un laitmotiv în diferitele rapoarte asupra concursurilor, din care extragem: „Prea multe lucrări confundă argumentarea și ilustrarea: un exemplu, un citat, o reprezentare, oricât de pertinente și necesare ar fi, rămân ineficace dacă se mulțumesc să ilustreze un discurs și devin iritante dacă meritul lor constă în a se îngrămădi și a conta ca număr. Reamintim că o disertație este un exercițiu retoric de demonstrație și argumentare, și că, de aceea, exemplele sau referințele trebuie să aibă un caracter operatoriu de dezvoltare, de demonstrație, chiar de transformare a unei idei sau a unei teze. O ilustrare nu este deci suficientă câtă vreme nu face obiectul unui travaliu real al gândirii sau nu se înscrie în dinamica raționamentului".

Studentul poate în egală măsură să disprețuiască exemplul: multe rapoarte ale juriilor subliniază necesitatea recurgerii la ilustrarea concretă, care înseamnă că realul nu este uitat. „Dincolo de concepte și argumente, de referințe și analize, trebuie vizat mereu realul. Mulți candidați, studenți la înalte studii comerciale, raționează asupra dreptului de o manieră pur abstractă (prin abstract vrem să spunem verbal). Aproape că nu există în lucrări exemple precise de legi [...]; nu vorbim de alte principii ale dreptului, se plutește în abstracție (adică în imprecizie)."

Fără să disprețuiască vreodată exemplul, studentul de la D.E.U.G. și „Prepa" trebuie să-l pună în serviciul demonstrației și argumentației, al dinamicii retorice.

• *Exemplul: definiție și statut filosofic.* Ce desemnează un exemplu? Recursul la un fapt singular, la un caz particular, la un eveniment empiric (nongeneral). Acest recurs la cazul particular are o funcție retorică (deja subliniată p. 81) asupra căreia vom reveni în

paragraful următor. Să notăm însă, pe plan filosofic, statutul exemplului care, dacă permite consolidarea unei înlănțuiri retorice, nu trebuie în nici un caz să se substituie unei argumentații. Să confirme, să precizeze, să ilustreze un concept sau un discurs logic – aceasta este treaba exemplului, servitor al conceptului care trebuie să rămână stăpânul. Cu alte cuvinte, conceptul sau ideea permit judecarea exemplului, iar nu invers: intelectul e cel care comandă și, în această perspectivă, trebuie să limităm strict întrebuințarea exemplelor și să le concepem, pe cât posibil, ca subordonate vederilor intelectului. „Acesta și este unicul și marele folos al exemplelor: că fac mai ageră judecata. Căci, în ce privește exactitatea și precizia perspicacității inteligenței, ele de obicei mai curând dăunează, pentru că numai arareori satisfac adecvat condiția regulii (ca un *casus in terminis*) și, pe lângă aceasta, slăbesc deseori acea tensiune a intelectului necesară pentru a sesiza în toată suficiența lor regulile în generalitatea lor și independent de împrejurările particulare ale experienței, astfel încât sfârșesc prin a se obișnui să le folosească mai mult ca formule decât ca principii. Astfel, exemplele sunt cârjele judecății..." (Kant, *Critique de la raison pure**, P.U.F., p. 149.) În definitiv, piatra de încercare rezidă în ceea ce este *a priori*, în rațiune și în concept. Exemplul nu constituie nici o structură directoare a disertației, nici o șarpantă: el poate doar să sprijine o asercțiune. De aceea nu trebuie nici să înmulțim exemplele, nici să le considerăm în ele însele, făcând abstracție de argumentare. În primul caz, puzderia de exemple elimină analiza propriu filosofică – conceptuală, adică, și riguroasă. În al doilea caz, interesul acordat faptului singular menține gândirea în contingent, chiar anecdotic. Metoda cea bună constă în a analiza un exemplu sau un număr foarte redus de exemple pentru a întări argumentația.

• *Funcția exemplului, sprijin pentru imaginație; exemplul la Sartre.* Ce rol joacă exemplul? El ilustrează ceea ce argumentația a probat sau va proba. El tinde să întărească convingerea, să lumineze, în mod privilegiat, ceea ce constituie obiectul demonstrației sau argumentației, și nu trebuie să se substituie acestora. La Sartre, în

* Cf. Kant, *Critica rațiunii pure*, trad. Nicolae Bagdasar, Elena Moisuc, Editura Științifică, 1969, p. 167. (Nota trad.)

particular, examinarea cazului concret care ilustrează demersul teoretic apare elocventă și semnificativă. Acest gânditor a știut să îmbogățească și să adâncească la maximum exemplul, pentru a concretiza conceptul: „rea-credință", „neantizare" – tot atâtea expresii sau concepte pe care Sartre le-a definit, precizat și, în același timp, clarificat prin exemple care vorbesc viguros imaginației noastre. Studenții pot să mediteze asupra metodei lui Sartre, care le poate servi drept ghid al reflecției.

Reaua-credință desemnează actul prin care instituim transcendența noastră (libertatea noastră, puterea noastră de depășire) ca facticitate (caracter a ceea ce nu este decât un fapt) și facticitatea noastră ca transcendență. Sfâșiat de aceste două planuri, omul le confundă și îl trăiește pe fiecare după modul celuilalt. Descrierile unor „cazuri" de rea-credință – de acea mințire de sine – și, în particular, cel al „tinerei cochete" ilustrează definițiile teoretice. Atunci când partenerul său îi ia mâna, tânăra o abandonează, dar nu-și dă seama că o abandonează, afirmând facticitatea ca fiind transcendența și invers: „Ea își antrenează interlocutorul până în zonele cele mai elevate ale speculației sentimentale, vorbește despre viață, despre viața sa, se arată sub aspectul ei esențial: o persoană, o conștiință. Și în acest răstimp, divorțul dintre trup și suflet este deplin; mâna odihnește inertă între mâinile calde ale partenerului său: nici consimțitoare, nici rezistentă – un lucru". (Sartre, *L'Être et le néant*, „Tel", Gallimard, pp. 91–92.)

„Neantizarea" desemnează, la Sartre, operația prin care elimini din lumea ta intențională sau irealizezi anumite sectoare, considerându-le ca și cum n-ar exista: le tratezi ca și cum nu contează.

Exemplul oferă acestei definiții o ilustrare concretă care vorbește imaginației noastre: „neantizarea" joacă un rol important în conștiința celui care caută un prieten cu care și-a dat întâlnire, într-o cafenea. Prietenul nu este prezent la întâlnire și conștiința spectatorului neantizează: „Atunci când intru în acea cafenea ca să-l caut pe Pierre, se realizează o organizare sintetică a tuturor obiectelor din cafenea ca fond pe care Pierre este dat ca trebuind să apară. Și această organizare a cafenelei ca fond este o primă neantizare [...]. Pierre lipsește [...]. Această formă care se insinuează constant între privirea mea și obiectele solide și reale din cafenea este tocmai o dispariție

perpetuă, este Pierre care se înalță ca neant pe fondul neantizării cafenelei". (*Op. cit.*, pp. 44–45.)

În aceste două cazuri (rea-credință, neantizare), exemplul nu constituie o bază de raționament, nu reprezintă o înlocuire a deductivului sau a argumentării cu ceva empiric, ci desemnează o reprezentare concretă care permite a evita pura abstracție sau verbalismul, a controla, într-un domeniu particular al analizei, legitimitatea unei expresii sau a unei noțiuni.

• *„Cazul particular" sau exemplul ilustrează sau întărește o argumentare care procedează prin analiza de concepte, argumentare căreia nici un exemplu nu i se poate substitui.* El confirmă, grație preocupării pentru analiza existențială concretă pe care o manifestă, valoarea și justețea dezvoltării abstracte și conceptuale. Exemplele nu trebuie să fie anecdotice, ci semnificative și „exemplare", cu alte cuvinte, ele trebuie să depășească domeniul particular și contingent și să se ridice până la un model universal. Considerat sub acest unghi (ca formă concretă ce poate interesa orice individ, indiferent de natura lui), exemplul constituie o pavăză împotriva unei abstracții lipsite de intuiție. Există deci o bună folosire a exemplului.

Concluzia

Dacă introducerea schițează strategia și problematizează, concluziei îi revine sarcina de a încheia dezbaterea. Introducerea ne sugera un itinerar; concluzia semnalează că drumul schițat a fost parcurs, că dezbaterea angajată o dată cu introducerea a fost dusă până la capăt. Concluzia, concisă, oferă deci un răspuns la întrebarea implicită sau explicită conținută în titlu, și, de asemenea, o „soluție" (nedogmatică) la problema ridicată în introducere; în consecință, ea pune capăt discuției și dezbaterii. Concluzia nu se poate confunda cu un simplu rezumat: ea corespunde, într-o mult mai mare măsură, unei puneri la punct dinamice și unui bilanț reflexiv, bilanț care – ca și introducerea – trebuie să se ferească de orice clișeu sau truism, de orice generalitate sau platitudine.

Ce nu este concluzia	**Ce desemnează concluzia**
O afirmație generală și vagă.	Un enunț precis și determinat în raport cu problema ridicată în introducere.
Un clișeu, un loc comun, un enunț stereotip.	Un răspuns deschis, adecvat, marcat de trăsături originale.
Un rezumat sec.	O punere la punct dinamică.
Un răspuns imuabil și dogmatic la problemă.	Un bilanț reflexiv care știe să conserve problema până și în soluția ei.
Trimitere indefinită la alte probleme sau teorii.	Un ansamblu concis și concentrat care știe să limiteze dezbaterea fără să o deschidă indefinit. În unele cazuri, o deschidere la o problemă sau la un element de reflecție limitat și circumscris.

Redactarea și exprimarea

O exigență a juriilor

La capătul acestui itinerar, să nu neglijăm problema exprimării, a prezentării și redactării, pe care o reflectă multe cerințe ale juriilor. Iată câteva extrase din rapoartele lor:

„Nivelul gramatical global și nivelul sintetic lasă de dorit. Reamintim [...] în încheiere că această probă zisă de cultură necesită în același timp o mânuire corectă a limbii, o cultură literară suficientă și o cultură filosofică de bază."

„[Juriul] nu consideră că este de prisos să reamintească faptul că organizarea de ansamblu a unei lucrări, compunerea succesivă a paragrafelor sunt semnificative în privința ordinii logice necesare gândirii și că o bună stăpânire a ortografiei și sintaxei ușurează elaborarea ei."

„Multe neologisme inutile («a genera», «a optimiza», «a iniția», în sens de a începe etc.), expresii dezinvolte (cutare ipoteză este

«excitantă», omul în starea de natură este «nul»), incorectitudini gramaticale și greșeli de ortografie de tot felul se remarcă până și în cele mai bune lucrări. Avem dreptul să cerem ca vocabularul filosofic să fie convenabil ortografiat, ca numele filosofilor să nu fie pocite și ca transcrierile din greacă să se conformeze uzajului."

Câteva reguli de redactare și exprimare

Punerea la punct a exprimării și chiar a prezentării desemnează, așadar, nu o prelungire anecdotică sau neesențială, ci o parte constitutivă a metodei, a căii de acces la stăpânirea reflecției. O exprimare sau o redactare stângace pot distruge literalmente calitatea unui exercițiu filosofic. Și asta dintr-un motiv care ține de raportul dialectic între interior – conținutul intelectual – și exterior – forma însăși care organizează gândirea. Ambele au același conținut. Așa cum este forma exercițiului filosofic, așa este el în esența sa. Pentru a unifica forma și conținutul, trebuie să respectăm câteva reguli simple. Acestea sunt:

• *Adoptați un stil simplu și clar.* Calitățile fundamentale ale stilului sunt simplitatea, puritatea unei forme lipsite de artificii. Scrieți simplu, așa cum o cer atâtea jurii de concurs. Citățm dintr-un raport: „Este de regretat, în unele lucrări, un limbaj pretențios, împrumutat de la jargoane la modă și care, departe de a ascunde sărăcia ideilor prezentate, tinde invariabil să o facă mai strigătoare".

Se va evita deci orice recurs la un stil prețios sau fals hermetic și marcat de o spoială culturală mai mult sau mai puțin țipătoare. Vor fi preferate o formă simplă, un stil lipsit de „manierism", un vocabular precis, adaptat, în perfectă adecvare cu obiectul exprimat. Se va opta pentru simplitatea unui limbaj clar, care comportă, uneori, formule nete și percutante.

A diserta, a face o disertație filosofică

Ce nu înseamnă așa ceva	*Ce anume înseamnă*
Să te debarasezi rapid de subiect, pentru a face din el un „cvasitext".	Să efectuezi o lectură atentă a subiectului, să citești enunțul cu foarte multă atenție, pentru a înțelege bine subiectul.

Să procedezi doar la un studiu analitic al termenilor care figurează în titlu, care atomizează enunțul.	Să te consacri în mod sistematic cuvintelor-cheie, pentru a sesiza multiplicitatea semnificațiilor lor și a le transforma cu adevărat în concepte, să înțelegi interacțiunile acestor cuvinte-cheie: termenii și relațiile lor.
Să respingi, în mod arbitrar, anumiți termeni.	Să analizezi cu precizie toți termenii, fără a respinge nimic, chiar dacă îi privilegiezi pe unii dintre ei.
Să te folosești neclar și vag de concepte sau termeni.	Să operezi după definiții precise și riguroase, respingând orice utilizare prea slabă a conceptelor, orice imprecizie conceptuală.
Să stabilești definiții dogmatice, închise, îngrădite.	Să menții definiții deschise care pot fi remaniate și „reelaborate" în cursul discuției.
Să te angajezi, precipitat și ardent, într-o direcție de cercetare, după o lectură superficială a titlului.	Să elucidezi cum se cuvine și să precizezi sensul titlului, pentru evitarea oricărui contrasens: operând cu atenție și concentrare.
Să pui între paranteze sau să ocultezi problema și miza.	Să formulezi problema și să-i pui în evidență miza.
Să operezi fără strategie și fără idee interogativă și directoare.	Să institui, încă din introducere, o problematică.
Să anulezi dificultățile sau aporiile, să te debarasezi de ele prin jocuri de cuvinte, să reduci problematica la o artă a derobării.	Să te străduiești să determini problema de-a lungul întregii discuții.
Să polemizezi, să împarți elogii sau blamuri, să aduci invective, să tranșezi cu autoritate, raționând sumar.	Să procedezi după o reflecție logică riguroasă, totodată obiectivă și personală, asumând incertitudinile posibile.

Să faci paradă de rezumate ale unor doctrine.	Să integrezi cunoștințele în sânul unei strategii reflexive personale.
Să acumulezi empiric datele și informațiile.	Să pui de la început în mișcare „travaliul conceptului".
Să procedezi la întâmplare, să revii, fără ordine veritabilă; să treci brutal de la o întrebare la alta, fără tranziție.	Să construiești și să compui cu rigoare. Să elaborezi tranziții care fac posibilă trecerea de la o idee la alta, astfel încât să desprinzi o ordine veritabilă.

• *Respectați legea comunicării.* După cum am văzut, disertația constituie un exercițiu de comunicare, și aceasta nu trebuie întreruptă niciodată. În acest scop, este bine să reamintim câteva precepte majore:

— Scrieți citeț: trebuie ca ceea ce solicită atenția cititorului vostru să fie expunerea ideilor voastre. Atenția cititorului nu trebuie să fie acaparată de un fastidios și chinuitor exercițiu de descifrare, care ar bruia percepția expunerii și, uneori, cursul ideilor voastre.

— Nu ezitați să schițați în introducere linia directoare a strategiei voastre demonstrative, firul conducător al demersului vostru reflexiv. Această schiță îl va ajuta într-o foarte mare măsură pe corector să se orienteze într-un demers care, pentru el, nu are nimic evident (cf. *supra*, p. 164).

— Folosiți toate semnele de punctuație. Ele constituie respirația gândirii voastre. Departe de a fi anecdotică, punctuația desemnează un sistem de semne care servesc la indicarea diviziunilor unui text, la notarea unor raporturi sintactice sau a unor nuanțe. Care sunt semnele de punctuație? Punctul, punctul și virgula, semnul de întrebare, semnul exclamării, virgula etc. Trebuie reamintit că punctul marchează sfârșitul frazei, că două puncte anunță o explicație sau o analiză care clarifică dezvoltările anterioare? Această „respirație", aceste elemente semnificative ne îngăduie – întrebuințate cu bună știință – să atragem atenția asupra punctelor esențiale. Punctuația face vizibilă viața unui text: mișcarea și dinamismul său.

Lucrarea lui Jacques Drillon *Traité de la ponctuation française* („Tell", Gallimard) se ocupă de sensul punctuației care reglează limba. Ce înseamnă a pune semne de punctuație? Oare nu a gândi

echilibrat, după o organizare și un ritm? Punctuația operează potrivit unor reguli; ea ne învață supunerea la regulă, ca și plăcerea unui discurs organizat după o ordine și un ritm, căci „gândirea ca ființă se instalează în virgula cea mai modestă". În absența semnelor de punctuație, ce mai rămâne? Un pseudolimbaj, nici întru totul imagine, nici întru totul concept. Codificată în secolul al XIX-lea, punctuația face parte de-acum din cultura noastră. Nu există, fără ea, nici limbaj, nici gândire, nici comunicare.

— Redactați, de preferință, fraze scurte. Stăpânirea frazei interminabile se dovedește, de fapt, foarte delicată. Riscul de a-ți îneca ideile sau de a le rătăci într-un proces care nu se sfârșește este mare. Din punct de vedere retoric, fraza lungă obosește în general atenția cititorului, care se străduiește să se supună meandrelor unei gândiri și nu reușește întotdeauna. Retorica și efectele sale sunt aici trădate, înfrânte datorită oboselii sau plictiselii.

• *Puneți în evidență structura lucrării și înaintarea gândirii.* Mijlocul cel mai vădit pentru a pune în evidență structura lucrării ar consta, fără îndoială, în a intitula fiecare din părțile esențiale ale demonstrației, ceea ce vom și face (cf. *infra*, p. 184 și urm.) cu ocazia redactării câtorva exerciții. Dar tradiția universitară respinge acest procedeu. Va trebui deci să utilizați un artificiu clasic de separație, lăsând două sau trei rânduri albe, pentru a marca trecerea de la o parte la alta.

• *Detașați argumentele și subliniați înlănțuirea lor.* În cadrul părților principale, detașați argumentele scriind de la capăt îndată ce abordați un argument nou, și chiar consecința foarte importantă a unui argument. Trebuie subliniat pericolul disertației prea compacte – bloc impenetrabil, fără aerisire.

Aveți grijă să puneți în evidență în același timp înaintarea și înlănțuirea raționamentului. Aveți la dispoziție o puzderie de expresii și cuvinte ce corespund tot atâtor legături logice și permit a sublinia articulările reflecției. Învățați să folosiți cu bună știință conjuncții pentru a marca ritmul gândirii, „căci", „or", „deci". Acești termeni specializați vă permit să subliniați cu claritate trecerile de la un argument la altul, de la un argument la o consecință etc. Reflectați deci cu grijă asupra termenilor gramaticali care exprimă relațiile între

idei. Așa cum punctuația nu are nimic anecdotic, la fel acești termeni esențiali structurează limbajul.

Pentru a pune bine în relief înlănțuirea raționamentelor și tranzacțiile critice ale argumentării, aveți la dispoziție și alte procedee retorice, în special câteva formule scurte, câteva enunțuri concentrate, care par adaptate operației de a desprinde argumentele și a face vizibilă legătura lor. Corectorul se află atunci în fața unei organizări structurate care îi ușurează judecata și permite o notare mai eficace:

— Aceasta este argumentarea propusă...
— Iată obiecțiile posibile la teză...
— Iată presupozițiile sau postulatele acestei doctrine...
— Acestea sunt consecințele analizei...

Este vorba de a sublinia, prin intermediul expresiilor gramaticale sau al formulelor, un demers logic, demers solidar cu reflecția filosofică.

• *Dimensiunile disertației și echilibrul său.* În primul rând evitați cele două extreme: analiza microscopică și „romanul-fluviu". Redusă la structura detaliată, disertația încetează să existe ca atare și nu poate exprima nici cultura, nici capacitatea voastră de a organiza o autentică reflecție. Dar puține disertații din învățământul superior sunt prea scurte. Majoritatea cad în excesul invers: sunt de tip „fluviu interminabil", cu logoree și „umplutură". În consecință, gândirea studentului se îneacă în această curgere greu de stăpânit și care, în plus, îl indispune pe corector. Învățați deci să redactați lucrări îndeajuns de scurte sau, cel puțin, adoptați măsura cea bună: disertația voastră va avea între patru și opt pagini (format mare). Uneori, chiar, ea nu va depăși cinci pagini (cf. *infra*, ultima recomandare a juriului reținută în acest capitol). Atunci când normele ating douăzeci sau chiar treizeci de pagini (ceea ce se întâmplă la unele concursuri!), „justa măsură" este încălcată și doar cu totul excepțional se va obține o notă bună la probele de D.E.U.G., licențe sau diverse concursuri din învățământul superior.

Trebuie însă respectat și echilibrul diferitelor părți. Există, într-adevăr, o economie globală a disertației, o organizare a diverselor elemente care trebuie neapărat să vă rețină atenția în cursul redactării. Reflectați bine la felul în care sunt distribuite aceste părți, orice dezechilibru dăunând nu doar logicii ansamblului, ci și forței sale retorice. Vegheați deci cu grijă la un echilibru convenabil al părților

principale. Sintezele, în special, cer o dezvoltare suficientă: fie că este vorba de o dezvoltare progresivă sau sintetică, dezbaterea și argumentarea trebuie, în acest ultim moment, să devină dense și pline, să culeagă toată bogăția dezvoltării anterioare. O sinteză prea sumară ar da impresia unei lucrări care se termină precipitat sau „în coadă de pește"...

Aceste reguli apar într-atât de fundamentale, încât unele jurii de concurs menționează penalizarea posibilă. Extragem dintr-un raport: „Disertația ar trebui să fie precisă și concisă. Ea n-ar trebui să depășească patru-cinci pagini, depășirile având a se justifica printr-o calitate excepțională. Nota va ține seamă de prezentare, de stil, de corectitudinea limbii și de ortografie. Dincolo de cinci greșeli de ortografie și sintaxă, va exista o penalizare automată și progresivă".

11. Exemple de pregătire și redactare

Cele trei exemple de disertație tratate în acest capitol nu trebuie să fie privite ca paradigme, ci ca exerciții în care este explicitată metoda. Titlurile acestor exerciții au fost indicate în capitolul 9. Fiecare exercițiu este precedat de pregătirea sa, condusă potrivit „modului de întrebuințare" prezentat la sfârșitul capitolului citat (pp. 158–159), „mod de întrebuințare" care condensează întreaga metodă a pregătirii. Pentru fiecare redactare, structurile logice folosite și explicitate în cursul pregătirii figurează în coloana din dreapta.

Primul exemplu

— Subiect: „Pot exista adevăruri parțiale?"

Pregătire

Disertația care tratează acest subiect, pregătit pas cu pas (cf. cap. 9), corespunde problemei numărul 1: Pot exista judecăți în același timp adevărate și false?

Disertație redactată

Introducere

Subiectul este formulat ca întrebare. Interogația se referă la posibilitatea și legitimitatea („pot") existenței unor adevăruri parțiale. Dintr-o dată, doi termeni sunt deci juxtapuși și, în același timp, puși în chestiune în sânul acestei juxtapuneri: cel de adevăr și, respectiv, adjectivul „parțial". Adevărul, dacă încercăm să-i oferim un prim concept, desemnează acel ceva căruia spiritul trebuie să-i dea asentimentul său, ca urmare a unui raport de conformitate cu obiectul gândirii. Or, acest tip de cunoștință, conformă realului, este alăturat aici termenului „parțial". Ce semnifică acest adjectiv? Este parțial ceea ce nu constituie decât o parte dintr-un întreg, ceea ce este fragmentar, ceea ce nu privește un ansamblu, dar și ceea ce nu există decât în parte. Dintr-o dată, „parțial" apare, deci, fie ca „fragmentar", fie ca „incomplet". Oricare ar fi sensul considerat, am nota nuanța ușor peiorativă a termenului și opoziția a ceea ce este parțial cu ceea ce este complet, întreg, global sau integral, ca și cum aceste diferite calificative ar lăsa să se întrevadă o anumită plenitudine care se opune limitației parțialului. Întrebarea pusă nu apare deci deloc inocentă.

Sensul termenilor și al formulării subiectului.

„Adevărul", adecvare și conformitate.

„Parțial", adică fragmentar sau incomplet.

În definitiv, titlul pune această întrebare: este oare posibil să existe cunoștințe conforme realului și care, totuși, se referă numai la o parte sau la un fragment, iar nu la un ansamblu? Un răspuns pozitiv la această întrebare este cu atât mai problematic cu cât parțialul sugerează incompletul, chiar și parțialitatea. (Se vorbește astfel despre o informație parțială sau de partea cuiva.) În definitiv, titlul semnifică, mai profund: pot să existe adevăruri care se sustrag universalului? Articolul nehotărât sugerează, de fapt, ideea unei pluralități de adevăruri, în opoziție cu un adevăr universal, unitar și total.

Sensul subiectului.

Titlul angajează într-o chestionare: expresia „adevăruri parțiale" nu conduce oare la un enunț contradictoriu, pentru că desemnează în același timp conformitatea și nonconformitatea gândirii cu obiectul său? Or, asta nu înseamnă că există judecăți în același timp adevărate și false. Aceasta este problema.

Chestionare și problemă.

În consecință, nu suntem puși în situația de a încăica principiul de contradicție? Este așa ceva posibil și legitim? Apare astfel miza; suntem angajați într-o problemă a cărei miză este evidentă: oare nu principiul de noncontradicție este pus sub semnul întrebării în problemă? De aceea, ceva fundamental apare aici a fi în joc, întrucât privește un principiu care comandă însăși gândirea noastră. Miză.

I. *Pot să existe adevăruri parțiale (teză)*

Totuși, în pofida dificultăților sugerate de enunț, existența *unor adevăruri fragmentare*, care nu se referă decât la o parte din întreg, nu pare defel a trebui să fie realmente bănuită. Existența unor adevăruri nonuniversale pare a putea fi legitim admisă și acceptată ca atare. „Părțile" cărora le pot da asentimentul, fragmentele din experiența mea care apar satisfăcătoare ar corespunde fie unei intuiții sensibile directe, fie unei trăiri individuale și subiective, fie unei înțelegeri prin concepte izolate. Posibilitatea unor adevăruri nonuniversale, concepute în mai multe forme.

Să examinăm aceste trei cazuri. Se pare atunci că am accede la o cunoaștere reală și adevărată și, în același timp, parțială: intuiția sensibilă, trăirea subiectivă sau decuparea intelectului abstract ar constitui tot atâtea adevăruri izolate, într-un fel, și, totuși, absolut reale și existente. Remarcă: acest prim paragraf anunță idei și etape ale acestei prime părți.

Intuiția sensibilă directă pare, desigur, a reprezenta o formă de adevăr. Atunci când simțim prin văz și auz, *când avem senzații precum cele de cald și frig, de dulce* și amar, aceste senzații nemijlocite par a trebui să fie calificate drept adevărate. Așa îmi apar lucrurile, așa sunt ele pentru mine și așa sunt în realitate. Astfel sofiștii identificau adevărul și intuiția sensibilă directă. Senzația, ca știință, ar avea întotdeauna un obiect real și nu ar fi susceptibilă de eroare: senzațiile noastre ar fi adevărate pentru noi. În definitiv, adevărul ar fi ceea ce vedem și auzim și, reciproc, senzațiile nemijlocite ar fi mereu adevărate. Căldură, uscăciune, dulceață sunt tot atâtea adevăruri pe cât de parțiale pe atât de incontestabile, tot atâtea adevăruri în mișcare, dinamice și evanescente. Intuiția sensibilă ca adevăr parțial.

Dar trăirea și singularitatea, considerate ca țâșnire existențială și interioritate a subiectului individual, nu pot Țâșnirea existențială și trăirea.

oare să reprezinte în egală măsură adevăruri parțiale, subiective și, totuși, incontestabile? Subiectivitatea existenței poate apărea ca un adevăr. Particularitatea concretă a ființei noastre individuale desemnează atunci itinerarul nostru, drumul nostru, drum adevărat și autentic. Eu sunt un existent angajat în lume, care desenează un anumit câmp de posibile: această ireductibilă singularitate și această existență explodată desemnează tot atâtea forme de adevăr. Nu mai este vorba aici de intuiția sensibilă concretă, ci de drumul spiritual al omului. Kierkegaard, bunăoară, clamează fără încetare că subiectivitatea autentică este adevărul, că existența, religioasă mai ales, este ancorarea în care persoana se descoperă și în care un adevăr se întrupează. Or, este vorba aici de un adevăr parțial, care aparține doar unui individ, de un adevăr nonuniversal. În opoziție cu un adevăr comun, de drept, tuturor spiritelor, se schițează itinerarii ale adevărului, adevăruri discontinue, cele ale existenților singulari. În consecință, par posibile adevăruri nonuniversale.

Dar cunoașterea sensibilă nemijlocită și țâșnirea itinerariilor concrete nu sunt singurele forme de „adevăruri parțiale" chemate la existență. Ne putem referi și la decuparea intelectului abstract, producător de concepte care operează analitic și constituie tot atâtea adevăruri separate. De ce n-am atinge, efectiv, un adevăr prin intermediul unor concepte izolate? Facultatea judecării încearcă să ordoneze experiența cu concepte sau categorii, permițând decuparea realului și a materiei fenomenale. Conceptul divide, decupează, este un instrument care îmi permite să „silabisesc" fenomene. Produs al intelectului analitic, el pare a conduce la „adevăruri parțiale", adică la fragmente ale realului. Fără îndoială, el leagă senzațiile în serii și oferă o anumită unitate sintetică, dar, totuși, rămâne încă străin de totalitatea rațiunii. Cu conceptul, ne situăm încă la nivelul „adevărurilor parțiale".

Adevărurile conceptelor izolate.

Așadar, cu intuiția sensibilă concretă, cu trăirea subiectivă a existenței și cu decuparea intelectului abstract, se pare că putem să vorbim despre adevăruri parțiale și să afirmăm existența lor.

Bilanț: există adevăruri parțiale.

Este totuşi problematică ideea că pot exista adevăruri separate de ansamblu. Conformitatea cu realul este aici nesigură şi fragilă: este oare legitim să concepem că enunţuri referitoare la raporturi de conformitate între cunoaşterea noastră şi obiectul vizat de ea sunt, totuşi, fragmentare?

Tranziţie: punerea sub semnul întrebării a legitimităţii adevărurilor parţiale.

II *Adevărul este întregul (antiteză)*

Dacă în adevărurile parţiale sesizăm numai o conformitate cu realul fragilă şi nesigură, pare legitim să ne întoarcem la întreg, susceptibil, poate, să ne aducă adevărul căutat. Să reexaminăm, sub acest nou unghi, adevărul sensibil, trăirea subiectivă şi adevărul adus de concept.

Să reluăm ideea unei intuiţii directe a sensibilului, intuiţie nemijlocită şi concretă, senzaţie parţială. Este vorba aici de o „certitudine nemijlocită", care apare, în conţinutul său concret, de un foarte mare adevăr şi de o foarte mare bogăţie. Dar pot eu atunci să vorbesc despre un adevăr parţial? Trebuie să nuanţez această afirmaţie. În realitate, această certitudine sensibilă nemijlocită nu comportă adevăr efectiv. Incomunicabilă, la limită chiar intraductibilă în limbaj, ea se sustrage oricărui criteriu universal şi se distruge, astfel, ca adevăr.

Adevărul sensibil nemijlocit trebuie să fie raportat la întreg;

În cele din urmă ea se dovedeşte a fi pură vacuitate sau simplă confuzie. Pură vacuitate? Cum bine a arătat Hegel, cunoaşterea nemijlocită nici nu se poate pune pe sine la probă, ea reprezintă o profunzime care este tot ce există mai superficial şi, în consecinţă, nu este propriu-zis un „adevăr", ci pur şi simplu noaptea în care toate vacile sunt negre. Simplă confuzie? Putem efectiv să examinăm nemijlocirea „parţială" sub un alt unghi, ca pe o calitate sensibilă şi închipuire a trupului nostru. Or, această închipuire, în afara ordinii globale a realului, prezintă cea mai mare confuzie. Pot eu să vorbesc, în această perspectivă, de adevăruri parţiale legate de imaginaţie? Aceste adevăruri, parţiale şi fragmentare, fără să fie complet false, sunt legate de ignorarea realităţilor veritabile, a înlănţuirii totale şi reale a cauzelor. Există „un pic de adevăr", desigur, în această reprezentare imaginativă, dar atât de puţin! Cu alte

în sine, el este superficial şi vid (Hegel)

cuvinte, adevărul autentic se raportează la întreg. Așadar, nu pot exista adevăruri sensibile parțiale ca atare. Pentru a trece de la reprezentarea parțială la judecata adevărată, trebuie să ne îndreptăm spre totalitate: toate reprezentările, considerate în raportul lor cu totalitatea, corespund obiectului lor și sunt atunci adevărate.

și trebuie să fie legat de o înlănțuire globală.

Astfel, certitudinea sensibilă nemijlocită și parțială este vacuitate și confuzie: ea nu dobândește sens și adevăr decât în raportul său cu întregul.
Dar s-ar putea face aceeași demonstrație în legătură cu trăirea interioară, individuală și parțială: ce înseamnă adevărul parțial al subiectului în maxima lui singularitate? Această cercetare este în cele din urmă pură abstracție dacă este ruptă de ansamblul lucrurilor, de cercul realului. Din acest punct de vedere, Hegel are dreptate împotriva lui Kierkegaard: trăirea subiectivă, asemeni nemijlocirii sensibile, este iluzorie, vis trecător, licăriri vane și inconsistente. Trăirea desemnează o cunoștință care nu se poate pune pe sine la probă. Nu, nu există adevăruri parțiale, căci adevărul este întregul, cercul efectiv real al totalității concrete.

Bilanț privind critica efectuată: trăirea nemijlocită trebuie să fie raportată la un ansamblu.

Temă care se referă la critica kierkegaardiană a sistemului (Post-scriptum *la Fărâme filosofice*).

În sfârșit, decuparea intelectului abstract nu aduce mai mult adevăr. Conceptul izolat, care operează în mod parțial, rămâne, prin natura lui, la nivelul abstracției pure. Conceptul, care consideră lucrurile ca relativ izolate, al cărui unghi de vedere este parțial, nu depășește determinațiile abstracte și nu ajunge la concretul veritabil. Pentru a-l atinge pe acesta din urmă, trebuie să depășim stadiul intelectului „analitic" și să ajungem la rațiunea (sintetică). În acest moment, separațiile și opozițiile sunt depășite și se integrează într-un ansamblu clarificator, total și necesar. Aceasta este mișcarea rațiunii unificatoare, în opoziție cu intelectul care decupează lucrurile în mod parțial și fragmentar.

În sfârșit, adevărul parțial al conceptului cheamă sinteza rațiunii.

Așadar, nu există propriu-zis adevăruri parțiale: structura întregului e cea care aduce adevărul, la toate nivelurile, al sensibilului, al trăirii, al conceptului. „Numai ca

Bilanț: adevărul este întregul.

știință sau ca sistem cunoașterea este efectiv reală și numai astfel poate fi ea reprezentată" (Hegel). Adevărul este întregul, rezultatul, ceea ce sunt lucrurile în unitatea lor. Împotriva ideii unor adevăruri parțiale, separate, fragmentare, apare ideea unui adevăr conceput ca ansamblu și totalitate. Adevărul parțial este o iluzie, în opoziție cu totalitatea, singurul adevăr concret și deplin. Adevărul se identifică deci cu întregul. Cât despre adevărurile parțiale, despre segmentele singulare, ele nu pot semnifica decât iluzii sau erori.

Această concepție nu prea este totuși satisfăcătoare pentru spirit. Cum se poate obține adevăr (global) cu părți declarate false? Există aici o contradicție care conduce la o nouă analiză. Este realmente legitim să considerăm simultan întregul și părțile sale, după o modalitate închisă, în timp ce acest întreg este, fundamental, un proces dinamic, o totalizare în curs, mereu deschisă?

Tranziție: o contradicție puțin satisfăcătoare.

III *Sinteză*

Dacă este nelegitim să considerăm întregul și părțile sale de o manieră închisă și încheiată, poate că o totalizare dinamică ne-ar aduce sinteza căutată: de fapt, realitatea este deschisă și mobilă, și noi trebuie să ținem seama de acest dinamism și de această deschidere.

Dacă teza încearcă să salveze posibilitatea și legitimitatea adevărurilor parțiale, ea conduce, totuși, la un impas: atomizate, fragmentate, acestea din urmă încetează de a fi „adevărate", pentru că atunci totul este adevărat și, prin aceasta, totul se dovedește nesigur. În această „diminuare ontologică", adevărurile parțiale dispar ca adevăruri. Dar, cu antiteza, posibilitatea și legitimitatea adevărurilor parțiale par în egală măsură compromise: nu se șterg ele în fața Sistemului și a Întregului? Tratate în sânul Sistemului, certitudinea sensibilă nemijlocită și subiectivitatea devin momente ale spiritului obiectiv, determinații pure și simple ale ansamblului. În ambele cazuri, legitimitatea adevărurilor parțiale, și mai mult decât posibilitatea lor, pare în mod radical pusă în discuție.

Atât teza cât și antiteza pun sub semnul întrebării legitimitatea adevărurilor parțiale.

În consecință, un alt concept pare a fi necesar pentru a saiva adevărurile parțiale.

Mișcarea spirituală autentică: o integrare posibilă a adevărurilor parțiale în sânul unui proces.

De aceea trebuie să nuanțăm, chiar să transformăm teza după care orice adevăr parțial nu dobândește sens și legitimitate reală decât în sânul unui ansamblu și al unui sistem, al unui întreg organic, în care el dispare ca atare. Trebuie ținut seama aici nu atât de un ansamblu care constituie un întreg organic cât de o mișcare globală de totalizare indefinită. Să distingem între totalitate și totalizare. Dacă trebuie să existe ceva care să facă posibil și legitim un adevăr parțial, acesta nu poate fi decât un act permanent de unificare spirituală, iar nu o totalitate (imuabilă). Să nu confundăm aceste concepte de totalitate și totalizare, ireductibile unul la celălalt. „Totalitatea se definește ca o existență care, radical distinctă de suma părților sale, se regăsește întreagă – într-o formă sau alta – în fiecare parte [...]. Dar această realitate fiind, prin ipoteză, făcută [...], nu poate exista decât în imaginar [...]. Statutul ontologic pe care îl reclamă prin însăși definiția sa este cel al în-sine-lui sau, dacă vreți, al inertului." (Sartre, *Critique de la raison dialectique*, Gallimard, vol. I, p. 138). Inerția în-sine-lui macină această unitate pasivă și imuabilă, unitate inertă care, în consecință, distruge adevărurile parțiale. Așa se întâmplă în cazul sistemului sau totalității hegeliene, în opoziție cu o unificare în curs, cu o activitate de sinteză care unifică parcele și le conferă *sens* și *unitate*. Totalității i se opune deci activitatea sintetică totalizatoare care face din fiecare parcelă de adevăr o manifestare vie a ansamblului. Nedreptatea lui Hegel nu ar fi, în definitiv, aceea de a fi imobilizat procesul spiritual, pentru a ajunge la Știința absolută? Visând să constituie Sistemul definitiv care dă sens și transparență adevărurilor parțiale de *acum înainte* dizolvate în el, „încheind" filosofia, Hegel s-a înșelat profund. De aceea, ideii unei gândiri închise și totalitare (care distruge adevăruri parțiale) trebuie să-i substituim ideea unei mișcări totalizante, niciodată încheiată sau închisă, în care fiecare adevăr parțial își regăsește *atunci sensul și viața*.

Pot exista adevăruri parțiale? Fără îndoială, dar ele își regăsesc, în consecință, un nou statut: sustrăgându-se

fragmentării absolute ca și întemnițării în sistem, iată-le devenite combinări de adevăr și fals, momente care se raportează la o unificare spirituală niciodată încheiată. Cunoașterea științifică, de pildă, reprezintă un adevăr parțial, o „eroare-adevăr" care se naște și se construiește prin teorii științifice neîncetat reînnoite, exprimând dinamismul spiritului care se creează.

Exemplul cunoașterii științifice, eroarea-adevărul care se raportează la o totalizare în curs.

Posibile și legitime, purtate de mișcarea spiritului în desfășurare care le justifică fără să le anuleze, adevărurile parțiale sunt momente ale procesului spiritual.

Concluzie

Astfel un enunț sau o judecată pot fi în același timp adevărate sau false după parametrul considerat, după momentul evoluției unui proces etc. Orice adevăr nu este decât un moment în mersul gândirii care se desfășoară *indefinit în efortul ei unitar*: o fațetă a actului permanent de unificare. Ce putem spune despre câștigul gândirii? Știm acum că este posibil, uneori, să „fentăm" principiul de noncontradicție.

Răspuns la problema ridicată și întoarcere posibilă la miză.

Existența unor adevăruri parțiale este posibilă și legitimă, dar aceste adevăruri nu sunt decât momente în sânul unui proces.

Răspuns la întrebare.

Al doilea exemplu

— Subiect: „Mijlocitul și nemijlocitul".

Pregătire

Să ne conformăm, strict, modului de întrebuințare.

• I. Lectura subiectului

1. Analiza termenilor (sens, etimologie)

„mijlocitul":

— sens: ceea ce este în relație cu un alt termen, prin intermediul unui al treilea termen (sau al mai multora).

— etimologie: latinescul *medius*, care este situat la mijloc, intermediar.

„nemijlocitul":

— sens: ceea ce nu comportă intermediar și care, în aceste condiții, se oferă ca prim și originar. Se observă că acest termen este format prin negație, plecând de la mijlocit;

— etimologie: latinescul *immediatus*, din *in*, negativ, și *medius*, situat la mijloc; fără intermediar, nemijlocit.

Întrucât cei doi termeni din titlu sunt marcați prin articolul hotărât, ne vom limita la studiul substantivelor.

2. Studiul relațiilor dintre termeni

Conjuncția de coordonare „și" servește aici pentru a exprima o legătură și o apropiere. Termenul „și" are drept funcție să desemneze legături care se stabilesc între cei doi termeni, caracteristicile care le sunt comune etc. În logica formală, „și" indică faptul că se referă la ceea ce este comun celor doi termeni.

Scopul analizei: o legătură și o interacțiune între cei doi termeni și conceptele considerate.

3. Determinarea conceptelor esențiale

În mod evident, cele două concepte joacă un rol foarte important și amândouă vor orienta discuția.

4. Inventar conceptual

	Termeni apropiați	Termeni opuși	Termeni în relații de dependență
Mijlocit	Condiționat, dependent (de altceva), indirect, intermediar	Dat, nemijlocit, intuitiv, originar, primitiv	Concept, dialectică, discurs, limbaj, negativitate, proces conceptual, raționament, timp
Nemijlocit	Intuitiv, originar, prim, prereflexiv, primitiv, doar trăit, instantaneu	Conceptual, construit, distant, îndepărtat, indirect, mijlocit	Conștiință, dat(e), experiență interioară, calitate, calitativ(ul), trăit(ul)

5. Rezumat

— Sensul subiectului: Ce tip de relații să considerăm între ceea ce se dă fără intermediari, ceea ce pare primitiv și originar, și, pe de altă parte, ceea ce reclamă o mijlocire și un termen mediu pentru a fi atins? Trebuie să sesizăm ce tip de raport se poate organiza între aceste două concepte, la prima vedere direct opuse.

— Piste inițiale de chestionare: ele provin, evident, de la cele două concepte esențiale, dar și de la sensul subiectului.

Pista numărul 1: aprofundarea acestor două concepte și, în special, a relației lor evidente de opoziție.

Pista numărul 2: nu se poate sublinia că termenul „mijlocit" este pozitiv, în timp ce termenul „nemijlocit" presupune o negație? Limbajul nu presupune o întâietate a primului termen?

— Primele materiale. Se înțelege, tabloul dependențelor (cf. *supra*) ne va angaja într-o cercetare densă și o strategie a dezbaterii. El oferă numeroase direcții de aprofundare a definițiilor, în special în domeniile temporal și conceptual.

• II. Problematica

1. Chestionare

Întrebări	*Materiale și cercetări sugerate*
— Pista numărul 1 Nemijlocitul reprezintă o dată simplă? N-ar fi el aproape de trăire? Mijlocitul nu este legat de un proces? Nu se află el în legătură cu timpul și conceptul? Nemijlocitul nu este aproape de *sensibil*? *Mijlocitul nu este* aproape de inteligibil? Nu acest lucru constituie însuși fondul opoziției lor? N-am putea depăși opoziția prin reconcilierea sensibilului și inteligibilului? Etc. — Pista numărul 2 Mijlocitul (exprimat pozitiv în limbaj, în timp ce nemijlocitul este enunțat negativ) nu este oare unicul instrument care permite atingerea realului? Nemijlocitul nu urmărește să suprime orice distanță față de realitate?	Determinarea mijlocitului și a nemijlocitului prin timp și concept. Concepțiile lui Bergson (privind datele nemijlocite ale conștiinței) și Hegel (critica certitudinii sensibile) par a putea fi adaptate cu suplețe titlului.

Nu este asta o iluzie? Oare nu doar o construcție îngăduie atingerea realității, inaccesibilă pe altă cale?	Datele nemijlocite înseși nu pot fi cunoscute decât prin limbaj (Bergson).
Așa-zisul nemijlocit nu ar fi și el, în această perspectivă, mijlocit? În consecință, nu reclamă el mijlocitul ca termen fondator (al ființei sale)? Mijlocitul și nemijlocitul nu sunt, deopotrivă, fructul unui lung efort de cucerire? Etc.	Aprofundare (răspuns posibil la enunț).

2. Alegerea problemei fundamentale

Este oare posibil să aruncăm o punte între sensibil și inteligibil, nemijlocitul situându-se, adesea, de partea sensibilului, iar mijlocitul de partea conceptului și inteligibilului?

Este vorba de o „întrebare a întrebării": un răspuns negativ reduce relațiile între mijlocit și nemijlocit la o pură opoziție de limbaj.

3. Determinarea mizei

În titlu și în problemă este în joc posibilitatea, pentru noi, de a unifica știința și cunoașterea noastră. Enunțul și problema pun în joc întreaga noastră viziune despre om și despre știința sa. Putem reunifica modurile noastre de acces la real ori rămânem prizonieri unei viziuni fragmentate? Un câștig important pentru gândire este deci legat de titlu și mai ales de problemă.

4. Alegerea ideii directoare care trebuie să călăuzească disertația

Dacă mijlocitul rezultă dintr-un travaliu și o cucerire, adevăratul nemijlocit desemnează, și el, capătul unui proces (de purificare spirituală).

5. Plan detaliat

— Alegerea tipului de plan. Planul comparativ pare adecvat acestui titlu: problema ridicată ne conduce la studiul diferențelor și naturii opoziției dintre termeni, apoi la încercarea unei reconcilieri a mijlocitului și nemijlocitului.

— Stabilirea planului detaliat.

Tratarea răspunsului și planul	**Tratarea problemei**
Prima parte Aprofundarea celor două concepte, pe care o situăm în câmpul științei și cunoașterii. În ce privește fiecare termen, studiul: — temporalității; — elaborării și formei conceptuale. Bilanț: caracterul trăit, dat și originar al nemijlocitului. Dimpotrivă, mijlocitul desemnează un proces (conceptual).	*Primul pas făcut* Aprofundarea celor două concepte semnalează relația frecventă a nemijlocitului cu sensibilul și a mijlocitului cu inteligibilul.
	Tranziție Raporturile care pot fi considerate între mijlocit și nemijlocit par a se reduce la un pur joc de opoziții, joc pe care trebuie să-l examinăm acum.
A doua parte Analiza raportului de opoziție: — mijlocitul pare a distruge nemijlocitul; — nemijlocitul nu poate fi cucerit decât împotriva mijlocitului.	*Al doilea pas făcut* Înaintarea în aporie. Aruncarea unei punți pare radical imposibilă (incompatibilă cu însăși analiza conceptelor). *Tranziție* Dacă pare dat un raport dialectic și conflictual, nu se profilează la orizont o unitate posibilă?
A treia parte Un raport dialectic. Nemijlocitul cheamă mijlocitul, mijlocitul cheamă nemijlocitul: — cunoștințele nemijlocite sunt exprimate în mijlocit; — mijlocitul reclamă un element de nemijlocire sensibilă.	*Al treilea pas* Pare posibil să asigurăm o trecere între cele două sfere.

• III. *Concluzie*

1. Determinarea problemei

Este legitim să stabilim o legătură între sensibil și inteligibil, să aruncăm o punte între cele două ordini.

2. Miza

Câștigul (teoretic) realizat: omul este de-acum reconciliat cu el însuși și reunificat.

3. Rezultatul analizării relației (răspuns la enunțul subiectului).

Realitatea umană apare ca o nemijlocire mijlocită și o mijlocire nemijlocită.

Disertație redactată

Introducere

Trebuie să observăm aici tipul de raport care poate fi gândit și organizat între două concepte – mijlocit și nemijlocit. Vorbim de concepte, pentru că aceste două adjective sunt, în acest caz, substantivate. Ce desemnează primul concept? Ceea ce se face indirect, ceea ce este în relație cu un alt termen prin intermediul unui al treilea sau al mai multor termeni. Mijlocitul nu poate să acționeze sau să fie în relație cu vreun alt concept sau termen decât printr-un termen mediu care permite stabilirea unui raport. Prin aceasta, mijlocitul se arată a fi dependent de altceva, spre deosebire și în opoziție cu nemijlocitul. Există așadar, în termenul de „mijlocit", o idee de dependență, dar și ideea unui proces indirect. Mijlocitului i se opun, de altfel, directul și nemijlocitul. Ce este nemijlocitul? Acest termen provine din latinescul *immediatus*, fără intermediar. Am remarca negația ***ne***, care înclină să pună problema raportului nemijlocit/mijlocit sub un unghi particular; termenul „mijlocit" este pozitiv, în timp ce termenul „nemijlocit" presupune o negație. Nemijlocitul desemnează ceea ce nu comportă intermediar; în consecință, nemijlocitul pare (în mod negativ) a reprezenta o dată primitivă. Ce tip de relație trebuie să considerăm între ceea ce se dă fără intermediar și ceea ce reclamă mijlociri? Acesta este sensul titlului subiectului nostru.

Definirea termenilor:
– mijlocitul;
– nemijlocitul.
Sensul titlului.

Titlul ne angajează într-o chestionare: care anume termen îl generează pe celălalt și cui trebuie să-i

Chestionare.

acordăm un soi de privilegiu pe plan metodologic sau filosofic? Şi dacă însăşi ideea de nemijlocit ar fi pe deplin o idee, adică o mijlocire? În acest ultim caz, n-ar exista un privilegiu al mijlocitului, care ar fecunda nemijlocitul?

Problemă.

Oricare ar fi termenul „dominant", problema ridicată de subiect este aceea de a şti dacă este posibil să aruncăm o punte între sensibil şi inteligibil, empiric şi abstracţie, dat şi concept. Într-adevăr, nemijlocitul se situează, foarte adesea, de partea sensibilului (deşi există şi un nemijlocit inteligibil, prin anumite aspecte) şi mijlocitul, la rândul său, presupune conceptul şi procesul de abstractizare. În consecinţă, problema noastră se referă la modalitatea de a lega aceste două sfere opuse. Este în joc, pentru noi, posibilitatea de a unifica ştiinţa şi cunoaşterea noastră, în loc de a rămâne la o viziune fragmentată.

Miză.

I – *Caracterizarea celor două concepte*

Determinarea şi aprofundarea celor două concepte.

Pentru a sesiza mai bine un tip de raport posibil între cele două noţiuni considerate şi pentru a vedea dacă cei doi termeni sunt implicaţi unul în celălalt, dacă formează un cuplu dialectic determinându-se reciproc, se cuvine din capul locului, fără îndoială, să caracterizăm mai bine fiecare termen, în existenţa sa, astfel încât să formulăm după aceea un tip de relaţie posibilă între cele două concepte realmente clarificate.

– Aprofundarea nemijlocitului: absenţa temporalităţii, a elaborării conceptuale şi a raţionamentului.

Mai întâi, ce putem spune despre nemijlocit? Această noţiune de nemijlocit este departe de a fi simplă. Ce anume observăm, în ea, dacă ne străduim să o conturăm şi s-o descriem? Găsim, în termenul de nemijlocit, ideea unui anumit raport cu timpul: nemijlocitul nu se desfăşoară în timp, nu trimite la un proces temporal; lipseşte din această noţiune ideea unei separaţii temporale. Timpul este proces şi nemijlocitul presupune absenţa acesui proces. Dar nemijlocitul presupune şi o altă absenţă: aceea a elaborării conceptuale. Aşa cum lipseşte intermediarul temporal, la fel, în noţiunea de nemijlocit nu figurează construcţia conceptuală. Conceptul, acea idee

abstractă şi generală, este evacuat din nemijlocit, în măsura în care acesta trimite la o experienţă originară fundamentală. În nemijlocit nu figurează nici temporalitatea, nici conceptul, nici, în sfârşit, raţionamentul. Nemijlocitul exclude raţionamentul, adică operaţia gândirii care pleacă de la premise şi procedează în mod deductiv. Ce semnifică această absenţă a oricărei mijlociri? Nemijlocitul se situează de partea intuiţiei. El ni se oferă ca intuitiv. Nemijlocitul este sesizat direct, în opoziţie cu orice gândire discursivă sau conceptuală.

Bilanţ: proximitatea nemijlocitului: datul, intuitivul, primitivul, originarul, trăitul.

Astfel, din aproape în aproape, totul ne va conduce la ideea unei realităţi originare: nemijlocitul desemnează acest material primitiv, anterior oricărei reflecţii, acest dat prim care se opune construitului şi inferatului. Nemijlocitul se prezintă spiritului fără ca acesta din urmă să construiască sau să aplice la obiect procedeele sale de elaborare. Începem să distingem nemijlocitul sub diferitele sale faţete: el se adevereşte a fi aproape de dat, de intuitiv, de primitiv, de originar şi, în sfârşit, de ceea ce este pur şi simplu trăit. Nemijlocitul se înrudeşte astfel cu tot ce este prereflexiv. În opoziţie cu orice idee de proces, el trimite la trăitul conştiinţei, în bogăţia sa calitativă.

Exemplu: „datele nemijlocite ale conştiinţei".

Ilustrările şi exemplele care să sprijine această teză ar putea fi aici numeroase. Să ne amintim de „datele nemijlocite ale conştiinţei": nemijlocitul se situează totdeauna mai mult sau mai puţin de partea trăitului şi a calitativului, el desemnează un conţinut primitiv, inseparabil de trăitul conştiinţei, legat de experienţa noastră lăuntrică, un material calitativ accesibil intuiţiei. Nemijlocitul reprezintă astfel un trăit calitativ, originar şi pur, dat independent de orice proces.

– Mijlocitul şi înrudirile sale: timp, proces conceptual, negativitate.

Dimpotrivă, mijlocitul presupune un itinerar, o mişcare şi o muncă. El desemnează un proces temporal, conceptual, construit, care presupune o serie de intermediari între diferiţii termeni şi obiecte. Mijlocitul depinde totdeauna de altceva – instrumente, concepte etc.: el este condiţionat şi relativ în timp ce nemijlocitul este riguros necondiţionat. În definitiv, există o

apropiere strânsă între mijlocit şi însuşi spiritul negativităţii. Găsim, în mijlocit, ideea unei întoarceri la sine sau la obiect prin intermediul unui proces conceptual care neagă fiecare termen în existenţa sa independentă. Este mijlocit ceea ce, în sânul devenirii, nu are semnificaţie decât prin seria „momentelor" care se neagă unui pe altul pentru a se contopi într-o nouă unitate. Mijlocitul presupune deci întotdeauna un proces, adică o dezvoltare şi o desfăşurare, în care entităţile sau realităţile, departe de a fi fixe şi independente, apar ca treceri. Pe scurt, mijlocitul este rezultatul unei depăşiri, unui itinerar, unei întoarceri la sine, de-a lungul devenirii. Totul sugerează, de fapt, aici o înrudire strânsă între mijlocit şi procesul negativităţii. Tocmai acesta din urmă dă sens mijlocitului. Muncă, înaintare, dialectică, negativitate, proces, mişcare simultan distructivă şi negatoare prin intermediul conceptului şi limbajului – iată tot ce se adună în jurul acestei idei de mijlocit. Bogăţiei trăite şi originare a nemijlocitului i se opune travaliul dur al negativităţii care operează în mijlocit.

Tranziţie şi examinarea problemei: dificultatea de a arunca o punte între cele două ordini considerate.

În aceste condiţii, dacă natura instantanee, dată şi trăită a nemijlocitului formează antiteză cu temporalitatea şi dura construcţie a mijlocitului, raporturile ce pot fi considerate între aceste două concepte nu vor fi de opoziţie? Aceasta este, se pare, concluzia care decurge din descrierea şi analiza noastră. Aceşti doi termeni nu se resping oare unul pe celălalt? Pare dificil să aruncăm o punte între sensibil şi inteligibil, între dat şi concept.

II – *Analiza raportului de opoziţie*

Nemijlocitul, rezultat al unei cuceriri împotriva mijlocitului.

A gândi nemijlocitul şi mijlocitul ar însemna deci, la o primă analiză, nu a le gândi unul în şi prin celălalt, ci, dimpotrivă, a explora un proces de antagonism şi luptă. Să remarcăm, mai întâi, că accesul la nemijlocit nu ne este oferit în mod natural. Nu este vorba de a-l sesiza ca atare, în sânul trăitului. Dimpotrivă, datele nemijlocite nu ne pot fi revelate sau oferite decât printr-o îndelungată cucerire. Cucerire împotriva a ce şi împotriva cărui univers? Tocmai cel al itinerarului conceptual, al mijlocitului. În această purificare

spirituală hărăzită a ne elibera de mijlocit, ceea ce sesizăm este un raport de opoziție vizibilă între cele două concepte, între mijlocit și nemijlocit. Nemijlocitul se regăsește la capătul unui fel de asceză spirituală unde lupta celor doi termeni apare perfect transparentă. Dar, se va spune, nemijlocitul coincide cu datele empirice. Cum ar putea fi atinse aceste date empirice la capătul unei purificări? Se cuvine aici să distingem între datele nemijlocite și empiricul ca atare. Nemijlocitul nu este întocmai empiricul, ci trăitul (sensibil) atât de greu de atins, acel vârf fin (trăit și concret) al eului nostru pe care îl vizăm, atât de departe de mijlocit, dincolo de el și împotriva prezenței sale.

Mijlocitul ucide nemijlocitul, care trebuie să fie degajat împotriva procesului mijlocitului (analiza lui Bergson).

Acesta este, fără îndoială, sensul descrierii bergsoniene care, sub un anumit unghi, pune bine în evidență raportul de opoziție care există între mijlocit și nemijlocit. Mijlocitului îi corespund procesele intelectuale și deprinderile de gândire care răspund cerințelor acțiunii. Legat de concept, de limbaj, de puterile practice ale omului, mijlocitul ne îndepărtează de noi înșine, sau mai degrabă de trăitul nemijlocit în care se dezvăluie adevărata noastră esență. De aceea nemijlocitul este fructul unei lente cuceriri împotriva proceselor abstracte de mijlocire. El trebuie să fie degajat, printr-un lung mers regresiv, ca ultimul nucleu pe care-l atingem, printr-un efect de „debleiere", departe de generalitățile și simbolurile mijlocitului. Smulgerea din mijlocit nu este ușoară. Universul nostru cotidian este cel al abstracțiilor, al conceptelor, al generalităților și simbolurilor. Nemijlocitul ne este oferit dincolo de aceste simboluri, de aceste procese, de aceste construcții logice. Există astfel un raport de opoziție fundamentală între cei doi termeni. Nemijlocitul este căutat și atins, dincolo de mijlocit, printr-o muncă dură de apropiere, cvasiascetică. Se va obiecta că în felul acesta am schematizat întrucâtva punctul de vedere bergsonian, pentru că Bergson a afirmat mereu că intuiția trebuia în cele din urmă să se muleze în cuvinte. Se poate recunoaște, totuși, că nemijlocitul este degajat și poate accede la ființă numai eliminând intermediarii paraziți (limbaj, concepte etc.).

În această perspectivă globală, raportul, deşi la început pare centrat pe opoziţie, se transformă progresiv într-o relaţie dinamică între cei doi termeni: nemijlocitul se situează la vârful extrem al mijlocitului, ca un apel ultim pentru eliberarea de povara lucrurilor. În consecinţă, mijlocitul şi nemijlocitul nu se cheamă unul pe altul, nu sunt în relaţie în mod dialectic?

Tranziţie: nemijlocitul, capăt extrem al mijlocitului; o relaţie dialectică?

III – *Unitate şi generare dialectică a mijlocitului şi nemijlocitului*

În realitate, dacă se resping reciproc, mijlocitul şi nemijlocitul se află deopotrivă în unitate şi formează un cuplu. Aceste două idei se implică una pe alta. În fapt, ideea de nemijlocit cheamă mijlocirea şi trimite la aceasta, este ea însăşi fructul unei mijlociri. Şi, reciproc, mijlocitul cere nemijlocitul, fără de care n-ar fi nimic. Să demonstrăm aceste două propoziţii, care tind să dovedească faptul că între mijlocit şi nemijlocit există conflict, dar şi unitate.

Un raport dialectic:

Dacă nemijlocitul rămâne închis în sine, dacă nu se corelează cu mijlocitul, sărăcia sa este vădită. Izolat în el însuşi, asemeni „certitudinii sensibile" din *Fenomenologia spiritului,* el este sortit purei vacuităţi, unicităţii inefabile, singularităţii nemijlocite lipsite de orice adevăr. El reprezintă atunci fiinţa cea mai săracă, acea fiinţă care se preface în neant. Închis în el însuşi, nemijlocitul nu posedă deci nici o pozitivitate, nici o realitate. Este ceea ce numim un fel de nemijlocit rău. Dimpotrivă, „bunul nemijlocit" cheamă înaintarea, dialectica, parcursul, limbajul şi conceptul: el este inseparabil de proces şi, deci, de mijlocit. Nemijlocitul, închis asupră-şi, se condamnă. El nu dobândeşte fiinţă (reală şi concretă) decât graţie mijlocitului însuşi.

Nemijlocitul cheamă mijlocitul

Pe de altă parte, acest nemijlocit (gata să se prelungească în mijlocit), acest nemijlocit fecund întrucât este inseparabil de mijlocit, nu este, el însuşi, produsul mijlocitului? E tocmai ceea ce putem remarca aici. Adesea, unele cunoştinţe sau reprezentări ne aparţin. Ele se oferă nemijlocit minţii noastre şi tind să se reformuleze în cadrul mijlocitului. Cum anume s-au născut? Ele se prezintă, într-o nemijlocire aparentă,

al cărui produs este.

minții ceiui care a iucrat în mod mijlocit. Printr-o lungă analiză, printr-o muncă perseverentă s-au creat și produs astfel date care sunt, în realitate, fructul mijlocitului, al procesului intermediar și conceptual ca atare. Ușurința pe care o aducem într-o știință sau artă constă tocmai în a găsi nemijlocit o cunoștință care apare, de fapt, ca rezultatul unui proces. În realitate, procesul mediator este inclus în nemijlocit. Nemijlocitul *presupune astfel mijlocitul și este produsul acestuia.*

Mijlocitul cere nemijlocitul sensibil.

Reciproc, mijlocitul are nevoie de nemijlocit, sub diferitele sale forme. Raportul indirect, care cere intermediarul, conceptul și procesul, reclamă un element de nemijlocire sensibilă. Mijlocitul, cum am văzut, este inseparabil de procesul conceptual și temporal, de negativitatea activă, de abstracție: dar ce ar deveni el, lipsit de nemijlocirea sensibilă și de intuiție? Mijlocitul operează trecând prin intermediari și categorii, dar, ca să nu-și piardă conținutul, are nevoie de nemijlocitul sensibil. Aceasta este, în fond, lecția profundă a kantianismului. Conceptul și mijlocitul, fără conținut intuitiv, ar fi vide. Construcția conceptuală cere deci „receptivitatea impresiilor", conținutul intuitiv. De altfel, rolul schemelor, intermediare între sensibilitate și intelect, nu este tocmai acela de a asigura trecerea de la unul la celălalt?

Concluzie

Necesitatea de a lega cele două universuri și răspunsul la problemă.

Cei doi termeni consideraţi par aşadar a se afla în acelaşi timp în opoziţie şi în unitate. Este posibil, ne întrebam, să privim în unitatea lor aceste două noţiuni opuse? Vom răspunde că ţine de natura intelectului comun să separe mijlocitul şi nemijlocitul. Realitatea umană apare ca o nemijlocire mijlocită şi mijlocire nemijlocită. Este legitim şi necesar să aruncăm o punte între sensibil şi inteligibil, dat şi concept, intuiţie şi categorie. Aceasta este marea lecţie kantiană pe care n-o putem uita. Nu ne-a arătat Kant că între sensibil şi inteligibil legătura se efectuează prin schema imaginaţiei? Există aici o direcţie importantă care permite să răspundem la problema ridicată în introducere şi să ne asigurăm un câştig important în ordinea gândirii.

Al treilea exemplu

— Subiect: „Estetul".

Pregătire

• I. Lectura subiectului

1. Analiza termenilor: în acest caz, „estet"

— sens: (1) estetul îl desemnează pe cel care se consacră cultului exclusiv al frumuseții și își manifestă dezinteresul față de celelalte valori. El vrea să-și construiască viața ca o operă de artă; (2) persoană rafinată și foarte atașată eleganței lucrurilor (sens „vulgar"); (3) nume dat în mod ironic în sensul (1) și sensul (2).

— etimologie: din grecescul *aisthètès*, care percepe prin simțuri, și *aisthanomai*, a simți.

2. Studiul relațiilor dintre termeni

Prezența articolului definit „ul" semnalează că interogația se referă la esența conceptului de estet sau, mai precis, că trebuie să reflectăm asupra conținutului acestei noțiuni pentru a o transforma în concept.

3. Inventar conceptual

Termeni apropiați	Termeni opuși	Termeni în relații de dependență
Artistul (această apropiere este fragilă și acest termen poate trece în opoziție), dandy-ul, elegantul, rafinatul	Beoțianui (cu gusturi grosolane), omul de acțiune, omul datoriei, dreptul, moralistul	Amoralism, aparență, artă, frumos, frumusețe, contemplație, formă, imaginație, irealizare, ireal, perfecțiune

4. Rezultate

— Sensul prim al subiectului: care este nucleul central al persoanei care se consacră cultului exclusiv al frumuseții, făcând astfel din viața sa un ireal și de ce procedează ea la această irealizare?

— Piste inițiale ale chestionării: analiza subiectului ne conduce la trei piste care se întretaie din momentul în care vrem să le chestionăm: (1) cultul exclusiv al frumuseții, și, în consecință, studiul conceptului de frumusețe; (2) dezinteresul pentru toate celelalte valori (sau caracterul subordonat al acestor valori); (3) proiectul existențial de a-și construi viața ca o operă de artă.

— Primele materiale: analiza termenilor dezvăluie că omul datoriei, dar și omul de acțiune, permit, prin jocul opoziției, să sesizeze mai bine conceptul de estet. Pe de altă parte, termenii și conceptele în relații de dependență sunt numeroși. Acestea sunt primele materiale de analiză fecunde.

• II. Problematica

1. Chestionarea

Întrebări	*Materiale sugerate, raționamente, argumente*
— Pista numărul 1 Ce este, așadar, această frumusețe pe care o caută estetul? Nu este un ideal inaccesibil? Frumusețea nu transcende lumea empirică? Proiectul estetului nu este iluzoriu? Totuși, a vrea să contempli frumosul în sine nu desemnează o cucerire demnă de om și de esența lui spirituală?	Dezvoltări platoniciene asupra cercetării Frumosului (cf. *Banchetul*).
— Pista numărul 2 Proiectul estetului nu apare, în realitate, ca o fugă din fața realului (declarat, în general, străin de frumusețe)? Proiectul estetului nu este atunci să derealizeze lumea? Nu dorește estetul mai curând să distrugă lumea pe care o urăște? Nu vrea el răul? Alegerea răului nu explică disprețul său pentru valorile etice? Proiectul estetului are el însuși	Analize sartriene ale estetului Jean Genet.

o valoare? Cultul frumosului nu-l face astfel să dorească răul? Răul poate surveni din frumos?

— Pista numărul 3

Dar, cultivând frumusețea, vrând să facă din viața sa o operă de artă, nu urmează estetul un proiect contradictoriu?

Construcția unei vieți se înrădăcinează în domeniul acțiunii, în timp ce „estetismul" semnifică tocmai un privilegiu acordat aparenței dezinteresate, și, în consecință, absența acțiunii. Artistul, producător al operei de artă, acționează, spre deosebire de estet.

Vizând un ideal inaccesibil și formând un proiect contradictoriu, estetul nu supune oare existența sa la un fel de disoluție sceptică, infinit distructivă?

2. Alegerea problemei fundamentale

Răul poate surveni din frumusețe? Frumusețea care operează în alegerea estetului nu contribuie la distrugerea a ceea ce este, prin însuși proiectul irealizant, și estetul nu ar fi, în cele din urmă, în căutarea de către el a frumosului, cel ce privilegiază distrugerea și, în consecință, alege răul?

Această întrebare „întreabă" titlul subiectului: un răspuns pozitiv anulează orice valoare existenței estetului.

3. Determinarea mizei

În titlu și problemă este pus în joc un raport aparent exclusiv cu frumosul. Dacă arătăm că estetul nu alege defel răul, reunificăm în cele din urmă frumosul și binele, valorile estetice și etice, „kalonkagathon"-ul (în greacă *kalos* înseamnă frumos și *agathos*, bun) grecilor, frumosul unit substanțial cu bunul și binele.

4. Alegerea ideii directoare

Departe de a fi pur paradox și contradicție, existența estetului este finalizată de soarele vast al frumuseții. Estetul se definește ca iubitor al esenței pure a frumosului.

Plan detaliat

Alegerea tipului de plan: Alegem planul clasic: natură–existență–valoare. Chestionarea a făcut să survină absolut firesc aceste trei teme.

Stabilirea planului detaliat:

Tratarea răspunsului și planul	**Tratarea problemei**
Prima parte: „estetul-n tu; ". Estetul este cel la care aparența învinge existența, cel care operează o derealizare imaginară a tuturor lucrurilor, care se efectuează sub semnul frumosului.	*Primul pas* Proiectul irealizant pare a contribui la distrugerea a ceea ce este: se acordă aici distrugerii un privilegiu.
	Tranziție Derealizarea imaginară corespunde unei realități inconsistente (cea a estetului)? Suntem conduși la problema existenței.
A doua parte: „estetul-existență. Analiză progresivă, ascendentă, plecând de la o existență neefectivă, spre o existență finalizată de esență: o existență reală, întrucât este modalată de ideea de frumos.	*Al doilea pas* Proiectul irealizant al estetului pare a se orienta aici către „pozitivul" esenței frumosului.
	Tranziție Dar ce valorează exact o existență orientată către această esență a frumosului? Rămâne de formulat o judecată de valoare asupra datelor precedente.
A treia parte: „estetul-valoare". Estetul nu duce o viață „meschină" pentru că el contemplă frumosul în sine. Viața lui este demnă de stimă (cf. *Banchetul*).	*Poziția adoptată în ce privește problema* Estetul nu este un „rău", ci un iubitor al purei frumuseți, care își spiritualizează existența.

• III. Concluzie

1. Punerea problemei

Am răspuns la problema fundamentală (estetul nu este un om rău), dar și la cealaltă problemă care se schița (a-ți construi viața ca o operă de artă nu este contradictoriu?): într-adevăr, a trăi ca estet înseamnă a produce o frumoasă și bună individualitate.

2. Câștigul pentru gândire (miza)

Estetul dă vieții sale o formă frumoasă și bună: el nu este un om rău. În consecință, regăsim „kalonkagathon"-ul grecilor și realizăm astfel un câștig teoretico-practic important. Reunificarea frumosului, bunului și binelui ne îndrumă să sintetizăm întreaga noastră viziune asupra omului și chiar să întrevedem o „salvare" posibilă: nu este frumusețea o promisiune de salvare?

Se va observa că acest plan care operează prin tripticul natură–existență–valoare este deopotrivă progresiv: el aprofundează conceptul de estet legându-l progresiv de esența frumosului.

Disertație redactată

Introducere

Sensul termenilor

Termenul de estet nu este întrebuințat întotdeauna inocent. Aplicat uneori ironic unui tip particular de individ, el exprimă o intenție peiorativă. Dacă termenul nu este inocent, trebuie, desigur, să-l purificăm pentru a ne strădui să regăsim nucleul central al conceptului.

Estet: acest termen provine din grecescul *aisthètès,* cel care percepe prin simțuri, și din verbul *aisthanomai,* a simți. Așadar, estetul se definește, etimologic, ca „cel care simte". Dar cum simte? Atașându-se cultului exclusiv al frumuseții și arătându-și dezinteresul față de orice altă valoare: să definim deci estetul, la o primă analiză, ca cel care se consacră cultului exclusiv al frumuseții.

– referință etimologică;

– estetul se atașează cultului exclusiv al frumuseții;

Dar ce semnifică acest cult exclusiv al frumosului? Să distingem mai întâi artistul și estetul. În timp ce primul desemnează pe cel a cărui muncă are drept obiectiv crearea unor opere frumoase, prin urmare, pe cel a cărui existență se întrupează în opere, estetul repudiază sau neglijează întruparea și prelungirea practică a existenței în opera de artă. Care este deci nucleul fundamental al celui care se atașează cultului exclusiv al frumosului, făcând astfel din viața sa un ireal și de ce procedează el la o atare irealizare? Acesta este sensul titlului.

– el se deosebește de artist.

Sensul subiectului

Chestionare

Conceptul examinat nu se înțelege deloc de la sine. Estetul desemnează, într-adevăr, pe cel care privilegiază frumosul și vrea să-și subordoneze

întreaga existență unității sale, pe cel care dorește, deci, să-și construiască viața ca o operă de artă. Nu există însă, chiar în sânul acestui proiect, o dimensiune contradictorie? A-ți construi viața înseamnă, de fapt, a o înrădăcina în domeniul acțiunii (etice). Or, a vedea în ea echivalentul unei opere de artă, nu înseamnă a o supune jocului frumoasei aparențe dezinteresate (și deci lipsite de acțiune)?

Mai mult: frumusețea care operează în alegerea estetului nu contribuie la distrugerea a ceea ce este, a realului și ființei, în sânul proiectului irealizant? De unde problema centrală: nu ar fi estetul, în cele din urmă, în căutarea de către el a frumosului, omul care alege răul și privilegiază distrugerea? În titlu și în problemă este pus în joc un raport aparent exclusiv cu frumosul. Dacă arătăm că estetul nu alege defel răul, reunificăm până la urmă frumosul și binele, valorile estetice și etice.

Problema ridicată de subiect: și dacă estetul ar alege răul?
Miză: regăsirea „kalonkagathon"-ului grecilor.

I – *Estetul: natură*

Care este deci, mai întâi, esența conceptului de estet? Estetul desemnează pe cel a cărui existență se organizează în întregime sub semnul frumosului. El o supune, de fapt, jocului liber al unei imaginații estetice și derealizante. Ce-i de spus? Ceea ce pare capital, în proiectul estetului, este facultatea îndepărtării riguroase de realul concret. Este percepută realitatea ca atare? Pentru estet, lucrurile nu strălucesc defel ca lucruri percepute. Neantizate, îndepărtate, realitățile percepute și practice dispar. Ce rămâne? O iluminare prin frumos, unde toate lucrurile concrete ca atare sunt lovite de nulitate. Estetul desemnează mai întâi pe cel care nu se supune legilor care reglează realul după valorile percepției, ale practicii sau ale utilului. Dacă omul obișnuit remarcă, în universul care îl înconjură, un ansamblu de semne cu finalitate practică, tot atâtea apeluri la lumea acțiunii și eficacității, estetul, la rându-i, face din mediul înconjurător concret un ansamblu care dispare în sânul unui joc irealizant: în cazul lui, gestul irealizant are importanță și dă sens existenței. Iată, într-adevăr, existența cotidiană promovată la rang de simplă ocazie și doar simbol al

Estetul: esență
1. Derealizarea imaginară sub semnul frumosului.

ceea ce nu este, al acelei frumuseți care face ca lumea percepută să lunece în neant. Sartre aplică lui Jean Genet această grilă de analiză și ne oferă astfel un concept al estetului deosebit de bogat și elaborat: „Viziunile [irealizante] sunt rare în cazul Omului drept: el se teme și se întoarce repede la munca lui de furnică. Dacă cineva încearcă să prelungească această iluminare, să mențină această atitudine derealizantă pe durata întregii sale vieți, vom spune că este un estet. Ținta sa este să reducă universul și omul la simplul joc al unei imaginații". (Sartre, *Saint Genet, comédien et mortyr,* Gallimard, p. 346.)

2. Estetul percepe așa cum imaginează.

Astfel, estetul este cel care derealizează universul, punându-l sub semnul frumuseții. El irealizează lucrurile, ceea ce nu înseamnă defel că în cazul lui exercițiul perceptiv dispare. Spunem, mai curând, că el percepe așa cum imaginează, că la el orice percepție se preface în imagine: pretutindeni și în orice clipă, apare chipul frumuseții. Lucrurile se transformă atunci în imagini, în forme dezinteresate și suverane care supun puterii lor realul și percepția. Ceea ce este perceput devine un simplu fond pentru „ca-și-cum"-ul imaginarului. Așa trăiește estetul, în acest joc subtil al imaginației derealizante, forma unificată a frumoasei aparențe care îndepărtează cotidianul.

3. Estetul este cel pentru care aparența are întâietate asupra existenței.

Dar, cu acest termen de aparență, se pare că ne aflăm de-acum în fața unei determinări fundamentale inerente definiției căutate: estetul este cel care își construiește viața ca o operă de artă, care își unifică existența derealizând toate lucrurile, care transmută cotidianul în frumoasă aparență. Începem aici să înțelegem sensul operației derealizante: nu este vorba, pentru estet, de a transforma realitatea în aparență și ființa într-o pură dispariție? Prin urmare, aparența are întâietate, numai forma contează. Stil, frumusețe a gestului, cult al aparenței: totul ne trimite aici la o desfătare dezinteresată în care subiecții devin simpli figuranți pe scena aparenței: cum notează Sartre în legătură cu Genet, viața, nevoile, realitatea se consumă la estet în „frumoase gesturi pasionate".

Un loc devine un decor, o persoană – un actor. Nu ar fi estetul prințul frumoaselor aparențe? Acestea sunt definiția și esența obținute.

Bilanț: estetul, prinț al frumoaselor aparențe.

N-am putea da aici câteva exemple? Evident, Oscar Wilde este primul nume care ni se prezintă dacă vrem să ilustrăm concret conceptul de estet. El se străduiește să facă din momentele vieții sale tot atâtea aparențe frumoase. Dar l-am putea cita în egală măsură pe Des Esseintes, eroul lui Huysmans din *În răspăr,* care, și el, se afundă în jocul unei imaginații derealizante, subordonând realul cultului exclusiv al frumuseții formale, transformând universul într-o simplă aparență.

Exemple: Wilde, Des Esseintes.

Dar care este modul de a exista al estetului? Nu este deloc suficient să-i oferi conceptul. Prin faptul de a produce o definiție privind natura estetului, nu i-am înțeles încă modul de a exista. Transfigurând realul în vis, universul în imagini și gesturi, faptul în frumusețe și aparență, în ce mod există el realmente? Existența sa ar fi oare vis și fum sau urcare progresivă la esență? Deocamdată, el pare a nu fi decât abur lipsit de formă, realitate inconsistentă. Să ne adâncim și mai mult în analiza ființei sale.

Tranziție: o existență de vis sau o urcare progresivă la esență?

II – *Estetul: existență*

Existența estetului nu ar fi un pur paradox? Dedicat cultului aparenței, îndepărtând realul concret, făcând să se șteargă lumea cotidiană, nereținând decât forma frumosului, estetul, sub un anumit unghi, nu există. Ce înseamnă a exista? Oricare ar fi sensul la care ne oprim al acestui termen, vom remarca, la prima vedere, cel puțin, că estetul pare hărăzit unei existențe paradoxale sau chiar neființei... În folosirea obișnuită a termenului a exista, verbul semnifică „a fi efectiv", sau „a fi aici". Or, estetul tocmai că nu este aici, în lume, în mijlocul lucrurilor și al realului. Destinul său este să derealizeze complet viața: preferând realității aparența, el pare condamnat să îndepărteze pur și simplu realul și să respingă acțiunea, lipsit astfel de existență efectivă și destinat, în consecință, să se incarneze în aparențe inconsistente, în aburi informi și fără existență concretă. Vom da un sens mai tare existenței?

Un prim răspuns: o existență paradoxală și neefectivă.

A exista înseamnă atunci a surveni la ființă, înseamnă a face și, făcând, a se face. Or, nici de această dată, estetul nu există. Observam mai sus diferența între artistul care acționează și creează și estetul care irealizează. Irealizând în imaginar, estetul, la limită, nici nu are existență. Într-adevăr, dacă definim existența după o accepție filosofică precisă, am spune, referindu-ne în parte la o definiție faimoasă, că existența, în sens modern, este mișcarea prin care omul este în lume și se modelează modelând lucrurile. În această perspectivă, neștiind să se sustragă strălucirii aparenței vane, estetul nu acționează și nu există. Singura sa existență ține de paradox și se reduce la simplul joc al unei imaginații. Preferând, de fiecare dată, realității aparența și acțiunii gestul, estetul este jucătorul care pierde: îi scapă existența. Totuși, trebuie să adâncim și mai mult analizele precedente, adică definiția noastră (ideea unui simplu joc derealizant) și modul de existență particular care decurge din ea. Spuneam că estetul se dedică jocului unei activități derealizante, cultului aparenței frumoase care îndepărtează realul. Dacă această strălucire constituie nucleul unic ce permite determinarea conceptului de estet, atunci estetul nu există defel. Estetul nu produce nimic și nu există. Existența sa se dizolvă în aparența indefinită care îi aparține, într-un joc de aparențe lipsite de ființă și consistență.

Al doilea răspuns: o existență orientată și finalizată de esență.

Jocul irealizant al estetului merită totuși să fie aprofundat. Să nu existe oare, la iubitorul de frumos, o intenție „esențialistă"? Dacă el transfigurează lumea și o aneantizează, dacă o irealizează, să n-o facă pentru a da formă vieții sale grație esenței înseși a frumosului? Prințul frumuseții își supune existența unei forme superioare unificatoare. Există estetul? El survine în lume și dă formă vieții sale în lumina frumuseții. Modul său de a exista nu e străin de orice acțiune. Subiect care se înalță dialectic până la *eidos*-ul frumosului, el își luminează existența concretă cu esența și ilumineză astfel jocul aparențelor, grație *ideii unificatoare*. Acest *discipol al Diotimei*, departe de a se fi pierdut, construiește o existență modelată prin claritatea ideii. Existența estetului n-ar

Bilanțul discuției: estetul trăiește sub semnul esenței, existența sa este modelată de idee.

fi, în consecință, formă plină și densă? Dacă estetul nu este artistul, dacă nu creează o operă de artă, el își in-formează estetic întreaga existență, prin soarele vast al frumuseții. El își edifică și construiește întreaga viață ca o operă de artă.

Trecerea la problema valorii: și dacă estetul ar fi un om rău?

Dacă estetul desemnează, în profunzime, acel subiect care se înalță dialectic până la *eidos*-ul frumosului, dacă el este, în fond, mijlocire vie între lumea trăită pe care o irealizează și esență, ce valorează, atunci, această alegere ultimă, ce semnifică, sub unghiul valorii, această preferință pentru marele soare al frumuseții? Unii – printre care Socrate – ne-o spun: estetul este doar un om rău, care are gustul răului și al distrugerii. Să încercăm, așadar, să sesizăm mai bine ultima problemă a valorii, care, în realitate, se află la orizontul oricărei discuții.

III – *Estetul: valoare*

Definiția valorii

În ideea de valoare a unei realități sau a unei ființe găsim ideea că acea realitate sau acea ființă trebuie să fie, sunt apreciate și admise ca superioare: valoarea desemnează, într-adevăr, caracterul care face să apreciem ceva. Înțeleasă în această semnificație, „valoarea" poate fi atribuită estetului?

Primul răspuns: valoarea nu poate fi atribuită estetului.

Nu, răspund unii gânditori. Ce este de fapt un estet? Cel pe care singură frumusețea îl interesează, iubitorul frumuseții pure. Or, putem decela, în această alegere, o cruzime și un principiu ucigător față de tot ce există. Estetul iubește frumosul, iar nu oamenii concreți *hic et nunc*. Vrând să trăiască sub semnul frumosului, el nu poate decât să urască oamenii și toate ființele concrete din lumea noastră fenomenală. Cine iubește frumusețea pură va distruge tot ce trăiește, iubirea necondiționată a frumosului este cealaltă față a urii față de aproapele. Sartre a subliniat în mod remarcabil această dimensiune a morții prezentă uneori la estet: acesta este un rău, el nu iubește oamenii și trăiește în resentimentul și ura de sine și de altul. Straniu infern al frumuseții. Cum ar putea fi estetul demn de stimă? „Este un făcut: cel rău este foarte adesea estet; estetul este totdeauna rău. În natura răului și în cea a frumosului trebuie să existe anumite

convergențe care ne îngăduie să le apropiem [...]. Frumusețea estetului este răul deghizat în valoare". (Sartre, *Saint Genet, comédien et martyr,* Gallimard, pp. 344 și urm.) Frumusețea ar desemna astfel „fața înfricoșătoare" a resentimentului, a urii sau a negativității. A iubi frumosul, într-un fel, pentru a-i urî și mai mult pe oameni, acesta ar fi destinul estetului, care, în consecință, nu poate fi „stimat". Frumusețea estetului ar fi un alt nume al răului. Suscitând punerea în formă prin frumusețe, estetul i-ar condamna și *mai* sigur pe oameni la moarte. Astfel, în spatele frumuseții s-ar afla moartea, moartea altuia sau chiar a lui.

Exemple literare care par a justifica argumentarea precedentă și pot s-o ilustreze.

Ce exemple pot să ilustreze această argumentare? În *Povestea celei de-a 672-a nopți* a lui Hugo von Hofmannsthal, tânărul estet este incapabil să-și iubească semenul: doar frumusețea îl interesează, în timp ce îndepărtează ființele vii și concrete. El va avea parte de o moarte rușinoasă. Cel ce iubește numai frumusețea – la Hofmannsthal și mulți alții –, pare deci hărăzit morții sau nebuniei. În romanul *În răspăr,* bunăoară, estetul Des Esseintes se va prăbuși în universul demenței. Exemplele literare par deci să confirme vederile lui Sartre: departe de a fi demn de stimă, estetul este un om rău, care distruge totul. Întrucât provine din resentiment și ură, estetismul nu ar duce decât la moarte.

Punerea în discuție a argumentării precedente: estetul nu duce o viață meschină, întrucât contemplă Frumosul în sine.

Totuși, se pare că procesul sartrian și devalorizarea existenței estetice se nasc în definitiv dintr-un contrasens. Nu nesocotește critica sartriană tocmai ascensiunea spirituală a estetului? A-ți construi viața ca o operă de artă înseamnă a o concepe ca o urcare și o purificare spirituale. Estetizarea existenței este atunci valoarea supremă, cum o semnala, în fond, Diotima, în *Banchetul:* „Aici este, iubite Socrate, grăi străina din Mantineia, tocmai aici e rostul vieții noastre! Căci dacă viața merită prin ceva s-o trăiască omul, numai pentru acela merită, care ajunge să contemple frumusețea însăși [...]. Ți-nchipui, zise, că trăiește viață fără valoare omul care va privi într-acolo și va contempla acel frumos, căruia i se dedică și cu care se împreună?" (Platon,

*Banchetul**, 211 d. – 212 a.) A alege să trăiești o viață frumoasă pare deci a fi proiectul cel mai demn de stimă cu putință. Estetul nu este mișcat de resentiment, ci de voința de a crea o individualitate frumoasă și nobilă, luminată de frumusețe.

Viața lui este demnă de stimă.

Concluzie

Problemele ridicate de titlu erau duble: a-ți construi viața ca o operă de artă nu este un proiect contradictoriu? Aceasta era prima problemă. Dacă a-ți estetiza existența înseamnă a produce o individualitate frumoasă și bună pe calea unei înălțări spirituale, contradicția evocată dispare. A doua problemă a fost deopotrivă rezolvată. Știm că estetul nu este în mod fundamental un om rău, ci un iubitor al purelor esențe spirituale. Agresivitatea sa aparentă față de real exprimă doar iubirea sa necondiționată de perfecțiune și de frumosul absolut. Ce se întâmplă acum cu miza? Estetul dă vieții sale o formă frumoasă și bună: el nu este un rău. În consecință, putem spera să regăsim „kalonkagathon"-ul grecilor și să realizăm astfel un câștig teoretico-practic important. Reunificarea *frumosului, bunului* și *binelui* ne îndrumă să sintetizăm întreaga noastră viziune asupra omului și chiar să întrevedem o „salvare" posibilă: nu este frumusețea o promisiune de salvare?

Răspunsuri la cele două probleme ridicate

Ultima revenire la miză: frumusețea, promisiune de salvare.

* Cf. Platon, *Dialoguri*, traducere de Cezar Papacostea, Editura IRI, 1995, pp. 129–130. (Nota trad.)

Partea a treia

Metoda comentariului de text

12. Disertație și comentariu de text

Acest capitol 12 este consacrat în același timp înrudirii disertației și comentariului și specificității acestuia din urmă: analiză care reflectă demersul unui autor, comentariul de text este școala fidelității față de gândire.

Câteva remarci asupra formei scrise și orale

Vom analiza aici, sub un unghi unitar, metoda comentariului de text, fie că este vorba de o probă scrisă sau orală. Desigur, aceste probe nu se prezintă identic și faptul că un exercițiu este scris sau oral nu poate fi considerat ca neesențial: există o metodă specifică a expunerii orale, diferența rezultând din mijlocul de comunicare, vorbirea într-un caz, redactarea scrisă în celălalt. Studentul nu trebuie să citească în nici un caz expunerea orală: această regulă este fundamentală. Pus în fața textului de comentat, el trebuie deci să se mulțumească cu o structură sau un plan, la care se vor adăuga, eventual, o introducere și o concluzie. Într-adevăr, o expunere se enunță cu voce tare și prima sa calitate este să fie vie și adaptată auditorului. Studentul poate totuși, din când în când, să arunce o privire rapidă asupra schemei redactate.

În pofida acestor diferențe caracteristice, vom trata ca pe un întreg metoda comentariului de text, privilegiind, de altminteri, forma scrisă.

Oricum, studentul trebuie să se antreneze în scris, chiar și pentru un examen oral: pregătirea sa va adopta atunci forma redactată, care adaugă analizelor rigoare.

Disertație și comentariu: două probe specifice, dar care se supun acelorași exigențe

Ce raporturi există, din punct de vedere metodologic, între disertație și comentariu? Aceste probleme au fost deja abordate succint în introducerea acestei lucrări (p. 7). Proba de comentariu prezintă totodată o înrudire profundă cu proba disertației și o specificitate, care o face ireductibilă la acest din urmă exercițiu: deși, sub un anumit unghi, metoda este aceeași, nu este vorba, în nici un caz, de a realiza o disertație asupra autorului. Subliniem, pe scurt, aceste două puncte – unitate de exigență și specificitate.

Unitate de exigență

Comentariul de text se prezintă, sub multiple aspecte, ca un fel de oglindă a disertației. Vi se dă un fragment filosofic și trebuie să puneți în evidență tema, teza sau ideea directoare, problematica constitutivă a acelui text (este vorba întotdeauna de a explicita problema filosofică ridicată și de a determina procesul rezolvării ei) și mizele. Important în acest studiu este nu să enunți la întâmplare, fără reflecție și fără regulă, și în detaliu teza și diferitele argumente ale autorului, ci să descrii articularea ideilor și mersul gândirii.

Prin multe aspecte, această metodă o amintește pe cea a disertației. A duce la bun sfârșit o disertație înseamnă, de fapt (cf. cap. 9 și urm.), a o conduce deschizând o problematică foarte structurată, a înainta după o idee directoare care organizează întreaga lucrare, a te supune, în sfârșit, pe durata întregii expuneri, unei logici pe cât posibil ferme și riguroase. Sub un anumit unghi, metoda se dovedește deci a fi aceeași și unitatea de exigență nu poate surprinde: filosofia formează un tot, ea reprezintă un mod de chestionare riguroasă, un demers conceptual care se regăsesc active în toate manifestările sale.

De aceea studentul nu trebuie să privilegieze unul din aceste exerciții în dauna celuilalt: cele două lucrări se completează, se supun aceleiași metode și trimit ambele la unitatea proiectului filosofic.

Multe jurii subliniază această înrudire, ca, de exemplu, cel de la examenul de intrare la Institutul de studii politice din Paris (an pregătitor): „Cele două tipuri de exerciții propuse alegerii candidaților – disertație sau comentariu – răspund, în modalitatea lor proprie*, acelorași exigențe. Este vorba mereu, pentru candidat, să se interogheze asupra unei probleme, să elaboreze o analiză riguroasă, o argumentație coerentă, care să-l poată conduce la o concluzie întemeiată, expresie a liberei sale judecăți. Acest travaliu reflexiv se articulează, în plus, în cazul comentariului, cu explicația textului ale cărui orientare, teză, argumente trebuie să fie degajate.

*Planul de disertație, fie că este în două sau trei părți, trebuie înainte de orice să fie coerent și să răspundă preocupării pentru o demonstrație riguroasă și clară. Comentariul de text, dacă oferă candidaților o mai mare suplețe de organizare, trebuie în egală măsură să exprime calitățile de claritate și rigoare ale candidatului".

Specificitatea comentariului

Totuși, în ciuda acestei înrudiri, clivajul este real: în cazul disertației, juriile cer de la candidați să realizeze și să conducă un travaliu foarte personal (utilizând, evident, cunoștințele filosofice). Dimpotrivă, comentariul de text trebuie să se supună, fără nici o parafrază, gândirii înseși a autorului: nu este vorba, propriu-zis, de a introduce propriile tale idei, ci de a ști să citești un text și să te adaptezi la el cu suplețe și inteligență. Dacă disertația este școala libertății de gândire, comentariul de text desemnează școala fidelității față de gândire.

Adoptând același demers ca și pentru disertație, vom degaja deci progresiv o metodă și reguli de acțiune, după ce vom fi definit cu precizie comentariul de text și obiectivul său.

13. Definirea și obiectivul comentariului de text

Comentariul de text constă în a pune în evidență problematica și problema constitutive ale textului (care presupun, bineînțeles, înțelegerea temei și tezei autorului). Este vorba de a clarifica problema conținută în text pătrunzând tema și teza, apoi de a degaja organizarea conceptuală și, în sfârșit, de a proceda, eventual, la un studiu reflexiv asupra rândurilor propuse. Fără să fie cerută, această parte reflexivă este, totuși, de dorit. Concluzia efectuează un bilanț rapid.

Problematică, probleme, temă, teză

Problematică și problemă

Determinarea problematicii reprezintă, cum subliniază toate juriile de concurs (cf. cap. 2), elementul decisiv al demersului care operează în comentariu. În metodologia disertației, problematica ne-a apărut ca nucleul adevăratei abordări filosofice. Reamintim că problema desemnează aporia centrală, enigma decisivă ridicată de un titlu sau de un text. În fața textului filosofic propus, nu este deloc de mirare că sarcina fundamentală este punerea în lumină a problematicii și problemei: studentul trebuie să recurgă la chestionarea textului, astfel

încât să parvină la întrebarea radicală care se înscrie în el și îl organizează. Această problemă trebuie, așadar, să fie desprinsă, căci nu poate fi decelată imediat: așa cum problema nu se confundă, într-o disertație, cu întrebarea pusă (în cazul în care titlul este enunțat sub formă de întrebare), la fel, în comentariul de text, trebuie să aduci la lumină, prin efort propriu, întrebarea fundamentală pe care filosoful a pus-o implicit și uneori a rezolvat-o. Cum să se efectueze această treabă pe plan practic? Vom trata despre această axă de cercetare ceva mai departe (p. 236 și urm.).

Comentariul de text trebuie să se consacre descoperirii problematicii și problemei și s-o exprime, de preferință, în introducere. Dar această descoperire a problematicii presupune ea însăși înțelegerea temei și tezei.

Temă și teză (sau idee generală)

Operația de punere în evidență a problematicii nu este, de fapt, posibilă decât în măsura în care au fost identificate tema textului și teza pe care el o dezvoltă (în general exprimabilă prin ceea ce se numește ideea generală). Problema desemnează deja obiectul unei căutări savante și al unui demers aprofundat, căutare care presupune înțelegerea temei și a tezei fragmentului. Trebuie așadar, mai întâi, să identificăm tema despre care este vorba, nu doar în forma ei generală (temă de istorie, de artă etc.), ci, evident, sub un unghi precis, de exemplu, dreptul cetățeanului la opoziție, într-un text de filosofie politică al lui Rousseau (*Contractul social*, cartea IV, 2), specificitatea cunoașterii omenești în raport cu formele care o prefigurează la animal, într-un text dn Aristotel (*Metafizica*, cartea A, § 1). Pe scurt, trebuie înțeles, în mod determinat, despre ce vorbesc exact autorul sau filosoful. În acest domeniu, generalitățile nu-și au locul și este necesar să te apleci asupra textului în configurația lui precisă pentru a circumscrie bine tema. Dar tema nu se confundă defel cu teza, adică ce anume vrea să demonstreze gânditorul în acel fragment. Teza nu trebuie în nici un fel să fie identificată cu concepția globală a filosofului. Juriile nu vă cer nicidecum să expuneți doctrina generală a gânditorului! Este vorba de a determina poziția filosofului în acel text, ce anume a vrut el să demonstreze într-un context precis, ceea ce se explicitează în general prin ideea generală, adică propoziția

globală și directoare, conținutul filosofic fundamental al textului. Așadar, a comenta un text înseamnă a-i preciza teza (determinată) susținută de autor.

Enunțul repetat al juriilor, cum rezultă și din extrasele care urmează, este că teza (precisă) este ireductibilă la o doctrină generală, ori la elemente banale sau prea cunoscute:

„Candidații sunt prea înclinați să regăsească lucruri cunoscute în textul propus. Ei nu manifestă nici o distanțare reflexivă, nici o mirare în fața tezei clar enunțate de autor [...]. Unii candidați se mulțumesc cu o primă interpretare pripită care banalizează textul, în timp ce ar trebui s-o pună la proba textului."

„Mai mult decât absența pregătirii, este de regretat concepția privind pregătirea. Studiului detaliat al textelor considerate în conținutul lor precis și în demersul lor exact, numeroși candidați îi substituie, de fapt, cunoștințe generale [...]. Textul este atunci interpretat în mod eronat sau luat ca pretext pentru a replasa câteva elemente dintr-un rezumat al doctrinei autorului."

În rezumat, teza și ideea directoare desemnează elemente ireductibile, care posedă un conținut precis, iar nu, propriu-zis, cunoștințe generale. Această delimitare a conținutului comentariului reamintește chiar cerința oricărei disertații, care nu trebuie să se piardă în generalități.

Vom indica ulterior (cf. p. 236 și urm.) o metodă pentru a degaja în mod ordonat toate aceste elemente (temă, teză etc.).

Organizarea conceptuală

Să ducem mai departe dezvoltarea elementelor de bază ale definiției noastre: comentariul de text desemnează punerea în evidență a unei organizări conceptuale.

O organizare

Obiectivul constă în a explicita demersul organic al textului, în a-i descoperi articularea, organizarea internă, noțiune absolut centrală. Nu trebuie să fragmentați textul, să-l divizați și să înțelegeți

structura prin intermediul unor elemente disecate fără nici o legătură între ele. Important este să explicitați o înaintare și o mișcare, să puneți în evidență o legătură veritabilă, iar nu să vă mulțumiți cu o fărâmițare. A diserta înseamnă a construi legături și a te supune unei organizări riguroase; la fel, comentariul de text urmărește să facă vizibilă înlănțuirea între ele a elementelor reflecției. Punerea în evidență a unei construcții și a unui itinerar – iată ce trebuie să caute candidații. Toate juriile subliniază necesitatea acestui demers organic. Extragem dintr-un raport: „mulți candidați decupează textul care le este încredințat fără nici o preocupare pentru construcție, ordine interioară, înaintare naturală. Ei fragmentează astfel comentariul lor în diviziuni atât de separate încât unitatea textului este distrusă și mișcarea de gândire care se exprimă în el este stopată. Studiul compoziției trebuie să pună în valoare unitatea pasajului, raportul diferitelor părți între ele, și cu ansamblul, altfel este un rit răufăcător".

O explicitare a conceptelor fundamentale

A pune în evidență demersul organic al textului înseamnă mai întâi a defini conceptele fundamentale care domină această organizare. Reamintim și aici cerințele juriilor:

„Se cuvine [...] să chestionați lexicul textului, să definiți noțiunile care operează în text, să fiți atenți la semnificațiile pe care le iau ele în context, altfel gândirea autorului este simplificată și cel mai adesea falsificată."

„Dacă mersul argumentației [este vorba de un text din *Gorgias*, *503d–504e*] *nu a fost, în general*, înțeles, acest lucru se datorează mai ales faptului că cei care au participat la concursul de admitere nu au știut să desprindă jocul foarte precis al conceptelor care structurează ansamblul."

Finalitatea comentariului este deci lipsită de ambiguitate: este vorba de a degaja și explicita conceptele fundamentale ale textului, care îi comandă mișcarea și organizarea. O dată în plus, comentariul apare ca oglinda disertației. A duce la bun sfârșit disertația înseamnă a opera abstract și conceptual, a considera că orice exemplu se limitează să ilustreze un concept sau o demonstrație abstractă. La fel, comentariul urmărește să desprindă concepte de bază care au o

semnificație particulară și dețin o funcție precisă în text. Evident, nu este suficient să afirmi acest rol major al cutării sau cutării concept; trebuie subliniată – urmând axa analizată mai sus – înlănțuirea unui concept cu altul.

Pe de altă parte, pare a se impune aici o regulă de metodă: orice explicație a conceptelor filosofice trebuie să se mărginească și la epoca istorică și la conținutul precis al conceptului sau noțiunii la autorul respectiv, fără a practica de-a lungul secolelor o încălecare sau un „salt" istoric. Dacă explicitați „pentru-sine"-le hegelian, nu faceți o confuzie cu conceptul sartrian; limitați-vă la un anumit nivel istoric, fără a opera nici o depășire, chiar dacă un text „anunță" evoluția viitoare a gândirii și ideilor. Nu ține doar de înțelepciune faptul de a se defini, la Hegel, pentru-sine-le ca ființa întru cât, prin conștiință, se opune obiectului și revine la sine și, la Sartre, ființa care își este sieși propria ei lipsă de ființă. Definițiile fiecărui text au deci un sens istoric și specific și nici o interpretare prin concepte ulterioare nu are legitimitate.

Comentariul desprinde articularea conceptelor sau ideilor unele în raport cu celelalte și se menține strict în câmpul istoric și cultural al epocii considerate. Este vorba de a exprima jocul foarte precis al conceptelor care organizează ansamblul, fără nici un decalaj istoric, și de a înțelege conceptul în cadrul timpului său.

Studiul reflexiv asupra textului

O parte neobligatorie dar de dorit

Această parte reflexivă nu are *nimic* obligatoriu în ce privește învățământul superior. În schimb, la bacalaureat, candidații trebuie să desprindă interesul filosofic plecând de la un studiu ordonat. Li se cere deci, în mod explicit, să descopere interesul filosofic. La diferitele concursuri de învățământ superior, studiul reflexiv, fără să fie necesar, este totuși de dorit. El constă în a analiza fecunditatea soluției, adusă de autor, problemei precise ridicate de text și, eventual, în a introduce sau a prezenta o critică posibilă a textului. Sub un anumit unghi, analiza reflexivă efectuată în învățământul

superior răspunde aceloraşi exigenţe ca cerinţa privind „interesul filosofic", evident, la un cu totul alt nivel.

Sub ce unghiuri să considerăm această parte reflexivă?

Problema şi soluţia ei istorică

Fără îndoială, este necesar, mai întâi, să se evalueze corect importanţa răspunsului dat, măsurând distanţa faţă de alte soluţii sau perspective, mult mai puţin euristice la epoca avută în vedere. Este ceea ce ne sugerează raportul unui juriu: „A comenta un text înseamnă a identifica perspectiva textului, problematica lui, [...] şi, de asemenea, a produce o reflecţie riguroasă, organizată, consistentă care se străduieşte să măsoare distanţele faţă de alte perspective, dacă acestea se dovedesc necesare, fără a uita vreodată textul şi fără a înceta să te sprijini pe el".

Aşadar, studiul reflexiv ia ca punct de plecare problema ridicată, şi anume aporia fundamentală, întrebarea întrebării care constituie însuşi orizontul textului. Cu alte cuvinte, fragmentul propus are în general drept finalitate să „rezolve" dificultăţile întâlnite, fie în câmpul gândirii şi al ideilor, fie în cel al istoriei sau al politicii. Plecând de la definirea problemei ridicate de text, pare deci posibilă punerea în evidenţă a validităţii filosofice a soluţiei aduse, îndeosebi prin comparaţia cu alte soluţii sau perspective, mai puţin bogate sau mai puţin euristice. Unei probleme, date într-o epocă determinată, şi formate prin concepte deopotrivă istorice, gânditorul îi aduce o soluţie care aparţine timpului său şi poate fi aprofundată în studiul reflexiv al textului.

Exemplele ar fi, evident, nenumărate: metoda lui Descartes şi textele care tratează despre ea oferă o soluţie la criza cunoaşterii în secolul al XVII-lea şi la inadecvarea altor perspective sau răspunsuri. În raport cu problema pusă de empirismul sceptic al lui Hume, în virtutea situaţiei metafizicii în secolul al XVIII-lea, Kant inventează o soluţie care se explicitează în faimoasa „revoluţie copernicană" (cf. *Critica raţiunii pure*, Prefaţă la ediţia a doua). Aceste soluţii istorice la probleme speculative sau practice se exprimă în texte propuse studenţilor. Trebuie să ne ferim a proceda prin simplificări şi generalităţi abuzive. Într-un anume extras filosofic, problema determinată şi circumscrisă conduce la o soluţie care este şi ea bine

specificată. Acest studiu privind importanța unei soluții istorice presupune, în plus, o bună cunoaștere a textelor filosofice și a istoriei gândirii. Aici cultura și chiar erudiția își reiau drepturile, întrucât orice interpretare a interesului unui text implică, pentru a fi dusă la bun sfârșit, o cunoaștere aprofundată. Citiți mult și bine, acesta rămâne, pentru studenți, imperativul absolut...

Eventuala critică a textului propus

Dar, alături de importanța istorică a răspunsului, poate să figureze și o „critică" al cărei sens trebuie să fie bine înțeles: într-adevăr, orice mare text filosofic pune o problemă fundamentală. Așadar, ce poate semnifica o critică? Critica unui text nu poate fi respingere, cum prea mulți studenți o cred, căci „respingerea" desemnează, propriu-zis, acțiunea prin care înlături un raționament, o argumentație, dovedind falsitatea lor. Deși această perspectivă a „respingerii" nu este complet abandonată de unii, ea ni se pare, *stricto sensu*, un procedeu puțin compatibil cu recunoașterea bogăției efective a unui mare text. Un fragment nu este niciodată fals în absolut. El răspunde nevoilor unei epoci și unui curent de gândire. În consecință, este îngăduit să nu aderi la tezele unui gânditor și să le „critici", dar a critica înseamnă, aici, a emite o judecată care face să reiasă anumite echivocuri sau contradicții ale unui text, pe care evoluția istorică le-a făcut mai clare, și a încerca să depășești aceste contradicții integrându-le într-un punct de vedere sintetic și global. Nu este, așadar, defel vorba de a critica într-o mișcare pur negativă, ci de a recunoaște în același timp validitatea filosofică a textului, anumite dificultăți întâlnite de autor și integrarea lor necesară într-un principiu superior. A critica nu înseamnă a distruge, ci a înțelege; nu înseamnă a denunța în absolut absurditățile sau incoerențele, ci a integra anumite dificultăți sau „aporii" în sânul unei sinteze comprehensive. A distruge înseamnă a rămâne la litera textului, la aparența lui primă, în timp ce a înțelege înseamnă a merge la spiritul textului și la conținutul lui adevărat. Distrugerea este dogmatică, adevărata critică filosofică este înțelegerea problematicii interne și evaluarea echilibrată a importanței răspunsului adus.

În această privință, judecățile juriilor par neschimbate: „Trebuie cu adevărat să reamintim – citim într-un raport – că o critică, în

filosofie, nu are sens și pertinență decât dacă în prealabil s-a depus un efort de a pătrunde, și pe cât posibil de a stăpâni, gândirea altcuiva?"

Conciuzia comentariului

Scopul concluziei, ca și în cazul disertației, este de a face un scurt bilanț, indicând interesul demonstrației gânditorului. Se înțelege, nu există regulă absolută în acest domeniu: dacă partea reflexivă este foarte dezvoltată, concluzia se poate integra în ea. O concluzie separată pare totuși de dorit: ea închide dezbaterea cu precizie și claritate și are deci o funcție retorică și pedagogică a cărei importanță nu trebuie subestimată.

14. Metoda și principiile ei directoare

Canalizarea eficace a atenției, încrederea în text și, în sfârșit, procedarea după o strategie conceptuală – acestea sunt principiile directoare ale comentariului de text. Acest capitol se ocupă și cu defectele fundamentale ale comentariului (studiu parțial, poantilism, parafrază etc.).

Principii directoare

A ști să citești

Primul principiu director, prima regulă de acțiune privesc această necesitate a unei lecturi active, destinată să identifice conceptele importante, care joacă un rol strategic, și să ofere definiții de bază.

De ce să-i subliniem în mod special importanța? În cultura noastră, unele forme de comunicare vizuale sau auditive îndepărtează în plan secund exercițiul tradițional al lecturii, a cărui funcție centrală în buna conducere a exercițiilor filosofice trebuie evidențiată aici. Reflectați în contact cu marile texte, fără să vă mărginiți la lucrări de mâna a doua sau a treia. Pe scurt, proba comentariului nu se improvizează. Fruct al unei munci a reflecției inseparabile de o

frecventare permanentă a autorilor, ea presupune că cel ce candidează știe realmente să citească și să aprofundeze un text.

Imperativul lecturii atente este menționat de numeroase jurii, ca în extrasul care urmează: „Comentariul reclamă [...] o lectură atentă și chiar vigilentă. Întrucât textele reținute nu cer de la candidați nici o erudiție (ci atenție, lectură, judecată), ele conțin în sine principiul explicației lor".

A-ți canaliza atenția

În această lectură a textului propus trebuie să rămâi stăpân pe propria atenție: această stăpânire joacă un rol central în conducerea comentariului. Dacă, în accepția ei fundamentală, atenția desemnează concentrarea spiritului asupra unui obiect al gândirii, putem spune că nu există comentariu reușit fără o voință de concentrare asupra tuturor elementelor prezentate, pentru a fi în măsură să le desprinzi pe acelea care joacă un rol esențial. Atenția nu trebuie să se abată, ci, dimpotrivă, să țină seama de toate obiectele, pentru a nu-l pierde, în trecere, pe cel mai important. Înțelegerea textului se dobândește procedând cu atenție. Se cuvine să ne amintim aici de cuvintele lui Malebranche: „Atenția spiritului este [...] o rugăciune naturală, grație căreia obținem iluminarea prin Rațiune".

A *ști să-ți canalizezi* atenția reprezintă deci o regulă de acțiune imperativă, necesară, nicidecum contingentă și neesențială. De ce această superioritate a atenției? Pentru că ea îți îngăduie să te deschizi obiectului în mod real și complet, să fii disponibil și „vid" pentru el, și, în consecință, să nu lași să-ți scape nimic din elementele sale esențiale. În opoziție cu o inteligență distrată, pradă reprezentărilor anecdotice, gândirea atentă pare constitutivă efortului reflexiv care operează în comentariu. Așa cum arată Simone Weil, care o descrie în esența și intenționalitatea sa, atenția nu este direct utilitară, ci spirituală și dezinteresată. Capacitate de a ne concentra și deschide (fără să ne gândim prea mult la rezultatul imediat), așteptare autentică, ea ne îngăduie să descoperim mai bine obiectul, ne face disponibili și receptivi și ne aduce cât mai aproape de texte: „Niciodată, în nici un caz, nici un efort de atenție veritabilă nu este pierdut. [...] Dacă se caută cu o atenție autentică soluția unei probleme de geometrie și dacă, după o oră, nu suntem mai avansați

decât la început, am înaintat totuși, cu fiecare minut al acelei ore, într-o altă dimensiune mai misterioasă". (S. Weil, *Attente de Dieu, La Colombe*, p. 72.)

Împotriva distragerilor și dispersărilor, atenția veritabilă îl orientează pe student spre însuși obiectul textului, spre sensul acestuia, sens în favoarea căruia trebuie „pariat".

A paria în favoarea textului și a sensului său

Să pariezi în favoarea sensului textului, în loc să treci dintr-o dată la o critică „certăreață", „răutăcioasă" ori lipsită de o adevărată înțelegere – iată o cerință a tuturor juriilor, cum o arată și raportul din care cităm: „Dacă este absolut îngăduit să nu aderi la tezele unui autor, nu trebuie nici să transformi neînțelegerea sistemului său în obiecții împotriva lui. Bergson, nici mai mult nici mai puțin, de altfel, decât oricare alt filosof, nu este inatacabil. Mai este necesar însă, înainte de a-i indica posibilele contradicții, să te străduiești să-l înțelegi, și să-l explici. Or, de câțiva ani, și fiind vorba de autori atât de diferiți ca Platon, Kant sau Bergson, juriul este pus în fața unor comentarii a căror unică ambiție pare a fi aceea de a denunța incoerența și absurditatea unor poziții luate drept pozițiile autorului".

A înțelege un text înseamnă, într-adevăr, a face din rândurile propuse reflecției un tot semnificant, luminat și luminător. Or, numeroși candidați nu au încredere în text: neîncordându-și la maxim atenția, ei pierd astfel pe drum elemente importante și decisive și, uneori, ajung chiar să caricaturizeze sau să deformeze rânduri purtătoare de sens. Această lipsă de încredere nu este lipsă de atenție, nedeschidere la obiect, îngustime spirituală? Una din primele reguli de acțiune privește deci pariul spiritual în favoarea unui text înzestrat cu sens. Ar exclude comentariul, așadar, orice dimensiune critică? Nicidecum. În realitate, trebuie înțelese, grație atenției, logica internă a textului și adevăratul lui sens. Această intenție va permite înțelegerea unei gândiri care, în partea reflexivă a comentariului, va fi resituată, sesizată istoric și, uneori, criticată. Dar actul de a acorda încredere textului trebuie neapărat să preceadă orice critică.

A organiza o strategie conceptuală

A citi bine, a da dovadă de atenție, a paria în favoarea sensului textului sunt tot atâtea reguli fundamentale. Vom menționa, în sfârșit, ca principiu care organizează orice travaliu de comentare, pe cel al „strategiei conceptuale". Ce e de spus? Dacă o strategie desemnează aici un ansamblu de acțiuni coordonate destinat a face posibilă înțelegerea textului, ea va fi, înainte de toate, conceptuală; tocmai punând stăpânire pe concepte, clarificându-le, studentul va elucida, progresiv, sensul rândurilor. Orice text filosofic utilizează concepte particulare. Unele dintre ele asumă, în cadrul textului, o funcție centrală. Strategia care operează în comentariu constă, înainte de toate, în efortul de a le desprinde, clarifica și explica (cf. *infra*, p. 239 și urm.).

Capcanele comentariului de text

Dacă acestea sunt principiile, există și diverse obstacole și capcane pe care trebuie să le semnalăm pentru ca studentul să evite parcursuri absurde sau itinerarii periculoase.

Studiu parțial, care privilegiază unele fragmente ale textului

Unul din primele pericole: studiul parțial sau fragmentar. Unii studenți se ocupă doar de un pasaj din text, îndepărtând astfel anumite părți. Se știe însă că orice studiu filosofic are drept obiect, prin definiție chiar, o înlănțuire globală și totală. În consecință, abordarea parțială și unilaterală se dovedește absolut defectuoasă. Ea este denunțată de toate juriile de concurs sau examen. Citățm dintr-un raport: „În fața acestei succesiuni de aspecte ale doctrinei [este vorba de un text din Malebranche], dificultatea consta [...] în a echilibra lucrarea pentru a ajunge la bun sfârșit: prea multe comentarii s-au mărginit să explice primul alineat, chiar și pe-al doilea, și l-au neglijat pe al treilea. Alții, fără îndoială, în funcție de cunoștințele lor, nu

s-au referit decât la sfârșitul textului [...]. Și mai lacunare, unele lucrări trec foarte repede peste primele trei alineate".

Travaliul riguros al comentariului trebuie, așadar, să repudieze tratarea lacunară și parțială. O bună analiză se va consacra ansamblului global: unității unei gândiri.

Studiu „poantilist"

Ce desemnează studiul poantilist? Un studiu care se rătăcește în literalitatea textului, în toate punctele, toate fragmentele, în loc să procedeze global, consacrându-se esențialului. Abordarea poantilistă vrea să se agațe de porțiunile infinitezimale ale textului, fără a lăsa să se piardă, pe parcurs, nici un termen. Ea silabisește literalmente – și în chip laborios! – fiecare fragment, circulă cu neliniște în sânul tuturor „microelementelor". Dacă această preocupare pentru direcție pleacă de la un bun sentiment, ea nu corespunde defel adevăratei sarcini analitice, preocupată să se dedice elementelor reale, fără atomizarea ansamblului. În plus, parafraza pândește!

Parafraza

Așa cum sublinia raportul unui juriu, „pericolul cel mai răspândit rămâne parafraza, prea adesea confundată cu fidelitatea literală, fără nici un folos în ce privește înțelegerea și sensul".

Într-adevăr, în timp ce se cere să explicitezi conceptele, să subliniezi organizarea lor internă, articularea lor, mișcarea prin care fiecare concept important cheamă un alt concept, semnificația lor reală și dinamică în logica raționamentului, parafraza reprezintă, potrivit etimologiei sale, o „frază pe lângă": a vorbi pe lângă text, despre sensul lui, a te mulțumi să operezi dezvoltări verbale și difuze, a repeta aceiași termeni în loc să le desprinzi semnificația – aceasta este esența parafrazei, acesta este nucleul său. Amenințare constantă, parafraza procedează alături de dezvoltare în loc să descopere o explicație reală. Ea nu analizează sensul conceptelor, nu le oferă rațiunea de a fi: ea repetă modificând câteva elemente gramaticale. În opoziție cu travaliul hermeneutic – el desemnează interpretarea oricărui text care

reclamă înțelegere și explicație și care deci se integrează sarcinii comentariului filosofic – parafraza, rămasă pasivă, nu interpretează nimic: ea nu transcende datul. În timp ce explicația și studiul hermeneutic sunt active și dinamice, parafraza, în același timp pasivă și tautologică, se limitează să re-spună același lucru fără a-l face pe cititor să progreseze. Inventivității productive a hermeneuticii, care oferă scheme de inteligibilitate ce nu existau înaintea, ea îi opune sterilitatea.

Reducerea comentariului la o disertație

În sfârșit, este evident că nu trebuie să reducem comentariul la o disertație. Specificitatea celui dintâi nu este totdeauna percepută de către studenți. Nu este vorba defel să pui textul de o parte sau între paranteze – ca și cum el ar reprezenta un element neesențial – și să duci la bun sfârșit un alt exercițiu: textul în el însuși e cel care are întâietate și trebuie să devină obiectul, prin excelență, al travaliului.

Dacă explicația de text desemnează un travaliu dificil, bogat în diverse pericole, se cuvine să punem la punct câteva etape pregătitoare susceptibile de a călăuzi acest exercițiu: capitolul 15 le va fi consacrat.

15. Metoda pregătirii: o strategie de lucru

Ne vom folosi de un text al lui Kant pentru a susține etapele muncii pregătitoare și a pune la punct marile linii ale metodei.

Remarci privind strategia noastră pregătitoare

Demersul va consta în a parcurge o etapă pregătitoare determinând elementele esențiale ale metodei, în felul în care trebuie să procedeze studentul în fața „bucății" de filosofie oferite atenției sale. Ca și în cazul disertației, nu este vorba de a proceda la întâmplare, în voia unor hazarduri incontrolabile care ar putea să falsifice, cu greutatea lor, adevărata înțelegere a textului, ci de a determina o strategie de cercetare și de lucru. Aducerea unor „modele" de lucrări ar fi deci aici cu totul insuficientă: obiectivul urmărit este mai întâi să efectuăm, împreună, o muncă preliminară pentru stăpânirea textului, pentru desprinderea unui soi de „schemă operațională". Obiectivul nu este să oferim reguli, cvasimecanice într-un fel, cărora ar trebui să vă supuneți în mod rigid. O schemă identică, absolut constrângătoare, nu poate fi universal utilă pentru a explica, după un demers uniform, un text riguros abstract al lui Hegel sau câteva rânduri aforistice ale lui Nietzsche. În unele cazuri, diferitele momente analizate, etapele itinerarului nostru se vor dovedi absolut de prisos. Astfel, uneori, structura gramaticală

studiată mai departe aduce indicații cruciale. Dar acest lucru nu este totdeauna evident. În pofida acestor rezerve, stadiile descrise se inserează într-un demers metodic global adaptat la înțelegerea textului.

Textul lui Kant care ilustrează metoda de pregătire

Supunându-ne, o dată mai mult, unei metode – o cale pentru atingerea adevărului –, am putea să elucidăm sensul textelor. Câteva rânduri din Kant ne vor oferi un punct de plecare:

„*Această problemă** *este cea mai dificilă; este și cea care va fi rezolvată la urmă de specia umană.* Dificultatea care sare în ochi îndată ce se concepe simpla idee a acestei sarcini este următoarea: omul este un animal care, din momentul în care trăiește printre alți indivizi din specia lui, are nevoie de un stăpân. Căci el abuzează cu siguranță de libertatea lui în raport cu semenii săi; și, deși, ca făptură înzestrată cu judecată, el dorește o lege care să limiteze libertatea tuturor, înclinația lui animalică spre egoism îl incită totuși să-și rezerve pe cât posibil un regim de excepție pentru el însuși. Îi trebuie deci un stăpân care să-i înfrângă voința particulară și să-l forțeze să se supună unei voințe universal valabile, grație căreia fiecare să poată fi liber. Dar unde va găsi el acest stăpân? Nicăieri altundeva decât în specia umană. Or, acest stăpân, la rândul său, este ca și el un animal care are nevoie de un stăpân. Oricum am lua-o, nu concepem cu adevărat cum și-ar putea el procura, pentru a stabili justiția publică, un conducător drept prin el însuși: fie că alege în acest scop o persoană unică, fie că se adresează unei elite de persoane alese din sânul unei societăți. Căci fiecare dintre ele va abuza mereu de libertate, dacă nu are pe nimeni deasupra ei pentru a-și impune sieși autoritatea legilor." (Kant, *Idée d'une histoire universelle au point le vue cosmopolitique*, în *La philosophie de l'histoire*, Aubier-Montaigne, pp. 67–68.)

*Iată care este această problemă, așa cum a enunțat-o Kant în propoziția precedentă: „problema esențială pentru specia umană, aceea pe care natura îl constrânge pe om s-o rezolve, este realizarea unei societăți civile care să administreze dreptul în mod universal".

Pregătirea comentariului

Prima operație rezidă în lectura atentă a textului (cf. *supra*, p. 230). În cursul acestei lecturi, se va schița, apoi se va afirma pregătirea propriu-zisă, care constă:

— în a dezvălui mișcarea și progresivitatea textului, înlănțuirea lui, ceea ce putem numi „structura dinamică" a rândurilor, pe calea studiului formei gramaticale și a analizei conceptuale riguroase;

— în a desprinde, plecând de la aceste analize: tema textului; ideea generală sau teza; problematica și problema; miza.

Această muncă presupune o stăpânire reală a tezaurului filosofic. Textul de comentat se înscrie, într-adevăr, într-un context precis. În particular, pentru a fi bine condusă, analiza conceptuală implică stăpânirea unor cunoștințe filosofice globale. Chiar dacă, în anumite cazuri, comentariul de text nu cere o cunoaștere precisă, nu este mai puțin adevărat că stăpânirea culturii filosofice constituie un suport puternic în întreaga cercetare.

Structura gramaticală

• *Ordine și gramatică.* Dacă gramatica desemnează studiul elementelor constitutive ale unei limbi (sunete, forme, procedee), nu e nimic paradoxal în faptul de a recurge mai întâi, pentru a structura un text, la analiza formelor gramaticale: acestea din urmă reprezintă tot atâtea structuri logice, ele trimit la înseși bazele și fundamentele gândirii și, în aceste condiții, structura gramaticală reflectă itinerarul reflexiv al gânditorului. Ne aflăm în fața unor instrumente logice în care se manifestă și se exprimă activitatea intelectuală a spiritului. Astfel, termenii de legătură reclamă o atenție cu totul specială: adverbe și locuțiuni diverse sunt semnificative. La fel, punctuația articulează gândirea. Pentru a înțelege un text, dispunem aici de tot atâtea elemente de analiză foarte dinamice și revelatorii. O dată în plus, comentariul este oglinda disertației. Într-adevăr, în cazul disertației, arta de a lega frazele sau paragrafele reprezintă o parte constitutivă a metodei. Pentru a diserta, trebuie să știi să te folosești de conjuncții alese în mod conștient. Termenii de legătură au un sens precis pe care orice student trebuie să-l stăpânească: ei exprimă

ordinea. Invers, trebuie să analizați, în comentariu, particulele gramaticale în măsura în care ele manifestă o legătură între idei. Particulele „deci", „în consecință", „astfel", care scandează demonstrația sau argumentația, marchează înlănțuirea propozițiilor sau argumentelor și traduc modul de organizare a ideilor. Ceva asemănător cu domeniul matematic, cu diferențele notate mai sus (cap. 6).

• *Exemplu.* În textul lui Kant, cursivele și instrumentele gramaticale indică bine ordinea gândirii. Totul, în prezentare, exprimă și manifestă o demonstrație foarte riguroasă.

Prima frază („Această problemă [...] specia umană" este tipărită în cursive; suntem aici în fața unei propoziții care va prilejui o explicitare în text. Problema va fi în același timp explicitată și integrată într-o demonstrație riguroasă. Să distingem bine problema lui Kant, exprimată la începutul textului, și viitoarea noastră problemă, născută din problematică. Orice confuzie trebuie exclusă.

„Căci", conjuncție de coordonare care introduce o explicație („căci el abuzează"), și „deci", conjuncție care îngăduie marcarea consecinței („îi trebuie deci"), fac vizibilă o structură logică precisă: ne aflăm în fața unei argumentații și a unei demonstrații care duc la o primă concluzie pe care „deci" o semnalează. Gândirea este deopotrivă ritmată de conjuncția „dar" („dar unde"), ca și de „or" („or, acest stăpân") și, din nou, de conjuncția „căci" („căci fiecare dintre ele"). Primul „dar", în particular („dar unde va găsi"), ne semnalează o evoluție importantă în raționament: sub un anumit unghi, ceea ce purcede va fi pus sub semnul întrebării. În cazul foarte special al textului nostru, termenii gramaticali semnalează ritmuri logice, demonstrații și concluzii. Ar fi absurd să nu profităm de ei. Dar întrucât întrebuințarea unor structuri gramaticale nu este complet suficientă, instrumentul semnificației va juca, evident, un rol primordial.

Structura primă a textului degajată prin studiul gramatical

Munca efectuată prin intermediul analizei gramaticale permite obținerea acestui rezultat, cu totul provizoriu, al unei structuri

constituite din propoziția („această problemă [...] umană") care enunță problema, și o demonstrație în două părți:

— „Dificultatea [...] să poată fi liberă": prima parte a demonstrației.

–„Dar [...] legilor": a doua parte a demonstrației.

Studiul conceptual precis: punerea în evidență a înaintării și a structurii dinamice

• *Concepte esențiale.* Analiza conceptuală precisă va oferi cheia „bucății" prezentate reflecției. Să purcedem la studiul nucleelor semantice esențiale: nu la definirea tuturor termenilor fără excepție – ceea ce ne-ar conduce la poantilism și la fragmentarea absolută, la explodarea reflecției –, ci la definirea conceptelor fundamentale. Pe această cale (conjugată cu analiza gramaticală), reușim să observăm și să descriem dinamismul gândirii, dar și să descoperim, dincolo de temă, ideea generală, problematica și problema subiacente (cea pe care o vom dezvălui, nu cea exprimată de Kant).

Să alegem deci termenii fundamentali, a căror importanță este efectivă și care joacă un rol decisiv. Numărul lor variază, evident, cu fragmentul studiat. Dar cum să-i reperăm? Fără îndoială, înțelegerea are un rol de jucat, dar, o dată mai mult, „cultura" ne vine în ajutor. Grație ei, studentul este în măsură să observe ideile sau noțiunile cu adevărat purtătoare de sens. Va trebui să ne consacrăm termenilor care țin de filosofie, verificând faptul că ei joacă un rol decisiv în text. Vom cerceta apoi alți termeni importanți nefilosofici (bineînțeles, această regulă constituie o indicație de metodă foarte suplă). Iată lista acestor termeni: problemă, om, animal, stăpân, libertate, făptură înzestrată cu judecată, lege, egoism, voință particulară, voință universal valabilă, ființă liberă, justiție publică.

Trebuie atunci să treceți de la termeni la concepte, adică de la expresii sau de la cuvinte încă generale și prost delimitate, foarte adesea polisemice, la accepțiuni filosofice precise, valabile și juste în interiorul textului, și nu doar în cadrul general al gândirii autorului. De fapt, tocmai aici sarcina devine extrem de complexă și dificilă. Într-adevăr, la un același autor, termeni importanți sunt adesea purtători ai mai multor sensuri (ex.: „transcendental" semnifică, în

unele texte ale lui Kant, „care constituie condiția *a priori* a obiectelor" și, în alte texte, „care pretinde că depășește experiența").

Efortul de delimitare precisă a sensului conceptelor va juca deci, în cercetare, un rol central. Trebuie, într-un fel, să porniți în urmărirea semnificațiilor adaptate textului. Se recomandă să recurgeți la un dicționar bun – de preferință, adaptat învățământului superior – pentru a selecta și a reflecta asupra multiplelor semnificații aduse. Scriem astfel definițiile obținute:

— „Problemă": aici, dificultate teoretică și practică a cărei soluție este *a priori* nesigură (este vorba de realizarea unei societăți civile care să administreze dreptul în mod universal).

— „Om": întreg textul kantian analizează omul ca realitate ambiguă, în același timp ca ființă biologică aparținând speciei animale celei mai evoluate de pe pământ și ca persoană care accede la domeniul universalului și legii. Trebuie să notăm această ambiguitate și această polisemie a termenului: omul ține de regnul naturii și de cel al scopurilor.

— „Animal": aici, o ființă vie, aparținând regnului natural. Kant subliniază pe larg acest aspect al esenței umane: omul se integrează în regnul naturii; el există ca ființă vie care își caută interesul propriu pentru satisfacerea nevoilor sale (individuale).

— „Stăpân": un stăpân desemnează o persoană care exercită o dominație, într-un mod nearbitrar, căci scopul său este – ceea ce semnalează textul – să ridice ființa umană (particulară) la universal, adică la ceea ce valorează pentru toate spiritele.

— „Libertate": ea desemnează mai întâi facultatea de a acționa, fără constrângere, depășind orice măsură față de semenii săi, facultate înscrisă în natura noastră. Vom remarca mai departe expresia „ființă liberă", care se opune în toate privințele libertății naturale.

— „Făptură înzestrată cu judecată": omul, subiectul, în măsura în care participă la rațiune, facultate de judecare care ne face să accedem la universal. „Înzestrat cu judecată" se aplică mai curând la comportare, în timp ce „rațional" se atribuie cunoașterii.

— „Lege": aici, o regulă imperativă universală, valabilă pentru toți, care guvernează activitatea oamenilor. Numai această lege (civilă, politică etc.) îl face pe om în stare să se sustragă dominației înclinațiilor sale animalice și egoiste.

— „Egoism": dispoziție de a-și căuta exclusiv plăcerea sa și interesul său individuale.

— „Voință particulară": ea se opune radical voinței universale. Într-adevăr, voința desemnează facultatea de a acționa potrivit unor reguli. Dacă aceste reguli sunt particulare, adică nu aparțin decât unui singur individ sau câtorva indivizi, facultatea de a acționa rămâne în mod subiectiv particulară.

— „Voință universal valabilă": este vorba aici de facultatea de a acționa după reguli valabile pentru orice ființă înzestrată cu judecată.

— „A fi liber": este vădit că „a fi liber" desemnează aici nu un fapt, ci un ideal și o devenire, accesul la o existență rezonabilă și supusă universalului.

— „Justiție publică": în acest text, stare juridică, în care oamenii, în cadrul unui stat, se bucură în mod egal de drepturile lor, după ideea unei voințe legislatoare universale.

Multe din explicațiile conceptuale sunt însoțite de termenul „aici": cuvintele sunt explicitate în contextul lor. Atunci când Kant vede în libertate o participare la rațiune și la un ideal, această concepție îi este proprie (deși se înrădăcinează în marele curent raționalist).

Care este finalitatea acestei cercetări conceptuale? Ea ne îngăduie să percepem mai bine sensul și structura dinamică a textului.

Astfel, reperarea conceptuală și analiza termenilor fundamentali ne fac capabili să sesizăm sensul pasajului, dar și organizarea și înaintarea lui. Conceptele nu trebuie să fie înțelese în mod izolat, ci în lumina unității organice a textului (acest lucru este foarte clar în ce privește „voința" și „ființa liberă").

• *Structura dinamică a textului: reperarea sa.* Combinarea analizei gramaticale (care a condus la o primă structurare) și a studiului conceptual tocmai efectuat trebuie să conducă la evidențierea unei organizări în părți, organizare nu statică, ci dinamică și exprimând o înaintare.

Ne aflăm, la început, în fața enunțării unei probleme (fraze în cursive). Această problemă nu este exprimată în mod distinct de către Kant la începutul pasajului, și tocmai de aceea am prezentat-o studenților ca să elimne ambiguitățile. Toată partea întâi (și a doua) au drept obiectiv să expliciteze natura însăși a aporiei, a problemei

pe care Kant o consideră centrală. Această primă parte poate fi percepută ca un ansamblu demonstrativ care ajunge la o primă concluzie subliniată prin „deci" („îi trebuie deci un stăpân"). Dar și partea a doua constituie o „demonstrație-argumentație" viguroasă care o întărește pe cea dintâi. Evident, această a doua parte se supune parțial unei forme deductive.

Combinarea analizei conceptuale și gramaticale ne conduce deci la enunțarea unui dublu raționament în care se explicitează natura însăși a dificultății subliniate la începutul pasajului. Ne aflăm în fața unei înlănțuiri de argumentații, argumentele urmând argumentelor. Iată cum se prezintă, pentru cititorul atent, această „înlănțuire", această „argumentație-demonstrație" ritmată de conjuncții:

1. „Această problemă [...] umană". Enunțarea dificultății (privind stabilirea unei ordini politice juste).

2. „Dificultatea [...] să poată fi liber". Primul element al aporiei, al dificultății: „omul are nevoie de un stăpân" pentru a opera trecerea de la particular la universal.

Verigi demonstrative în interiorul acestui ansamblu: definirea omului ca animal care are nevoie de un stăpân („Dificultatea [...] un *stăpân*"); *justificarea enunțului precedent*: voința omului se supune unor înclinații egoiste particulare („Căci [...] el însuși"); stăpânul l-ar ridica deci pe om la universal („Îi trebuie [...] să poată fi liber").

Argumentația-demonstrația condusă cu rigoare de Kant a stabilit că omul are nevoie de un stăpân pentru a înfrâna dorințele sale particulare. Dar aporia nu a fost încă studiată în esența ei. Kant ajunge la centrul problemei în partea a treia. Demonstrația va explicita nucleul dificultății. Conjuncția „dar" semnalează un obstacol fundamental. De unde enunțarea celui de-*al doilea element* al aporiei:

3. „Dar [...] legilor". Explicitarea dificultății (enunțate la punctul 1). Întrucât stăpânul are el însuși nevoie de un stăpân, stabilirea justiției reprezintă o sarcină dificilă.

Verigi demonstrative în interiorul acestui ansamblu: Stăpânul are el însuși nevoie de un stăpân („Dar [...] specia umană"); orice conducător (uman) ar încerca astfel să abuzeze de libertatea lui („Or, [...] legilor").

Concluzie definitivă: nu numai omul are nevoie de un stăpân, dar și stăpânul are nevoie de un stăpân. În consecință, stabilirea justiției

se izbește de o problemă antropologică esențială. Am găsit o cascadă de consecințe logice, ultima consecință explicitând în final dificultatea problemei enunțare în rândurile tipărite în cursive care figurează la început.

Cum a fost pusă în evidență structura dinamică? Tocmai combinarea travaliului gramatical și conceptual a condus la explicitarea drumului parcurs de gândirea autorului. Să remarcăm că, de la bun început, știm că este vorba de enunțarea unei dificultăți („această problemă"). Primul paragraf reia ideea de problemă („dificultatea") și începe s-o expliciteze. În continuare, cascadele demonstrative clarifică problema pusă de Kant la începutul fragmentului. Atenția acordată conceptelor și analiza gramaticală ne îngăduie astfel să avansăm și să elucidăm efectiv structura dinamică.

Tema și teza textului

Cum să atingem, acum, tema și teza? Mai întâi tema: ea rămâne înscrisă în filigran și implicită până la partea a treia. Atunci când, în sfârșit, Kant afirmă că este vorba de „a stabili justiția publică", travaliul conceptual ne semnalează că suntem în fața temei, și anume, realizarea unei ordini politice juste, privind statul și raporturile lui cu cetățenii („publică"), ordine care administrează dreptul în mod universal.

Ce să spunem despre teză sau ideea directoare? Pentru a o atinge, pare posibil să condensăm din nou (în două sau trei rânduri) diferitele părți ale textului – deja concentrate în studiul structurii dinamice – și să desprindem astfel ideea generală, care corespunde, aproape întotdeauna, tezei autorului. În cazul de față, obținem enunțul următor: „Problema justiției publice, legate de stat, este foarte dificilă deoarece conducătorii sunt oameni egoiști și supuși unor înclinații individuale, și nu țin seama de universalitatea legii: orice stăpân are nevoie de un stăpân".

Ideea directoare a textului exprimă în general teza autorului – obiectul demonstrației sale –, distinctă de temă, mult mai generală. A trece de la temă la teză înseamnă a merge de la explicit la implicit, astfel încât să ajungem la ideea centrală dominantă, în jurul căreia se organizează textul.

Problemă și miză

Pe calea chestionării textului și a ideii generale vom face să survină problema, aporia centrală a textului. Iată câteva din aceste întrebări:

— Cum să se treacă, în societatea organizată, de la dominația pasiunilor până la sfera dreptului universal (care stăpânește aceste pasiuni în mod rațional)?

— Și, de fapt, guvernantul nu este el însuși un om, o ființă finită, ale cărui pasiuni trebuie să fie înfrânate (de către un stăpân) și care accede deci foarte greu la universal?

— Cum să se realizeze o ordine politică justă și universală dacă nici un guvernant nu se sustrage egoismului și nu transcende dorințele particulare inerente naturii sale de om?

— Este constrângerea un mijloc necesar pentru a accede la o ordine politică justă?

Ultima întrebare reprezintă problema centrală pusă de către filosof. Această determinare a problemei constituie momentul cel mai delicat al lucrării. (Încă o dată, problema formulată de Kant în mod *explicit trebuie distinsă de cea care* rezultă din travaliul personal de hermeneutică.)

În sfârșit, se impune descoperirea mizei sau a mizelor, descoperire a cărei formulare va comanda calitatea analizei reflexive ulterioare; ce ne face textul să câștigăm? Care este importanța sa? Aceste rânduri permit o clarificare a esenței problemei politice, clarificare care are o însemnătate practică.

Partea reflexivă

Partea reflexivă subliniază, în acest caz precis, importanța întrebării și a problemei analizate; mult mai mult se dedică răspunsului, pentru că, într-adevăr, în acest text, Kant clarifică o problemă fără să expliciteze realmente o soluție. Să nu ne înșelăm, totuși, în această privință: a pune bine problemele înseamnă deja, în parte, a fi capabil să le rezolvi. Ne consacrăm deci, în această parte reflexivă, câtorva elemente în cadrul cărora din problemă țâșnește un început de soluție:

— Omul este „rău" pentru că este liber să-și satisfacă interesele individuale, în detrimentul legii universale la care participă.

— Realizarea unei ordini politice juste nu se poate efectua decât pe un fond de constrângere.

— Kant a știut într-un mod admirabil să lege problema politică de o antropologie: din acest punct de vedere chestionarea sa este deosebit de îmbogățitoare. Departe de a se pierde în pura teorie, Kant leagă filosofia politică și antropologia filosofică. Nu înseamnă așa ceva să pui problema politică de o manieră admirabilă?

Rezultatul final al pregătirii, modul de întrebuințare

Suntem acum în posesia unui material important, care face posibilă o redactare metodică și riguroasă a comentariului.

Iată un „mod de întrebuințare" destinat a vă face să observați și să pătrundeți etapele pregătitoare ale comentariului de text. El trebuie să fie folosit fără nici o rigiditate, suprimând stadiile inutile (de exemplu, în anumite cazuri, cercetarea formelor gramaticale etc.).

Pregătirea comentariului de text: modul de întrebuințare

I – Analiza formelor gramaticale sau generale
1. Prezentarea generală a textului (paragrafe etc.)
2. Termeni sau expresii de legătură
3. Formule, expresii, concepte subliniate de autor (în cursive, groase etc.)
4. Punctuație semnificativă
5. Structură primă.

II – Studiu conceptual
1. Reperarea termenilor esențiali
2. Definirea termenilor și conceptelor (în cadrul textului)
3. Structură dinamică:
   — părțile;
   — înaintarea raționamentului și argumentării.

III – Temă și teză
1. Temă
2. Teză (sau idee directoare).

IV – Problemă și miză (x)
1. Chestionare
2. Problemă
3. Miză (x).

V – Parte reflexivă
1. Situarea textului în istoria ideilor
2. Importanța filosofică a problemei (și a eventualei soluții a autorului). Studiu sistematic al însemnătății fragmentului
3. Eventual, comentarii diverse.

16. Exemple de pregătire și redactare a comentariului de text

Câteva reguli privind redactarea

Înainte de a oferi două exemple, să enunțăm câteva reguli capitale care comandă redactarea exercițiului.

Fidelitatea față de text este regula fundamentală care trebuie să călăuzească redactarea: se cere să dezvăluiți semnificațiile explicite sau implicite ale rândurilor studiate, fără să introduceți vreodată, în analize, o formă sau un exces de subiectivitate.

Redactarea comentariului se poate desfășura în patru momente:

• *Introducerea (primul moment)* situează textul în opera autorului: ea resituează fragmentul în contextul său filosofic, dacă acest lucru este posibil. Această operație reclamă cunoștințe filosofice solide. Introducerea formulează deopotrivă tema, dar și teza (ideea directoare care organizează textul), ca și problema subiacentă pasajului – fără a aduce vreo soluție. În sfârșit, ea oferă planul scurt al textului.

În pofida acestui conținut dens (conform cu cerințele juriilor), introducerea trebuie să se limiteze la acest minim strict. Studentul va proscrie orice „topo" inutil.

• *Explicarea textului (al doilea moment)* dă la iveală implicitul pe care îl conține fragmentul propus prin intermediul unei explicitări a termenilor, deveniți astfel concepte riguroase și precise. Agățându-se sistematic de definiții – pe care le consideră drept suporturile și bazele demersului său analitic și sintetic –, studentul dobândește călăuze

solide și rămâne fixat de text, în deplină siguranță (ca și în cazul disertației, digresiunea reprezintă o amenințare constantă).

Această explicare analitică nu e suficientă: ocupați-vă de relațiile existente între termenii care se cheamă unul pe altul; acest ansamblu se exprimă prin înaintarea gândirii autorului. Uitarea acestei dimensiuni sintetice v-ar expune pericolului fragmentării și ar răpi travaliului vostru hermeneutic orice sens real. Când treceți la redactarea comentariului, este preferabil să explorați textul în ordinea în care se prezintă diferitele structuri. Ordinea rațiunilor (autorului) desemnează în general desfășurarea logică pe care trebuie s-o respectați.

Explicitarea analitică și sintetică a textului, fidelă ordinii gândirii, se poate efectua prin intermediul unui recurs la termeni, concepte sau propoziții prezente în doctrina autorului. Aveți grijă (cf. p. 242) ca nu cumva conceptele, apărute din doctrină și împrumutate în mod sistematic de la aceasta, să nu dăuneze în nici un fel specificității rândurilor și problematicii precise a textului, *hic et nunc*: generalul nu trebuie să amenințe elucidarea particulară. Dacă este folositor, uneori, să resituați termenii sau propozițiile în contextul ideilor autorului, adaptarea teoriilor trebuie să fie (ca și în disertație) foarte suplă. Trebuie să proscrieți orice rezumat al doctrinei.

Apar astfel, progresiv, elemente susceptibile de a fi dezvoltate în studiul reflexiv.

• *Studiul reflexiv (al treilea moment)*, deși nu este obligatoriu, vă permite să efectuați un bilanț privind soluțiile aduse problemei filosofice principale. Studentul se va apleca asupra importanței acestor soluții și va explicita mizele și contribuțiile fecunde; el va putea deopotrivă să prezinte o critică și să sublinieze astfel anumite dificultăți sau contradicții ale textului, dificultăți care în general nu au sens decât sub raport istoric.

• *Concluzia (al patrulea moment)* desprinde pe scurt natura soluției aduse problemei esențiale. Acest al patrulea moment poate, eventual, să fuzioneze cu al treilea.

Exemple de pregătire și redactare

Cele două exemple de comentariu de text tratate vă vor îngădui să vedeți cum se folosește „modul de întrebuințare" (cf. p. 246) al pregătirii și cum elementele desprinse (indicate în coloana din dreapta a travaliului definitiv) permit o redactare judicioasă a comentariului.

Primul exemplu

Subiect: textul lui Kant care se găsește în capitolul 15 (p. 237).

Pregătire

Reamintim pregătirea acestui text, prezentată în capitolul 15, formalizând-o și mai mult și folosind „modul de întrebuințare" prezentat anterior.

• *Analiza formelor gramaticale sau generale*

1. Termeni și expresii de legătură:

— „căci": conjuncție de coordonare care introduce o explicație („căci el abuzează");

— „deci": conjuncție care îngăduie marcarea consecinței („îi trebuie deci");

— „dar": această conjuncție introduce aici o idee nouă, indispensabilă, o precizare și o evasiobiecție sau, cel puțin, nucleul unei dificultăți suplimentare („dar unde");

— „or": această conjuncție marchează începutul unei demonstrații, reamintind o propoziție precedentă („or, acest stăpân");

— „căci": conjuncție de coordonare care introduce o explicație („căci fiecare dintre ele").

2. Termeni sau expresii subliniate de autor (cursive, groase etc.): cursivele subliniază existența unei propoziții („această problemă [...] umană"), importanța termenului „animal" (ființă vie organizată) și a expresiei „are nevoie de un stăpân". Acest ultim termen este pus în evidență și joacă deci un rol central.

3. Structură primă.

–„Această problemă [...] umană": enunțarea propoziției care pune problema.

–„Dificultatea [...] să poată fi liber": prima parte a demonstrației.

–„Dar [...] legilor": a doua parte a demonstrației.

• *Studiu conceptual*

1. Reperarea conceptelor esențiale: problemă, om, animal, stăpân, libertate, făptură înzestrată cu judecată, lege, egoism, voință particulară, voință universal valabilă, ființă liberă, justiție publică joacă, în text, un rol decisiv.

2. Definirea conceptelor:

–„problemă": dificultate teoretică și practică a cărei soluție rămâne nesigură;

–„om": o realitate ambiguă, în același timp ființă biologică și persoană, care ține de regnul naturii și de cel al valorilor și scopurilor (cel al eticii);

–„animal": ființă vie organizată (care se inserează în regnul naturii);

–„stăpân": aici, persoană care exercită o dominație nearbitrară, destinată să-l ridice pe om la universal;

–„libertate": ea desemnează mai întâi facultatea de a acționa fără constrângere, depășind orice măsură față de semenii săi, facultate înscrisă în natura noastră. Vom remarca mai departe expresia „ființă liberă", care se opune în toate privințele libertății naturale;

–„făptură înzestrată cu judecată": subiect care participă la rațiune, facultate a judecării care ne face să accedem la universal;

–„lege": regulă imperativă universală, civilă sau politică, prin care omul este în măsură să se sustragă înclinațiilor sale egoiste;

–„egoism": dispoziția de a căuta exclusiv plăcerea și interesul individuale;

–„voință particulară": facultate de a acționa după reguli care nu aparțin decât unui singur individ (sau câtorva indivizi);

–„voință universal valabilă": facultate de a acționa după reguli valabile pentru orice ființă înzestrată cu judecată;

–„a fi liber": această expresie desemnează aici nu un fapt, ci un ideal și o devenire, accesul la o existență rezonabilă și supusă universalului;

–„justiție publică": aici, stare juridică în care oamenii, în cadrul statului, se bucură în mod egal de drepturile lor, după ideea unei voințe legislatoare universale.

3. Structură dinamică a textului

Părțile:

– „Această problemă [...] umană". Enunțarea dificultății (privind stabilirea unei ordini politice juste).

– „Dificultatea [...] să poată fi liber". Primul element al aporiei, al dificultății: omului îi este necesar un stăpân pentru a efectua trecerea de la particular la universal.

Verigi demonstrative în interiorul acestui ansamblu: definirea omului ca animal care are nevoie de un stăpân („dificultatea [...] un stăpân"); justificarea enunțului precedent: voința omului se supune înclinațiilor egoiste particulare („căci [...] el însuși"); stăpânul îl va ridica deci pe om la universal („îi trebuie [...] să poată fi liber").

–„Dar [...] legilor". (Explicitarea dificultății enunțate în prima parte.) Întrucât stăpânul are el însuși nevoie de un stăpân, stabilirea justiției publice reprezintă o sarcină dificilă.

Verigi demonstrative în interiorul acestui ansamblu: stăpânul are el însuși nevoie de un stăpân („dar [...] umană") și orice conducător uman va încerca astfel să abuzeze de libertatea sa („or, [...] legilor").

Înaintarea raționamentului și argumentației: Kant enunță o dificultate fundamentală referitoare la justiția publică și se îndreaptă spre nucleul antropologic care clarifică această dificultate: esența parțial animală a omului; omul aparține, într-o privință, regnului naturii, și are nevoie de un stăpân, care are și el nevoie de un stăpân, acesta din urmă aparținând și el regnului naturii și având nevoie, deopotrivă, de un stăpân...

• *Tema și teză*

1. Tema privește realizarea unei ordini politice juste, care administrează dreptul în mod universal (ea corespunde problemei ridicate explicit de către Kant).

2. Teză. Problema justiției publice este dificilă deoarece conducătorii, supuși înclinațiilor lor egoiste, nu țin seama de universalitatea legii.

• *Problemă (a noastră, iar nu cea analizată explicit de către Kant)*

1. Chestionare:

— Cum să se treacă, în societatea organizată, de la domnia pasiunilor până la sfera dreptului universal (care domină pasiunile)?

— Și, într-adevăr, cel ce guvernează nu este el însuși un om, o ființă finită, ale cărui pasiuni trebuie să fie înfrânate (de un stăpân) și care accede deci foarte greu la universal?

— Cum să se realizeze o ordine juridică justă și universală dacă nici un guvernant nu se sustrage egoismului și nu transcende dorințele particulare inerente naturii sale de om?

2. Problemă: constrângerea nu este oare un mijloc necesar pentru a accede la o ordine politică justă?

3. Miză: clarificarea esenței problemei politice, clarificare având o importanță practică.

• *Partea reflexivă*

1. Situarea textului în istoria ideilor: înainte de Hegel, Kant desenează o figură consistentă a stăpânului, formă care conduce la universal. El ne semnalează rolul (ambiguu) al stăpânului în formațiunile istorice.

2. Interesul filosofic al problemei: mijlocirea unei constrângeri apare necesară pentru a impune o justiție publică ce emană de la autoritatea legilor.

Comentariu de text redactat

I – *Introducere*

Situarea textului

Începutul acestui text constituie a șasea propoziție din opusculul lui Kant *Ideea de istorie universală din punct de vedere cosmopolit* (1784), în care autorul se străduiește să descopere, în cursul absurd al treburilor umane, un plan al naturii: el dezvoltă, într-adevăr, o reflecție asupra istoriei unificate, conforme unui plan determinat. Kant a considerat, în a cincea propoziție, că problema esențială pentru specia umană este cea a realizării unei ordini politice juste, care să administreze dreptul în mod universal. În a șasea propoziție Kant continuă să ridice și să trateze tocmai această problemă.

Temă și teză (idee directoare)

Această realizare a unei ordini politice juste, care se referă la o lege și la un drept universale, constituie tema textului; ea privește deci sfera justiției. Cât despre teza propriu-zisă, ea poate fi astfel circumscrisă: problema justiției publice, spune Kant, este foarte dificilă deoarece conducătorii sunt oameni egoiști, supuși unor înclinații individuale și, de aceea, neținând seamă de universalitatea legii.

Problematică

Textul pune o serie de întrebări: cum să se treacă, în societatea organizată, de la domnia pasiunilor până la sfera dreptului universal? Dificultatea nu provine oare din faptul că guvernantul este el însuși o ființă finită, care accede, cu cea mai mare greutate, la universal? În consecință, constrângerea nu este un mijloc necesar pentru a accede (cu greu) la o ordine politică justă? Această ultimă întrebare reprezintă problema centrală, problemă proprie acestui text și diferită de cea pe care o tratează explicit Kant, și care constituie tema textului. Prin urmare, miza textului privește clarificarea esenței problemei politice, clarificare nelipsită de semnificație practică.

Enunțarea pe scurt a planului textului

Textul se divide în trei părți: în prima parte („Această problemă [...] umană"), Kant enunță cea de-a șasea propoziție, care se leagă de dificultatea de a rezolva problema justiției publice. În partea a doua („Dificultatea [...] să poată fi liber"), el subliniază că este necesar un stăpân pentru a-l ridica pe om, animal egoist, la universalitate. În partea a treia („Dar [...] legilor"), Kant arată că stabilirea justiției publice reprezintă o sarcină dificilă, căci stăpânul are el însuși nevoie de un stăpân.

II – *Explicarea textului*

O aporie

— Prima parte: o aporie teoretică și practică („Această [...] specie umană").

– Enunțarea (aluzivă) a unei probleme.

A șasea propoziție este enunțată foarte pe scurt de către Kant: nu este indiferent faptul că ea are legătură, de la început, cu o aporie fundamentală și că prima temă importantă întâlnită de cititor este cea a problemei, și anume o dificultate teoretică sau practică a cărei rezolvare rămâne nesigură. Efectiv, întreg textul ne va pune în fața unei probleme centrale, o va

Atenție: este vorba de problema analizată de Kant și nu de de problema pe care am desprins-o noi

ascuți la maxim, fără a ne permite cu adevărat s-o *rezolvăm în întregime*. Kant *concepe* și *enunță în mod* clar o problemă cvasiinsolubilă sau, în orice caz, doar susceptibiiă de a întâlni, în cele din urmă, o soluție pentru specia umană, și anume, ansamblul unificat al omenirii. Aporia considerată (distinctă de problema analizată mai sus) nu are deci legătură cu destinul individului particular, ci cu cel al omenirii considerate ca o totalitate. Tocmai în această perspectivă globală există o aporie și o soluție poate posibilă. Dar care este *această problemă complexă*? Demonstrativul „această" trimite la a cincea propoziție a opusculului, și anume problema stabilirii unei ordini politice juste, care să administreze dreptul în mod universal. Așadar, textul dobândește semnificația sa deplină, de la început, în funcție de posibilitatea de a instaura norme politice universale.

înșine mai sus (*cf. p. 253*).
— Trimite la o istorie totalizantă privind specia umană.

Dar care este această aporie înscrisă în miezul reflecției politice? E ceea ce Kant ne va face să sesizăm *printr-o serie de argumente* destinate să o clarifice, să o suscite în nucleul său esențial.

Tranziție: Dar care este aporia în discuție? Necesitatea unui stăpân, mediator între natură și cultură: în universul coexistenței sociale, omul are nevoie de un stăpân.

— A doua parte: necesitatea unui stăpân și a unei constrângeri („Dificultatea [...] să poată fi liber").
Prima *mișcare*: „Dificultatea [...] are nevoie de un stăpân". Să reluăm ideea de aporie sau de problemă, teoretice dar mai ales practice, cum ne-o arată termenul „sarcină": activitatea umană de edificare politică justă pare greu de realizat. Dar în ce rezidă dificultatea? Primul element explicativ se înrădăcinează în constrângerea pe care trebuie cu necesitate să o suporte orice om: într-adevăr, omul este un animal – o ființă vie cu nevoi organice, aparținând *regnului naturii* și căutându-și interesul propriu – care cere un stăpân, adică o persoană ce exercită o dominație, într-o modalitate nearbitrară, căci obiectivul stăpânului este nu să dețină puterea în sine și pentru sine, ci să conducă pe cel guvernat, pe discipol sau pe elev pe calea culturii sau a formației universale. Introducând ideea de „stăpân", Kant indică deci imediat prima funcție a acestuia: a face ca natura noastră animală să acceadă la sfera culturii și a coexistenței („din momentul în care trăiește printre

alți indivizi din specia lui"). „Stăpânul" nu desemnează individul în căutarea puterii propriu-zise, ci mediatorul între natură și cultură.

A doua mișcare: F„Căci [...] el însuși."

Dacă aspiră la legea universală, omul este, de fapt, supus unor nevoi particulare.

Dar de ce are omul nevoie de un stăpân? În această a doua mișcare, Kant explicitează rațiunea profundă a recursului la constrângere, și anume dualitatea umană și opoziția celor două regnuri – al naturii și al legii – la care participă omul: libertatea desemnează, mai întâi, nu un acces la moralitate și la rațiune, ci o facultate de a acționa fără constrângere, depășind orice măsură față de semenii săi, facultate înscrisă în natura noastră. Departe atunci de a reprezenta o supunere față de lege în respectul celuilalt, o autonomie educată a rationalității, libertatea este mai întâi o treabă naturală, oarbă la persoana altuia. Acesta este regnul naturii, cel al omului conceput ca ființă vie organizată supusă unor nevoi egoiste. Fără îndoială, ca „făptură înzestrată cu judecată", participant la rațiune, facultate a judecării care ne face să accedem la universal, omul cheamă cu voința sa o lege-regulă imperativă universală în care toți se recunosc și sesizează astfel că limita libertății nu este nimic altceva decât prezența semenului – lege care reprimă abuzurile particulare: rațiunea cere norme valabile pentru toți și deci absența unor privilegii; totuși, omul nu știe întotdeauna să-și restrângă libertatea în limitele cerute de legea universală născută din rațiune. Kant vorbește aici de o „înclinație animalică spre egoism", atașament excesiv față de sine însuși așa cum îl caută exclusiv interesul său personal. Acest egoism omniprezent provine din existența noastră naturală și „biologică" și se înrădăcinează în nevoile noastre vitale. În consecință, omul aspiră la universalitatea legii, dar, ca ființă vie care își caută interesul propriu, el rămâne cufundat în particularitatea nevoilor sale. Această opoziție între universalul legii și particularul înscris în omul natural ne va permite să înțelegem recursul la constrângerea unui stăpân.

A treia mişcare: „Îi trebuie deci [...] să poată fi liber". Demonstraţia kantiană privind necesitatea constrângerii încheie prima parte a analizei. Suntem, de fapt, în faţa unei concluzii. Funcţia stăpânului este să supună particuiaritatea nevoilor universalităţii legii, să stăpânească simpla voinţă particulară, care desemnează facultatea de a acţiona după reguli aparţinând numai unui individ sau câtorva indivizi. Sub acest unghi, voinţa nu se eliberează încă de interesele subiective. Aşadar stăpânul, persoana exercitând o autoritate, e cel care operează potrivit constrângerii, pentru a face ca guvernatul să se supună unor interese universale. El „forţează" subiecţii să se supună: departe de a fi paradoxală şi de a reprezenta o atingere adusă libertăţii noastre, această operaţie de constrângere actualizează în mod raţional libertatea naturală; ea permite fiecăruia „să fie liber", adică să acceadă la o existenţă rezonabilă şi supusă universalului. A fi liber nu înseamnă deci a acţiona după bunul plac, ci a te supune legii valabile pentru toţi, supunere pe care constrângerea stăpânului o face *posibilă*. *Vom observa că „a fi liber" se opune în toate* privinţele „libertăţii" de care era vorba câteva rânduri mai sus („abuzează [...] de libertatea lui"). Dacă libertatea iniţială nu se distinge de o „facere" naturală, exteriorizarea după bunul plac şi care poate aduce atingere persoanei semenului, ne aflăm acum în faţa unei libertăţi etice, a unui acces la existenţa rezonabilă: este o voinţă universal valabilă, adică o facultate de a acţiona după reguli ce se aplică oricărei fiinţe înzestrate cu judecată care, de acum înainte, pare a putea regia funcţionarea societăţii civile. Am trecut integral de la natură la cultură, la realizarea unei societăţi care administrează dreptul în mod universal. Asta-i totul? Se pare că aici aporia dispare, că stăpânul desemnează însăşi persoana care, prin constrângere, operează trecerea dorită. Dar continuarea textului lui Kant dă la iveală nodul real al problemei.

Stăpânul este cel care îl sileşte pe om să se *supună legii:* constrângerea este deci necesară.

Adevărata libertate este raţională: ea este acces la existenţa rezonabilă.

Astfel se operează, graţie stăpânului, trecerea de la natură la cultură. Dificultatea pare rezolvată.

— A treia parte: cercul politic („Dar [...] legilor").

Prima mişcare: stăpânul nu transcende natura („Dar [...] specia umană").

Dar stăpânul are şi el nevoie de un stăpân. Stăpânul se

Prima mișcare a părții a treia ne conduce la nucleul antropologic care face atât de dificilă rezolvarea problemei politice. Stăpânul, guvernantul permițând accesul la o viață rezonabilă care se efectuează prin legea valabilă pentru toți, face și el parte din specia umană. Unde ar găsi deci omul un „dominant", dacă nu în sânul speciei, adică al unui ansamblu de indivizi asemănători având în comun unele trăsături și puși în mișcare de interese egoiste înrădăcinate în natură? Specia umană desemnează un câmp comun natural în care se integrează însuși stăpânul și din care el nu poate evada! Kant ne reamintește deci aici naturalitatea stăpânului, care nici el nu transcende sfera animală, deși este considerat a-l conduce pe om spre lege. Această imanență a naturii în stăpân va fi explicitată de Kant în ultimul nucleu al argumentării sale.

înrădăcinează în specia (biologică): naturalitatea stăpânului.

A doua mișcare: exercitarea justiției, cea mai dificilă dintre problemele politice („Or, [...] legilor").
Cu această a doua mișcare, cercul se închide: stăpânul, acel guvernant care permite accesul la universal, este el însuși un animal, adică o ființă vie organizată care trebuie să-și satisfacă nevoi egoiste și nu trăiește sub imperiul a ceea ce este valabil pentru toți. Așadar, cercul politic este absolut, pentru că universalul reclamă medierea unei ființe ea însăși supusă particularului. Toată urmarea textului poate astfel să contureze nucleul dificultăților inerente justiției publice: s-o definim pe aceasta din urmă drept starea juridică în care oamenii, în sânul statului, se bucură de drepturile lor, potrivit ideii unei voințe legislatoare universale. Această domnie a dreptului ar trebui să ceară un conducător drept în el însuși, capabil adică să se refere direct la lege, fără nici un raport cu interesele egoiste. Un conducător drept în el însuși ar face ca drepturile și meritele fiecăruia să fie recunoscute și respectate, fără nici o supunere față de particular. Or, fie că este vorba de un singur conducător sau de o elită de persoane, de un guvernant sau de un grup, ei nu s-ar desprinde de libertatea naturală care impietează asupra dreptului semenului, dacă nici o putere superioară nu îi conduce, prin constrângere, spre universalitatea legii.

Stăpânul este supus particularului și are nevoie el însuși de un stăpân pentru a accede la universal.

Dificultatea fundamentală în impunerea domniei dreptului.

Vedem cum apare aici problema fundamentală: necesitatea unei constrângeri.

Pare a se închide astfel cercul politic; fără o instanță ce reprezintă legea universală, guvernanții, care sunt oameni afectați de caracterul grosier al naturii lor, ar aduce atingere drepturilor semenilor. Ni se dezvăluie, din aproape în aproape, printr-un ciudat joc de oglinzi, toate dificultățile justiției publice. Cum ar putea oare stăpânul, conducătorul sau guvernantul să inducă la guvernați respectul legii și să-i facă să acceadă la universal, în timp ce tocmai lor le lipsește respectul justiției și legii, iar libertatea, în cazul lor, poate să desemneze o activitate naturală și un abuz? Nu au și ei nevoie de stăpâni?

Așadar, din aproape în aproape, Kant ne-a introdus în problema centrală a politicii (ca, de altminteri, și a educației): orice stăpân trăiește sub imperiul particularului și tinde să-și impună puterea. Cum să asiguri stăpânirea dreptului, dacă guvernantul însuși nu este decât o ființă vie egoistă?

Un nucleu aporetic în sânul politicii.

III – *Partea reflexivă*

Mai întâi, tocmai definiția kantiană a stăpânului este bogată în prelungiri și perspective teoretice și practice. Stăpânul kantian îl face pe guvernat să se încline în fața unei voințe și a unei legi universale sub care fiecare poate să devină liber. Mediator între natură și cultură, el curmă particularitățile și arbitrarul voințelor individuale. Îndrumă spre respectarea legii, deși este supus el însuși unor înclinații egoiste născute din natura sa animală. Analizele kantiene ne înfățișează deci o figură complexă a istoriei și politicii. Înaintea lui Hegel, Kant ne semnalează rolul (ambiguu) al stăpânului în formațiunile istorice.

Stăpânul kantian: o figură complexă a istoriei.

Desenând această figură complexă a stăpânului, formă care conduce la universal în pofida particularității înclinațiilor, Kant ne permite să înțelegem mai bine dificultatea centrală a problemei politice. Atunci când un stăpân sau un conducător trebuie să instituie justiția, el tinde să uite interesul universal al rațiunii: mereu mai multă putere! Acest cuvânt suveran al politicii își află o clarificare importantă în analizele kantiene. Kant a știut astfel să pună problema politică

Mereu mai multă putere!

legând-o de antropologie. El a arătat că problema bunei guvernări este cea mai dificilă dintre toate.

Constrângerea necesară: statul.

Dar a pune bine o problemă nu înseamnă deja a o rezolva? Interesul textului lui Kant rezidă și în faptul de a arăta cum constrângerea (sau, în orice caz, un minimum de constrângere) se conturează ca un orizont necesar al politicii. Trebuie găsită o organizare, probabil constrângătoare, care să constituie condiția justiției publice. Pentru ca între oameni să fie posibilă coexistența pașnică și dreaptă nu sunt oare de dorit statul și alte forme juridice de constrângere? În *Teoria dreptului* (1796), lucrare scrisă mult mai târziu decât textul comentat aici, Kant va afirma că dreptul este legat de capacitatea de constrângere. Dacă unele forme de constrângere sunt matrice ale dreptului și justiției, ele răspund în parte la aporia analizată. Clarificarea kantiană a esenței problemei politice nu este lipsită de semnificație practică.

Ultima revenire la miză

IV – *Concluzie*

Răspuns la problema ridicată.

Răspundem astfel la problema privind necesitatea unei constrângeri pentru a institui justiția publică, problemă ridicată de text: adevăratele progrese ale civilizației și istoriei nu pot fi atinse decât prin intermediul constrângerii, forțându-i pe oameni să fie liberi. O mare lecție a antropologiei kantiene!

Al doilea exemplu

Subiectul este un text al lui Hegel extras din *Prelegeri de estetică*.

„Spiritul nu se oprește la simpla percepere a obiectelor exterioare prin văz și auz, el se folosește de ea în viața sa interioară, care mai întâi este ea însăși înclinată să ia forma sensibilității realizându-se în lucrurile exterioare; acest mod al relației cu lucrurile exterioare este dorința. În acest fel de raportare, omul se află ca individ sensibil în fața unor lucruri de asemenea individuale. Nu intervin aici nici gânditorul, nici arsenalul său de determinări generale, ci omul este acela care, în voia impulsurilor și intereselor sale individuale, se

întoarce la obiecte exterioare ele însele individuale, își caută în ele subzistența, folosindu-le, consumându-le și le sacrifică spre satisfacția lui personală. În aceste condiții, dorința nu se mulțumește cu aparența superficială a lucrurilor exterioare, ci vrea să le mențină în existența lor sensibilă și concretă. Ea nu are ce face cu tablouri care reprezintă lemnul de care se folosește sau animalele pe care ar vrea să le consume. Dorința nu poate nici să lase obiectul să subziste în libertatea lui, căci natura sa o împinge tocmai să suprime independența și libertatea obiectelor exterioare și să arate că acestea nu există decât pentru a fi distruse și utilizate până la epuizare. Dar în același timp subiectul, prizonier al intereselor individuale limitate și mediocre legate de dorințele sale, nu este liber nici în el însuși, pentru că determinările pe care le ia nu vin de la o voință esențial universală și rațională, nici față de lumea exterioară, pentru că dorința rămâne în mod esențial determinată de obiecte și atașată de ele.

Relațiile omului cu opera de artă nu sunt de ordinul dorinței. El lasă opera de artă să existe pentru ea însăși, liber, în fața lui; fără s-o dorească, el o consideră ca pe un obiect care nu interesează decât latura teoretică a spiritului. De aceea opera de artă, deși are o existență sensibilă, nu are nevoie să aibă o realitate tangibil concretă, nici să fie efectiv vie. Ea nu trebuie nici să întârzie pe acest teren, pentru că nu urmărește să satisfacă decât interese spirituale și trebuie să excludă orice dorință." (Hegel, *Esthétique**, *Textes choisis*, P.U.F., pp. 16–17). Consultați și ediția completă publicată la Aubier, pentru a situa textul.)

Pregătire

• *Analiza formelor gramaticale sau generale*

1. Prezentarea generală în două paragrafe este aici fundamentală și ne introduce în structura globală a textului.

2. Absența altor repere gramaticale semnificative.

---

* Vezi și Hegel, *Prelegeri de estetică*, trad. D.D. Roșca, Editura Academiei, 1966, vol. I, pp. 42–43; micile abateri de la această versiune se justifică prin analizele care urmează. (Nota trad.)

3. Structura primă. Două părți care corespund celor două paragrafe (de restructurat ulterior):

— Prima parte: „Spiritul [...] ele".

— A doua parte: „Relațiile [...] dorință".

• *Analiză conceptuală*

1. Reperarea conceptelor esențiale: spirit, dorință, existență sensibilă și concretă, libertate, voință esențial universală și rezonabilă, operă de artă joacă aici un rol central.

2. Definirea conceptelor:

–„spirit": aici, principiul reflexiei umane (nu este vorba exact de sensul specific hegelian, adică de gândire care se clarifică progresiv pentru a ajunge la absolut, deși cele două semnificații pot fi apropiate).

–„dorință": dispoziție și mișcare prin care omul se exteriorizează, neagă obiectul depășindu-se în direcția lui și îl sacrifică în vederea satisfacției sale individuale.

–„libertate": faptul de a nu fi supus unei alte realități sau unei alte ființe.

–„a fi liber": a accede la înțelegerea a ceea ce valorează pentru toți, a face o alegere născută din rațiune și din universal.

(Așadar, libertatea este luată în acest text în două accepții distincte.)

–„existență sensibilă și concretă": prezență individuală, *hic et nunc*, dată simțurilor, legată de lucruri care pot fi văzute sau atinse.

–„voință esențial universală și rezonabilă": aici, facultatea de a lua hotărâri motivate rațional, concepută în mod fundamental după o dimensiune valabilă pentru toate spiritele, și în conformitate cu puterea (absolută) de a distinge adevărul de fals.

–„operă de artă": ansamblu de materiale și de semne care exprimă frumosul și nu comportă nici cea mai neînsemnată relație cu negativitatea dorinței.

3. Structură dinamică.

Părțile: Textul prezintă patru mișcări.

— Prima mișcare („Spiritul [...] dorința"): Hegel enunță esența dorinței; el elaborează un concept al acesteia, care se va explicita în mod riguros în părțile a doua și a treia.

— A doua mișcare („În [...] să le consume"): punerea în relief a negativității care acționează în dorință.

Înlănțuiri demonstrative în această mișcare: negativitatea distructivă a dorinței („în [...] personală"); distanța și clivajul între dorință și opera de artă, clivaj care clarifică negativitatea dorinței („în [...] să le consume").

— A treia mișcare („Dorința [...] de ele"): „nonlibertatea" dorinței este subliniată de filosof.

Înlănțuiri demonstrative: există o prăpastie între dorință și libertatea obiectului („dorința [...] epuizare"); la fel, dorința și libertatea subiectului se opun în profunzime („dar [...] de ele").

— A patra mișcare („Relațiile [...] orice dorință"): după ce a descris astfel dorința ca negativitate lipsită de o libertate reală, Hegel poate să sublinieze că arta se situează dincolo de orice dorință și interesează numai nevoile noastre spirituale.

Înlănțuiri demonstrative: explicitarea naturii relațiilor omului cu opera de artă („relațiile [...] spiritului"); rezultatul analizei: esența operei de artă interesează nevoile noastre spirituale („de aceea [...] dorință").

Înaintarea raționamentului și argumentării: o dată subliniate negativitatea și nonlibertatea dorinței, Hegel demonstrează că opera de artă depășește această sferă și interesează puterile teoretice ale spiritului nostru.

• *Temă și teză*

1. Tema generală privește esența operei de artă.

2. Teza sau ideea directoare: arta ține de latura teoretică a ființei noastre; legată de o liberă contemplație spirituală, ea se situează dincolo de orice mișcare de negare a obiectului.

• *Problemă*

1. Chestionare.

— Ce înseamnă clivajul între negativitatea animată de dorință și universul contemplației estetice?

— Cum să îndepărtăm absența libertății (și de partea subiectului și de partea obiectului) care rezultă din negativitatea dorinței?

— Contemplația (teoretică) a realului, fără nici un apel la negativitatea animată de dorință, nu constituie oare, la urma urmelor, stadiul cel mai înalt pe care îl atinge spiritul omenesc?

2. Problemă: Care sunt nevoile spirituale cele mai înalte ale omului?

3. Mize.

— De a ne permite să formăm un concept clar despre esența operei de artă.

— De a ne permite să concepem esența umană cea mai înaltă: speculativă și teoretică.

• *Partea reflexivă*

1. Situarea textului în istoria ideilor: acest fragment prelungește, sub un anumit unghi, analizele lui Kant din *Critica facultății de judecare*. Kant a subliniat, într-adevăr, caracterul dezinteresat inerent contemplației estetice. Hegel reînnoiește problema, referindu-se la „natura sălbatică" a dorinței, această mișcare de distrugere.

2. Importanța filosofică a problemei: faptul de a reuși să contemple spiritul, în transparența sa, prin mijlocirea operei de artă, nu constituie una din cele mai mari satisfacții ale omului? Din acest punct de vedere, Hegel ne face să sesizăm, în textul considerat, unul din resorturile sufletului nostru. (Această satisfacție se va purifica și mai mult în religie și filosofie.)

Comentariul de text redactat

I – *Introducere*

Situarea textului

Acest text al lui Hegel face parte din primul volum al *Esteticii* (*Introducere*, III, § 2: „Opera de artă ca produs pentru simțurile omului și luată din ceea ce e sensibil"). Studiind raporturile între sensibil și opera de artă, Hegel se ocupă mai întâi de intuiția sensibilă individuală, apoi de dorința practică – adică de ceea ce face obiectul textului nostru.

Temă și problemă

Dacă tema generală este cea a esenței operei de artă, problema ridicată de text – dincolo de această întrebare primă înscrisă în el: arta urmărește satisfacerea dorinței? – este aceea de a ști care sunt nevoile spirituale cele mai înalte ale omului. Această problemă se desenează în filigran în spatele unei chestionări posibile a textului lui Hegel. Cât despre ideea directoare, ea poate fi rezumată astfel: arta ține de latura teoretică a ființei noastre; legată de o liberă contemplație spirituală, ea se situează dincolo de orice dorință. Mizele filosofice sunt multiple: de a ne permite

Idee directoare și mize

să formăm un concept (clar) despre esența operei de artă, dar și să concepem esența umană cea mai înaltă: speculativă și teoretică.

Enunțarea pe scurt a planului textului

Textul se desfășoară în patru mișcări (care constituie tot atâtea părți principaie: în prima („Spiritul [...] dorința"), Hegel enunță esența dorinței; el formulează un concept al acesteia, explicitat în mod riguros în părțile a doua și a treia. Pe parcursul celei de-a doua mișcări („În [...] să le consume") este pusă în relief negativitatea care operează în dorință și, în a treia („Dorința [...] de ele"), filosoful subliniază „non-libertatea" dorinței. După ce va fi descris astfel dorința ca negativitate lipsită de o libertate reală, Hegel poate să sublinieze, în a patra mișcare („Relațiile [...] orice dorință"), că arta se situează dincolo de orice dorință.

II – *Explicarea textului*

Relația practică cu realul este dorință.

— Prima parte: o primă definiție a dorinței („Spiritul [...] dorința").

Chiar în sânul acestei prime părți, mișcarea este foarte structurată. Problema este de a cunoaște adevărata intenție a spiritului, pe care Hegel o specifică, de la bun început, sub una din primele ei forme, prin simpla „intuiție", sau „reprezentare sensibilă", apoi sub aspectul negativității dorinței, formă spirituală infinit mai înaltă decât „simpla percepere a obiectelor exterioare prin văz și auz". Ce desemnează această percepere?

Nivelul reprezentării sensibile;

Fără îndoială, sesizarea intuitivă a realităților, dar și structura perceptivă, în care spiritul organizează câmpul experienței. Această percepere a lumii exterioare indică deja o primă formă, încă modestă, a muncii spiritului, termen care, în textul nostru, ține de o aproximare neunivocă. Dacă, într-adevăr, Spiritul hegelian, în intenția lui profundă, este expresia gândirii care se clarifică progresiv pentru a ajunge în cele din urmă la Absolut, acest concept de spirit desemnează deopotrivă, aici, principiul reflexiei umane. Să fim atenți la faptul că este vorba, efectiv, de spirit (și nu de Spirit), dar teleologia hegeliană se conturează totuși, înapoia simplului principiu al reflexiei și gândirii.

Legat la început de simpla intuiție sensibilă a obiectelor, principiul gândirii se regăsește și se exprimă, mult mai profund, „realizându-se în lucrurile exterioare": această realizare nu mai desemnează comportamentul „pasiv", „intuitiv" sau „reprezentativ" față de lume, nici simpla sesizare sensibilă, ci mișcarea de exteriorizare activă, dinamică, negativă, care deja constituie, la un nivel superior, spiritul și ființa însăși a omului. Se va remarca balansarea „viață interioară" / „lucruri exterioare", adică existență subiectivă / viață obiectivă: este, într-adevăr, proprie omului această mișcare prin care își exteriorizează existența spirituală subiectivă. Negativitatea dorinței corespunde tocmai acestui proces de exteriorizare. Ce desemnează dorința? Acea înclinație prin care omul exteriorizează, în afară, principiul său spiritual (interior). Prin dorință, omul se exteriorizează, neagă obiectul depășindu-se în direcția lui și îl sacrifică pentru satisfacția lui individuală.

nivelul negativității sensibile.

Rezultatul acestei mișcări inițiale ne este deci adus de o primă definiție a dorinței, modalitate a relației cu lucrurile externe care sunt înglobate într-un raport practic, o obiectivare în lumea exterioară. Aici, pentru a se forma, omul ia în stăpânire obiectul pe care îl neagă și îl folosește. Dorința desemnează astfel o primă transformare a lumii, o primă realizare în universul obiectiv. Dar studiul dorinței reclamă, totuși, o aprofundare, astfel încât să fie mai bine sesizată relația ei posibilă cu opera de artă. Hegel va desfășura această analiză în părțile a doua și a treia.

Definiția hegeliană a dorinței:

— A doua parte: distrugerea care operează în dorință („În acest [...] să le consume").

Demonstrația lui Hegel va fi continuată în această a doua parte. El va explicita astfel natura profundă a dorinței, negativitatea înscrisă în ea, pentru a sublinia insuficiența acestei pure aparențe proprii operei de artă. Demonstrația se efectuează aici în doi timpi, o primă subparte fiind consacrată fenomenologiei dorinței („În [...] personală"), iar a doua distanței între dorință și artă („În [...] să le consume").

– Dacă dorința este negație, atunci ea este respinsă de opera de artă, concepută ca aparență a lucrurilor.

În prima subparte, Hegel pune în evidență natura individuală și sensibilă a dorinței. Înclinație care îi mână pe om să nege obiectul, dorința se situează sub semnul individualului, a ceea ce aparține exclusiv unei ființe concrete care formează un tot recognoscibil. Se observă deja imediat o anumită inferioritate spirituală a dorinței, inferioritate care o va situa, într-un fel, la mii de leghe de opera de artă. Omul stăpânit de dorință rămâne o ființă înrădăcinată în sensibilitate. Prizonier al unor simple determinări sensibile și individuale, el nu poate accede la arta ca atare. Omul dorinței nu este gânditorul, adică cel care privilegiază o formă de activitate propriu intelectuală sau rațională și se folosește de idei generale. Această opoziție între omul care dorește și omul care gândește urmărește să ne semnaleze că, dacă dorința este una din primele forme ale activității spirituale, ea nu constituie modalitatea cea mai înaltă a acestei activități.

– Negativitatea dorinței rămâne supusă individualului.

În cazul dorinței, nu determinările generale sau universale sunt cele care se impun: câmpul omului care dorește rămâne înscris în individual. Așadar, Hegel opune aici generalul, aproape sinonim în acest context cu universalul, în măsura în care privește toate cazurile sau toți indivizii fără excepție, și individuaiul, inseparabil de diversele realități singuiare. Omul dorinței aparține celei de-a doua sfere, el este legat de „impulsuri" (forțe psihice care duc la acțiune) sau „interese" (înclinații față de un lucru) care nu se desprind defel de particular. Hegel este astfel în măsură, la sfârșitul acestei prime subpărți, să ne descrie acea mișcare cam „sălbatică", activă în dorință: omul dorinței consumă, adică duce lucrurile la distrugere folosindu-le substanța și utilizându-le în vederea propriei sale supraviețuiri, le jertfește într-un fel (le „sacrifică") și le distruge. El își va menține propria realitate individuală prin suprimarea unei realități diferite de a sa, dar această negație „sălbatică" nu-i va îngădui cu adevărat să parvină la un Eu spiritual și universal. Dorința care țintește obiectul nu ne face încă să accedem la spiritul autentic.

– Acțiunea (individuală) a dorinței se opune muncii (generale) a gânditorului.

– Împlinirea dorinței este „sacrificială".

Simpla aparență (estetică) nu poate să satisfacă dorința.

De aceea, a doua subparte („În aceste condiții [...] să le consume") ne arată că dorința negatoare și distructivă ne lasă foarte departe de sfera artistică. „Aparenței superficiale" a operei de artă i se opune „existența sensibilă și concretă", însuși obiectul dorinței. Ce desemnează prima? Numai ceea ce este dat din lucruri, în reprezentarea noastră artistică, independent de orice obiect concret. Dimpotrivă, existența sensibilă manifestă o prezență *hic et nunc,* individuală, dată simțurilor, legată de lucruri pe care le putem vedea sau atinge. Opera de artă se mulțumește cu aparențe, ea privilegiază simpla formă a obiectelor, independent de orice prezență concretă. Or, dorința negatoare nu poate avea drept obiect o simplă formă estetică: ea trebuie să distrugă, să nege, să dea satisfacție unor interese sau impulsuri de esență pur individuală sau biologică. Ea nu este, deci, dezinteresată: legată de interese imediate, ea nu poate decât să nege sau să distrugă – pentru propriul ei scop și propria ei dispoziție vitală – o realitate sensibilă nemijlocită.

Bilanțul celei de-a doua părți a textului: inferioritatea spirituală a dorinței.

Astfel, dorința ne lasă încă departe de spiritul adevărat, departe de opera de artă, departe de universalul gândirii. Întreaga dialectică a dorinței duce la sublinierea inferiorității ei spirituale. Rămâne de aprofundat esența dorinței și această inferioritate pentru a înțelege mai bine raportul cu opera de artă.

Dorința nu semnifică libertatea:
– Nici o libertate de partea obiectului.

— A treia parte: nu există, în dorință, nici o libertate și nici o independență („Dorința [...] de ele").

Această a treia parte ne va semnala, într-o analiză structurală formată din două mișcări, o inferioritate spirituală a dorinței, inferioritate spirituală care ne face să gândim că arta trebuie să excludă orice dorință.

Prima mișcare („Dorința [...] epuizare") ne semnalează prăpastia care există între dorință – adică negativitate distructivă – și libertatea obiectului, libertatea fiind concepută aici ca faptul de a nu fi supus unei alte realități sau unei alte ființe, ca starea unui lucru care nu se află în raport cu alt lucru, ca situația unei ființe care poate să subziste în sine, așa cum este ea, fără să fie supusă bunăvoinței unei alte ființe. Bineînțeles, dorința, definită ca înclinație care îl împinge pe om să nege obiectul, nu poate lăsa, prin definiție, ca acel

obiect să subziste ca atare, altfel zis, ca realitate dată. Rândurile lui Hegel ne semnalează această continuare fără sfârșit, această mișcare a conștiinței care, neobosit, nu respectă ființa dată, ci o neagă, tinde necontenit să pună stăpânire în mod concret asupra lucrurilor și să le aproprieze. Toată această analiză este clasică și centrală la Hegel. Ea figurează în *Fenomenoiogia spiritului,* unde Hegel ne-a arătat că obiectivul individual al dorinței nu este niciodată un obiect pus în independența lui. Adevărul oricărui obiect este de a fi negat pentru ca conștiința să poată astfel să se *formeze* și să se *concentreze, într-o mișcare ce* nu conține și renaște indefinit.

– Fundal: *Fenomenologia spiritului.*

Mișcarea a doua („Dar [...] de ele") a acestei a treia părți opune dorința și libertatea subiectului. A fi liber ar însemna să accezi la rațiune și la universal, să înțelegi ceea ce valorează pentru toți. Or, omul dorinței nu pătrunde în această sferă. Hegel a remarcat deja că cel ce dorește nu se înalță încă până la gândire și la determinările generale sau universale. Analiza lui se sprijină și aici pe limitația dorinței, supusă intereselor imediate și individuale, nedepășind în nici un caz nivelul ființei concrete care formează un întreg recognoscibil (ceea ce ține de individ și individual).

– În cadrul dorinței, subiectul nu este mai liber decât obiectul.

Dorința rămâne limitată sub un dublu aspect: pe de o parte, negativitatea (individuală) nu poate să țină de o activitate superior conștientă care să urmeze o alegere valabilă pentru toți și conformă cu norma absolută a gândirii umane (cu „o voință esențial universală și rezonabilă"). În egală măsură, dorința nu este nici universală, nici rezonabilă. Pe de altă parte, heteronomia dorinței pare vădită la un al doilea nivel: prins în capcana obiectelor exterioare și legat de ele, condamnat să se proiecteze spre lucruri într-o căutare ce renaște fără încetare, omul care dorește nu accede la o libertate adevărată. Negând obiectul și distrugându-l, reîncepând necontenit această acțiune de distrugere, dorința nu este cu adevărat o cale de acces la spiritual, nici la libertate. Rămâne acum să considerăm consecințele acestor analize în ce privește raportul cu opera de artă.

Dubla limitație a subiectului care dorește.

— A patra parte: arta se situează dincolo de orice dorință („Relațiile [...] orice dorință").

Această ultimă parte duce până la capăt fenomenologia dorinței pe care Hegel a descris-o pe parcursul întregii sale analize. El ne-a semnalat „sălbăticia" și negativitatea unei mișcări heteronome, aservită obiectelor, care depinde de nevoile imediate, incapabilă să se distanțeze de această sferă biologică și vitală.

Conciuzia lui Hegel se referă la opera de artă.

Dacă aceasta este esența dorinței, ce rezultă de aici referitor atât la relația cu opera de artă, cât și la esența însăși a operei de artă? Hegel va examina acest dublu punct de vedere în două mișcări și, în același timp, va degaja natura adevăratelor nevoi și interese spirituale ale omului – problemă centrală, după cum am văzut, pe parcursul întregii desfășurări. Legată de o contemplație liberă a spiritului uman, opera de artă răspunde nevoilor noastre spirituale cele mai înalte.

Ideea generală a celei de-a patra părți: opera de artă este legată de o contemplație spirituală.

Să examinăm mai întâi prima mișcare, raportul omului cu opera de artă („Relațiile [...] spiritului"). Vom observa că apare în text, pentru prima dată, acest concept de operă de artă. Ce desemnează el? Un ansamblu de materiale și de semne care vădesc o intenție estetică. Acest ansamblu care exprimă frumosul nu poate avea nici cea mai mică legătură cu negativitatea dorinței. După ce a subliniat mai sus impulsul sălbatic și sensibil care acționează în dorință, Hegel este în măsură să opună, acestei mișcări nereflectate, libera contemplație estetică. Se va reține în chip esențial aici formula „latura teoretică"; reamintim etimologia: teoretic vine de la grecescul *„théōrein"*, a contempla. Latura teoretică desemnează dimensiunea purei contemplații, în opoziție cu acțiunea și practica. Hegel ne semnalează aici tocmai smulgerea din realitățile sensibile nemijlocite care se produce în contemplația estetică; obiectul estetic nu *este dorit, nu este negat, distrus: el subzistă*, independent și liber. Hegel a insistat mai sus asupra heteronomiei dorinței. Dimpotrivă, în contemplația estetică se afirmă o relație liberă și dezinteresată. A dori obiectul înseamnă, chiar prin aceasta, a nu-l înțelege din punct de vedere estetic. Din contra,

– O relație dezinteresată și teoretică.

participarea la frumos ne îndepărtează foarte mult de dorințele carnale și sensibile, ea interesează contemplația, străină de orice negativitate.

– Opera de artă, „cvasiobiect".

În a doua mișcare („De aceea [...] dorință") a acestei ultime părți, mișcare care încheie demonstrația, este degajată esența operei de artă. Ea are, desigur, o „existență sensibilă", o realitate concretă, încarnată, adusă *hic et nunc*, prin intermediul unor determinații empirice. Dar nu este vorba de o adevărată realitate nemijlocită, dată realmente în lume: este vorba, în fapt, de o aparență a sensibilului. Deși se raportează la concret, opera de artă este, totuși, operă spirituală și, ca atare, nu se poate înrudi cu sensibilul. Să ne amintim că, în *Prelegeri de estetică,* Hegel subliniază că Frumosul este o unitate a formei sensibile și a ideii. Înțelegem că opera de artă nu poate în nici un caz să posede realmente o existență nemijlocită: asta ar însemna să negăm, în ea, Ideea și Spiritul. Dacă opera de artă exprimă spiritul într-o formă sensibilă, aceasta din urmă nu are totuși nici un privilegiu: nici culoarea, nici sunetul nu sunt date în lumea noastră; ele sunt semne a altceva și anunță spiritualul. Iată ce ne semnalează cu vigoare Hegel în ansamblul acestui pasaj. Totul, în artă, mă duce către Idee și Spirit. Realitatea empirică dată este strict modelată de acestea.

Bilanț: opera de artă satisface cele mai înalte aspirații spirituale.

Înțelegem astfel importanța ultimei fraze: adevăratul scop al operei de artă este să „satisfacă interese spirituale", adică să împlinească aspirația noastră supremă, aceea prin care vrem să ne sesizăm ca spirit. Într-adevăr, la ce aspiră omul în mod fundamental? El vrea să se perceapă în lucruri, nu ca expresie a unei subiectivități sensibile și finite, ci ca gândire universală și ca formă care reflectă ideea. Atunci când sesizează, în artă, o desfășurare exterioară a Spiritului, omul își satisface interesele cele mai înalte. Creată sau contemplată, opera de artă dă astfel satisfacție părții celei mai nobile din om, spiritul. Arta este spiritul care se ia pe sine drept obiect. De aceea ea nu ne poate decepționa.

Arta este dincolo de dorință.

Expresie spirituală înstrăinată în sensibil, dar mai aproape de spirit decât de sensibil, arta este astfel

străină de dorință și se situează mult dincolo de acest elan pur empiric.

III – *Analiză reflexivă*

Un fundal kantian.

Aceste analize ale lui Hegel nu pot fi înțelese decât din perspectivă istorică: Hegel moștenește, aici, unele teze ale lui Kant, pe care le prelungește și îmbogățește. Să ne ocupăm, mai întâi, de acest fundal kantian.

Într-adevăr, a afirma că arta, liberă contemplare de către spirit, se situează dincolo de dorință, înseamnă, implicit, să te referi la *Critica facultății de judecare*. În această lucrare, Kant a demonstrat (analize care constituie, în fond, centrul oricărei reflecții estetice posibile) că satisfacția pe care o produce frumosul este independentă de orice interes sensibil: dacă un obiect răspunde, în mine, unei dorințe sau unei nevoi, dacă mă face să simt o plăcere legată de satisfacții posibile, atunci experimentez ceva agreabil (legat de dorință) și nu sesizez frumosul propriu-zis. În consecință, sensibilul și agreabilul nu pot ajunge la o judecată estetică pură. Kant ne-a arătat, înaintea lui Hegel, că frumosul aparține unei alte sfere decât cea a plăcerii sau a dorinței. Doctrina lui Kant formează astfel, sub un anumit unghi, orizontul doctrinei lui Hegel, chiar dacă reflecțiile estetice ale celor doi gânditori se desfășoară în direcții foarte diferite.

Importanța textului lui Hegel: clivajul între negativitate și contemplația estetică. Noutatea analizei hegeliene.

Dar dacă analiza lui Hegel este inseparabilă de acest fundal, nu o putem reduce, totuși, la punctul de vedere kantian. Ceea ce apare ca central în textul propus studiului nostru este clivajul, subliniat de Hegel, între negativitatea dorinței sensibile și universul contemplației estetice. Tocmai aici se manifestă perspicacitatea gânditorului din Berlin. Arătând, în mod strălucit, potrivit analizelor ce prelungesc *Fenomenologia spiritului*, că, în raportul bazat pe dorință, obiectele sunt distruse, fără încetare, de către subiect, punând astfel clar în evidență că nici obiectul, nici subiectul nu sunt, în cadrul dorinței, liberi și independenți, Hegel ne aduce aici elemente de reflecție importante și luminează clivajul între sfera

sensibilă și vitală și opera de artă, sub un unghi nou față de Kant.

Frumosul hegelian anunță adevărata cunoaștere a spiritului.

Lucrul fundamental și decisiv pentru cititor este, astfel, analiza hegeliană a dorinței, mișcare necontenită de distrugere, îndepărtată de cel ce contemplă opera de artă. Departe de negativitatea dorinței, arta anunță adevărata cunoaștere a Spiritului, în care, se simte, frumosul și arta cedează în cele din urmă locul religiei și filosofiei: gândirii ca atare.

IV – *Concluzie*

Răspunsul la problema ridicată de subiect

Dincolo de această primă întrebare (arta urmărește să satisfacă dorința?), am dat în vileag o problemă mai profundă: care sunt nevoile spirituale cele mai înalte ale omului? Textul ne arată că una din nevoile spirituale cele mai înalte constă, pentru om, în a observa forma lui spirituală în lume, în a se sesiza, ca spirit, în real și în lucruri. Când omul contemplă spiritul său în afara lui, atunci, reconciliat cu sine, el poate să dobândească seninătatea. Acesta este unul din privilegiile artei.

Concluzie

Ne-am străduit, de-a lungul întregii cărți, să desprindem demersurile succesive care ne permit să ducem la bun sfârșit exercițiile filosofice. Pentru a face acest lucru, am descris și explicitat reguli și „moduri de întrebuințare" destinate a-i călăuzi pe studenți.

Să nu ne înșelăm însă cu privire la sensul acestor procedee. O metodă (adevărată) nu se confundă niciodată cu un ansamblu de rețete. De aceea, pentru a evita orice neînțelegere, reamintim, în concluzie, caracterul suplu al regulilor metodei. Schemele metodologice explicitate în această carte nu trebuie să vă inducă în eroare. Departe de a fi destinate să producă în mod mecanic rezultatul, scopul lor – program ambițios... – este acela de a vă învăța să gândiți. Metoda degajată în această lucrare reprezintă, înainte de toate, o atitudine ordonată și coerentă față de obiectele considerate. Tocmai în acest sens, ea vrea să fie un instrument de cultură și de libertate spirituală.

Bibliografie* privind metoda

Filosofie

— Platon, *Menon; Republica* (cărțile 6 și 7).

— Aristotel, *Analitica primă; Analitica secundă; Topica; Retorica.*

— Descartes, *Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe; Reguli utile și clare pentru îndrumarea minții în cercetarea adevărului.*

— Pascal, *L'esprit de la géométrie – De l'art de persuader,* Bordas; *Pensées*, „Folio", Gallimard.

— Kant, *Logica generală.*

— Hegel, *Știința logicii* (Introducere).

— Bergson H., „Intuiția filosofică", în *Gândirea și mișcarea.*

— Husserl, *Filosofia ca știință riguroasă; Meditații carteziene.*

— Merleau-Ponty M., *Phénoménologie de la perception* (Avant-Propos), „N.R.F.", Gallimard.

— Sartre J.-P., „Questions de méthode", în *Critique de la raison dialectique*, vol. I, „N.R.F.", Gallimard.

— Deleuze G., *Diferență și repetiție.*

— Deleuze G., Guattari F., *Qu'est-ce que la philosophie?*, Minuit.

— Grenier H., *La Connaissance philosophique*, Masson.

Retorică

— Fontanier P., *Figurile limbajului.*

*Am reținut în română titlurile lucrărilor traduse. (Nota trad.)

— Perelman C., *Traité de l'argumentation, la nouvelle rhétorique*, P.U.F.; *L'Empire rhétorique*, Vrin.
— Reboul O., *La Rhétorique*, P.U.F.

Arta de a citi

— Bellanger L., *Les Méthodes de lecture*, P.U.F.

Lucrări de metodologie filosofică

— Gourinat M., *Guide de la dissertation et du commentaire composé en philosophie*, Hachette-Univérsité.
— Pena Ruiz H., *Philosophie — La dissertation*, Bordas.
— Sève B., *Exercices philosophiques*, Hachette-Université.

Cuprins

CUVÂNT ÎNAINTE 5
INTRODUCERE 7

O metodă adecvată exercițiilor filosofice 7
Strategia exercițiilor 8
Disertație și comentariu de text 9
Alcătuirea lucrării 9
Partea teoretică 9
Părți practice 11

Prima parte
TEORIA METODEI

1. IDEEA DE METODĂ 15
De ce metodă? 18
Rațiuni specific filosofice 18
Postulatul „voluntarist" al metodei filosofice 18
Esența metodei filosofice: a ne conduce bine rațiunea prin intermediul unor reguli 19
Regulile generale și fundamentale ale metodei 21
Nucleul specific filosofic al metodei: problematică și reflecție 24
Concluzie: repudierea „tonului de mare senior" 27

2. REGULILE ȘI CONCEPTELE SPECIFICE ALE METODEI FILOSOFICE 29
Importanța problematicii 29
Sensul problematicii 31
Regula chestionării 33
Problema în exercițiile filosofice 34
Regula mizei 43
3. FUNDAMENTELE FILOSOFICE ALE METODEI 46
Introducere: regulile filosofice se bazează pe simple convenții? 46
Metodă și ordine: moștenirea carteziană 47
De la sinteza rațională la sinteza dialectică: dialectica și metoda ei 56
4. RETORICĂ ȘI FILOSOFIE 63
Introducere: retorică și filosofie, două surori gemene 63
Scurt traseu istoric 64
Argumentație și demonstrație 66
Figurile retorice 70
Principiile logice și regulile retoricii filosofice și argumentării 77
Diferitele tipuri de argumente 80
Amploarea și forța argumentelor 82
Concluzie asupra retoricii și filosofiei 84
5. ARTA DE A CITI 88
Citirea unui text filosofic: un act 88
Cititul: un proces (eventual colectiv) 88
Lectura-exercițiu 89
A scrie și a nota. A face fișe 89
Survolare și diagonalizare 91
Exerciții în vederea sintezei textelor 95
Cuvinte-cheie, chestionare, anticipare 93
Exerciții în vederea sintezei textelor 95
Probleme referitoare la memorie 96
Bibliografie minimală recomandată studenților de la D.E.U.G. și „Prepa" 97

Partea a doua
METODA DISERTAȚIEI FILOSOFICE

6. DEFINIȚIA DISERTAȚIEI FILOSOFICE 101
Ce nu este disertația filosofică 101
Specificitatea sa 107

7. DIFERITELE TIPURI DE FORMULĂRI 109
Întrebarea 109
Analiza unui citat 113
Analiza unui concept sau a unei noțiuni 114
Compararea a două sau ai multe noțiuni sau concepte 116
Enunțul ca tip infinitiv 117
Concluzie 118
8. DIFERITELE TIPURI DE PLANURI 119
Planurile, structuri logice 119
Planul dialectic 120
Planul progresiv 123
Planul noțional 125
Planul prin confruntare de concepte sau noțiuni 126
Concluzii asupra diferitelor tipuri de plan și asupra utilizării lor 129
9. MUNCA DE PREGĂTIRE A DISERTAȚIEI 130
Pericole și principii de acțiune 130
Pregătirea disertației 138
Concluzie 158
10. DISERTAȚIA REDACTATĂ 160
Reamintirea regulilor 160
Cerința tuturor juriilor: știința introducerii 161
Dezbaterea sau dezvoltarea 168
Concluzia 176
Redactarea și exprimarea 177
11. EXEMPLE DE PREGĂTIRE ȘI REDACTARE 184
Primul exemplu 184
Al doilea exemplu 192
Al treilea exemplu 204

Partea a treia
METODA COMENTARIULUI DE TEXT

12. DISERTAȚIE ȘI COMENTARIU DE TEXT 219
Câteva remarci asupra formei scrise și orale 219
Disertație și comentariu: două probe specifice, dar care se supun aceloraşi exigențe 220
13. DEFINIREA ȘI OBIECTIVUL COMENTARIULUI DE TEXT 222
Problematică, problemă, temă, teză 222
Organizarea conceptuală 224

Studiul reflexiv asupra textului 226
Concluzia comentariului 229
14. METODA ŞI PRINCIPIILE EI DIRECTOARE 230
Principii directoare 230
Capcanele comentariului de text 233
15. METODA PREGĂTIRII: O STRATEGIE DE LUCRU 236
Remarci privind strategia noastră pregătitoare 236
Textul lui Kant care ilustrează metoda de pregătire 237
Pregătirea comentariului 238
Rezultatul final al pregătirii, modul de întrebuinţare 246
16. EXEMPLE DE PREGĂTIRE ŞI REDACTARE A COMENTARIULUI DE TEXT 248
Câteva reguli privind redactarea 248
Exemple de pregătire şi redactare 250
CONCLUZIE 275
BIBLIOGRAFIE PRIVIND METODA 277

LISTA TABLOURILOR

Spinoza: câteva definiţii 21
Tablou recapitulativ al regulilor esenţiale ale metodei 28
Problematica în disertaţie şi comentariu: tablou comparativ 45
Descartes: cele patru procedee ale *Discursului despre metodă. Procedee şi instrumente carteziene* 53
Raţiunea dialectică. Procedurile hegeliene 59
Tabloul formelor retorice principale 86
Fişă de lectură (privind o lucrare) 90
Arta de a citi. Diagonalizarea şi survolul 94
Planuri 128
Pregătirea disertaţiei: mod de întrebuinţare 158
Regulile lui Pascal 161
A diserta, a face o disertaţie filosofică 178
Pregătirea comentariului de text: modul de întrebuinţare 246

LA EDITURILE IRI ȘI UNIVERS ENCICLOPEDIC AU APĂRUT:

DICȚIONARE:

DEX	165.000 lei
L. Seche, M. Seche – Dicționarul de sinonime al limbii române (tiraj nou)	110.000 lei
Leonard Gavriliu – Dicționar de cerebrologie	37.900 lei
Larousse – Dicționar de filosofie	36.900 lei
Larousse – Dicționar de medicină (tiraj nou)	99.000 lei
Larousse – Dicționar de psihologie	37.900 lei
Larousse – Dicționar de psihiatrie	46.900 lei
Larousse – Dicționar de psihanaliză	24.900 lei
Larousse – Dicționar de civilizație musulmană	24.900 lei
Larousse – Dicționarul spațiului	32.000 lei

FILOSOFIE:

John Shand – Introducere în filosofia occidentală	37.900 lei
Vladimir Jankelevitch – Ireversibilul și nostalgia	32.900 lei
Jacques Derrida – Diseminarea	26.900 lei
Brice Parain – Logosul platonician	19.900 lei
Marcel Gauchet – Inconștientul cerebral	14.900 lei
Matila Ghyka – Filosofia și mistica numărului	27.900 lei
Platon – Dialoguri (tiraj nou)	32.900 lei
Aristotel – Metafizica (616 p., legat, ediție de lux)	70.000 lei
Aristotel – Etica nicomahică	37.900 lei
Aristotel – Organon (vol. II)	43.000 lei
Aristotel – Poetica	32.000 lei
Vasile Tonoiu – Meditații și cugetări	22.900 lei
Vasile Tonoiu – În căutarea unei paradigme a complexității	11.900 lei

RELIGIE, MITOLOGIE, ȘTIINȚE OCULTE:

Mircea Eliade – Mituri, vise și mistere (tiraj nou)	24.900 lei
Jeanne Ancelet-Hustache – Meister Eckhart și mistica renană	17.900 lei
M.D. Chenu – Toma d'Aquino	19.900 lei
Patricia Hidiroglu – Apa divină	16.900 lei
G. Dumezil – Cele patru puteri ale lui Apolo	32.900 lei
Georges Dumézil – Uitarea omului și onoarea zeilor	26.900 lei
Georges Dumézil – Zeii suverani ai indo-europenilor	24.900 lei
Rudolf Steiner – Bhagavad-Gita și Epistolele lui Pavel	18.900 lei
Rudolf Steiner – Mistica. Gând uman, gând cosmic	14.900 lei

Rudolf Steiner – Omul suprasensibil în concepția antroposofică	18.900 lei
Rudolf Steiner – Creștinismul esoteric	19.900 lei
Jeanne Guesné – Corpul spiritual	18.900 lei
Marc de Smedt – Tehnici de meditație	22.900 lei
A T Mann – Principiile reincarnării	17.500 lei
Christmas Humpreys – Concentrare și meditație	24.900 lei

LITERATURĂ:

Mircea Eliade – Noaptea de Sânziene (tiraj nou)	49.900 lei
Isaac Bashevis Singer – Craiul câmpiilor	22.900 lei
William Shakespeare – Visul unei nopți de vară	17.900 lei
William Shakespeare – Macbeth	16.830 lei
William Golding – Oameni de hârtie	15.900 lei
Iris Murdoch – Dilema lui Jackson	24.900 lei
Kazuo Ishiguro – Amintirea palidă a munților	22.900 lei
Eugen Simion – Fragmente critice (vol. II)	25.000 lei
Eugen Simion – Dimineața poeților	30.000 lei

CĂRȚI ȘCOLARE:

Luminița Bădeliță – Matematică. Algebră și geometrie pt. examenul de capacitate	15.900 lei
Bărboi, Popescu – Limba și literatura română pentru pregătirea examenului de capacitate	18.900 lei
L. Babeș – Teste de biologie pentru bacalaureat și admitere la facultate	19.900 lei
Andrei Avram – Contribuții etimologice	10.000 lei

ISTORIE:

Ion Calafeteanu – Români la Hitler	36.900 lei
Horia Georgescu – Pentru cauza românească	15.000 lei

VOR APĂREA:

Oxford – Dicționar de biologie	54.900 lei
Larousse – Dicționar de civilizație iudaică	39.900 lei
Rudolf Steiner – Cunoașterea lui Hristos	24.900 lei
Jacqueline Russ – Metodele în filosofie	37.900 lei
Pinocchio (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei

Petre Pan (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Muzicanții din Bremen (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Frumoasa din pădurea adormită (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Aladin (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Mica sirenă (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Cartea junglei (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Călătoriile lui Gulliver (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Soldățelul de plumb (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Rățușca cea urâtă (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Degețica (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei
Lupul și cei șapte iezișori (16 pag., 14x19 cm., ilustr. color 100%)	8.900 lei

Comandând prin poștă o carte apărută la una din editurile
IRI sau UNIVERS ENCICLOPEDIC
obțineți o reducere de:

15%

Pentru comenzi cu o valoare mai mare de 60 000 lei obțineți o reducere de:

20%

Costul expedierii prin poștă e suportat de editură.

Adresa: CP 33-2, București, România
Tel.: (401) 224 32 86, 222 54 20, 222 53 52
Fax: 222 32 86

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial"

INIȚIERI ÎN FILOSOFIE

Titlul acestei colecții – *Inițieri în filosofie* – apelează la înțelesul „profan" al inițierii, deși, în virtutea unei firești și fericite contagiuni semantice, termenul mai păstrează ecouri ale sensurilor dintâi, preluate, suprimate și resemnificate potrivit exigențelor contextului de întrebuințare. Adică mai trimite – oblic, discret – la mistere, la aproprierea unor lucruri secrete, ascunse, dificile, ca și la efectele formative, „anagogice" ale praxisului inițiatic: convertire, transformare interioară, libertate spirituală, schimbare de regim ontologic existențial.

Filosofii și filosofiile cu care urmează să dialogăm prin intermediul colecției proiectate ne îmbie, trezite astfel la viață, cu chemarea de a le fi interpretul în chiar efortul nostru de autointerpretare.

Sub semnul suirii propriului drum, al călătoriei spre ceea ce merită să întrebăm pentru a ne întoarce mereu acasă, concepem seria exercițiilor de inițiere în arta-știința filosofării.

VASILE TONOIU

Cum poate fi realizată expunerea rațională a unei teme filosofice într-o manieră cât mai convingătoare, organizând riguros ideile și cunoștințele? Pentru a-i ajuta pe studenți și doctoranzi să afle răspunsul potrivit la această întrebare, profesoara Jacqueline Russ oferă, prin lucrarea sa, un veritabil instrument pedagogic, care conține metode și reguli de cercetare necesare pentru redactarea unui comentariu de text sau alcătuirea unei disertații.

Într-o formă clară și sintetică, Jacqueline Russ propune o dublă abordare a subiectului: teoretică și practică. Partea teoretică analizează însuși conceptul de metodă filosofică, iar partea practică a lucrării conține un studiu al procedeelor și regulilor (fazele pregătitoare redactării unei teme filosofice) prin care cel interesat își va duce la bun sfârșit expunerea.

Titlul acestei colecții – *Inițieri în filosofie* – apelează la înțelesul „profan" al inițierii, deși, în virtutea unei firești și fericite contagiuni semantice, termenul mai păstrează ecouri ale sensurilor dintâi, preluate, suprimate și resemnificate potrivit exigențelor contextului de întrebuințare. Adică mai trimite – oblic, discret – la mistere, la apropierea unor lucruri secrete, ascunse, dificile, ca și la efectele formative, „anagogice" ale praxisului inițiatic: convertire, transformare interioară, libertate spirituală, schimbare de regim ontologic existențial.

Filosofii și filosofiile cu care urmează să dialogăm prin intermediul colecției proiectate ne îmbie, trezite astfel la viață, cu chemarea de a le fi interpretul în chiar efortul nostru de autointerpretare.

Sub semnul suirii propriului drum, al călătoriei spre ceea ce merită să întrebăm pentru a ne întoarce mereu acasă, concepem seria exercițiilor de inițiere în arta-știința filosofării.

VASILE TONOIU

Cum poate fi realizată expunerea rațională a unei teme filosofice într-o manieră cât mai convingătoare, organizând riguros ideile și cunoștințele? Pentru a-i ajuta pe studenți și doctoranzi să afle răspunsul potrivit la această întrebare, profesoara Jacqueline Russ oferă, prin lucrarea sa, un veritabil instrument pedagogic, care conține metode și reguli de cercetare necesare pentru redactarea unui comentariu de text sau alcătuirea unei disertații.

Într-o formă clară și sintetică, Jacqueline Russ propune o dublă abordare a subiectului: teoretică și practică. Partea teoretică analizează însuși conceptul de metodă filosofică, iar partea practică a lucrării conține un studiu al procedeelor și regulilor (fazele pregătitoare redactării unei teme filosofice) prin care cel interesat își va duce la bun sfârșit expunerea.